

Філософська думка

4 1982

На допомогу пропагандистам і слухачам теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, вміщуємо статті: Н. Я. Горбач — Ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво; В. П. Чорноволєнко, С. О. Макеєв, О. І. Вишняк — Трудовий потенціал міста: проблеми відтворення і використання.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів друкуються статті: В. Г. Табачковський: Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Межі гносеологічного тлумачення категорій); Л. В. Лазоренко — Цільовий підхід як нормативна форма єдності знання; Г. А. Заїченко, І. С. Нарський — Теоретико-пізнавальні ідеї Джона Локка і сучасність; Дослідження світоглядних і методологічних функцій матеріалістичної діалектики філософами Української РСР (1976—1981).

З М І С Т

До 60-річчя утворення Союзу РСР

- Горбач Н. Я.* (Львів) — Ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво 3 •
Чорноволенко В. П., Макеев С. О., Вишняк О. І. — Трудовий потенціал міста: проблеми відтворення і використання 10 •

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

- Табачковський В. Г.* — Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Межі гносеологічного тлумачення категорій) 21 •

Методологія наукового пізнання

- Лазоренко Л. В.* — Цільовий підхід як нормативна форма єдності знання 34 •

На допомогу соціологові-практику

- Докторов Б. З.* (Ленінград), *Паніотто В. І.* — Поштове опитування у соціологічному дослідженні 42 •

З історії вітчизняної філософії

- Блудов Я. С.* (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження) 52 •

- Заїченко Г. А.* (Дніпропетровськ), *Нарський І. С.* (Москва) — Теоретико-пізнавальні ідеї Джона Локка і сучасність (До 350-річчя від дня народження Дж. Локка) 58 •

Критика буржуазної ідеології

- Поліщук Н. П.* — Світоглядно-методологічні функції плюралізму в сучасній буржуазній ідеології 69 •
Нестеренко В. Г. (Ровно) — Суперечності буржуазної естетичної свідомості як вияв духовної кризи капіталізму 79 •
Трибуна молодого науковця
Райда К. Ю. — «Філософія абсурду» А. Камю в ідеологічній боротьбі сьогодення 87 •

Проблемні огляди літератури

- Дослідження світоглядних і методологічних функцій матеріалістичної діалектики філософами Української РСР (1976—1981) 93 •

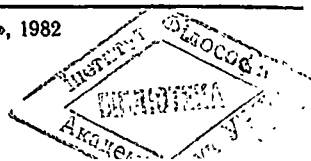
Наукове життя

- Никанорова Л. В.* — Звітно-виборна конференція Українського відділення філософського товариства СРСР 99 •
Склад керівних органів Українського відділення філософського товариства СРСР 102
Ніколько В. М. (Сімферополь), *Кремінський О. І.* (Сімферополь) — Проблеми творчості 103
Рецензії 106 •

Бібліографічна інформація

- Філософська література, що вийшла в республіці в 1980 році (закінчення) 122

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ СОЮЗА ССР. *Горбач Н. Я.* (Львов) — Ленинское учение о культуре и социалистическое культурное строительство, с. 3. *Черноволенко В. Ф., Makeev С. А., Вишняк А. И.* — Трудовой потенциал города: проблемы воспроизводства и использования, с. 10. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Табачковский В. Г.* — О соотношении категориальных форм философии, мировоззрения и культуры. (Границы гносеологического истолкования категорий), с. 21. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Лазоренко Л. В.* — Целевой подход как нормативная форма единства знания, с. 39. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Докторов Б. З.* (Ленинград), *Паниотто В. И.* — Почтовый опрос в социологическом исследовании, с. 42. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Блудов Я. С.* (Харьков) — О развитии марксистско-ленинской философии на Украине в 20—30-е годы (продолжение), с. 52. *Защченко Г. А.* (Днепропетровск), *Нарский И. С.* (Москва) — Теоретико-познавательные идеи Джона Локка и современность. (К 350-летию со дня рождения Дж. Локка), с. 58. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Полищук Н. П.* — Мировоззренческо-методологические функции плюрализма в современной буржуазной идеологии, с. 69. *Нестеренко В. Г.* (Ровно) — Противоречия буржуазного эстетического сознания как проявление духовного кризиса капитализма, с. 79. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. *Райда К. Ю.* — «Философия абсурда» А. Камю в идеологической борьбе современности, с. 87. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Исследование мировоззренческих и методологических функций материалистической диалектики философами Украинской ССР (1976—1981), с. 93. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Никанорова Л. В.* — Отчетно-выборная конференция Украинского отделения Философского общества СССР, с. 99. Состав руководящих органов Украинского отделения Философского общества СССР, с. 102. *Николко В. Н.* (Симферополь), *Креминский А. И.* (Симферополь) — Проблемы творчества, с. 103. РЕЦЕНЗИИ, с. 106—121. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1980 году (окончание), с. 122. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE USSR. *Gorbach N. Ya.* (Lvov) — Lenin's Study About Culture and Socialist Cultural Building, p. 3. *Chernovolenko V. F., Makeev S. A., Vishnyak A. I.* — Urban Labour Potential: Problems of Reproduction and Utilization, p. 10. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Tabachkovsky V. G.* — On Relation of Categorical Forms of Philosophy, Ideology and Culture (Limits of Gnoseological Interpretation of Categories), p. 21. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Lazorenko L. V.* — Aim Approach as a Normative Form of Knowledge Uniqueness, p. 39. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Doktorov B. Z.* (Leningrad), *Paniotto V. I.* — Postal Interrogatory in Sociological Investigation, p. 42. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Bludov Ya. S.* (Kharkov) — On Development of Marxist-Leninist Philosophy in the Ukraine in the 1920s-1930s (continuation), p. 52 *Защченко Г. А.* (Dnepropetrovsk), *Narsky I. S.* (Moscow) — Theoretical-Cognition Ideas of John Lock and the Present. (On 350th Anniversary of J. Lock's Birth), p. 58. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Polishchuk N. P.* — Weltanschauung-Methodological Functions of Pluralism in Modern Bourgeois Ideology, p. 69. *Nesterenko V. G.* (Rovno) — Contradictions of Bourgeois Aesthetical Consciousness as Manifestation of Capitalism Spiritual Crisis, p. 79. THE TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST. *Raida K. Yu.* «Philosophy of Absurd» by A. Camus in Ideological Struggle of the Present, p. 87. PROBLEM REVIEWS OF LITERATURE. Study of Weltanschauung and Methodological Functions of Materialistic Dialectics by Philosophers of the Ukrainian SSR (1976-1981), p. 93. SCIENTIFIC LIFE. *Nikanorova L. V.* — Election Conference of the Ukrainian Department of Philosophic Society of the USSR. Staff of Directing Bodies of the Ukrainian Department of Philosophic Society of the USSR, p. 99. *Nikolko V. N.* (Simferopol), *Kreminsky A. I.* (Simferopol) — Problems of Creation, p. 103. REVIEWS, p. 106—121. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION. Philosophic Literature Published in the Republic in 1980 (Continuation), p. 122. OUR AUTHORS.

Н. Я. ГОРБАЧ

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО КУЛЬТУРУ І СОЦІАЛІСТИЧНЕ КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО

Характерною особливістю сучасної епохи є актуалізація проблем теорії і практики розвитку культури, перетворення їх в об'єкт гострого ідеологічного протистояння двох протилежних світових систем. Поглиблення загальної кризи капіталізму наочно виявляється в процесах духовної деградації буржуазного суспільства, стандартизації і примітивізації форм культурного життя, пропаганді індивідуалістичних, споживацьких стандартів життєдіяльності людини. Буржуазні ідеологи намагаються зусилля, щоб поставити під сумнів авангардну роль реального соціалізму в соціально-політичному, моральному і культурному прогресі людства. Але ніякі апологетичні концепції, що пропагують пріоритет культурних цінностей «західної цивілізації», та заклики повернення і зміцнення їх на шляхах відродження соціально-ліберальної та релігійної свідомості не в змозі відродити довіру трудящих до системи економічної і духовної експлуатації найманої праці. Найпереконливішим аргументом безпідставності намагань принизити величезні досягнення радянського народу в галузі культури під керівництвом ленінської партії є реальне життя, стратегія економічного, соціального і культурного будівництва, розроблена XXVI з'їздом КПРС.

Визначена в директивних документах програма широкої комплексної розробки проблем теорії культури в органічному зв'язку з потребами практики комуністичного будівництва відбиває об'єктивний процес закономірного зростання ролі духовних чинників у всіх сферах соціалістичного суспільного виробництва і життєдіяльності особистості.

Зміцнення матеріального і духовного потенціалу суспільства розвинутого соціалізму є одним з найважливіших напрямів соціальної політики КПРС. Створення реальних передумов для постійного культурного зростання трудящих, усебічний розквіт культури всіх націй і народностей нашої Батьківщини — яскраве свідчення історичних переваг соціалізму. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання. У країні створено широкі можливості для проявлення талантів і обдаровань, розквіту культури всіх націй і народностей, для творчої діяльності мас у галузі науки і мистецтва»¹.

Питання дальшого розвитку соціалістичної культури посіли важливе місце у матеріалах XXVI з'їзду КПРС. Вони розглядаються під кутом зору взаємозумовленості матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, взаємодії усього комплексу матеріальних і духовних факторів усебічного розвитку особи, її здібностей і обдаровань. Саме у забезпеченні такої взаємодії вбачає партія один з важливих засобів дальшого підвищення соціальної активності кожного члена радянського суспільства, розвитку творчої ініціативи трудящих.

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 11.

Досвід формування і розвитку соціалістичної культури, вся реальна практика сучасного культурного життя — переконливе свідчення життєдайної сили марксистсько-ленінської теорії, важливим складовим компонентом якої є методологічні принципи ленінського аналізу питань розвитку соціалістичної культури.

Одна з відмітних особливостей наукового підходу до аналізу питань культури полягає в тому, що цей аналіз здійснюється на ґрунті всебічного узагальнення реальних соціальних процесів, практики класової боротьби пролетаріату. Такий підхід є невід'ємною рисою діалектико-матеріалістичної методології осмислення будь-яких явищ суспільного життя.

Органічний зв'язок теорії з практикою проймає всі ленінські міркування про діалектику суспільного прогресу. Внутрішній взаємозв'язок соціальних процесів, показує В. І. Ленін, характеризується як всезагальними закономірностями, так і «деякими поправками» — «зовсім незначними з точки зору загального ходу всесвітньої історії»², однак, дуже важливими для розуміння того, чим відзначаються «окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку»³.

Саме з такого погляду В. І. Ленін обґрунтував, зокрема, ту «видозміну звичайного історичного порядку», яка випливала з умов, в яких перебувала Росія напередодні пролетарської революції, вказуючи на необхідність спочатку створити соціальні «передумови цивілізованості» країни, передумови, вкрай необхідні «для дальшого зростання цивілізації»⁴. «Якщо для створення соціалізму, — відзначив В. І. Ленін, полемізуючи з меншовиками, — потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури», бо він різний у кожній з західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня...»⁵

У цьому зв'язку В. І. Ленін переконливо доводить, що врахування діалектики загального і особливого є однією з необхідних передумов наукового розуміння історії взагалі та історії культури зокрема. «Тільки матеріалістичне розуміння історії... відкриває можливість широкого, зв'язного і осмисленого погляду на особливий уклад суспільного господарства, як на фундамент особливого укладу всього суспільного життя людини»⁶. Культура ж, як відомо, невіддільна від такого «особливого укладу суспільного життя».

Ці ленінські настанови становлять методологічну основу широкої програми соціально-економічних, політичних і культурних перетворень в нашій країні. Її реалізація привела до створення нового, історично вищого типу культури — соціалістичної культури, яка вбирає в себе прогресивні здобутки світової культури, акумулюючи їх у всіх складових соціалістичного способу життя.

Ленінська концепція культури є зразком творчого розвитку і конкретизації вихідних положень діалектико-матеріалістичного вчення про розвиток суспільства. Вона переконливо демонструє величезне евристичне значення матеріалістичного розуміння історії, яке дає можливість досягнути суспільне життя в усій його «величезній різнобічності й суперечливості»⁷, у взаємозв'язку і взаємовпливі всіх його складових компонентів. «Розкриваючи *корені* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил»⁸, марксизм, як показує

² Ленін В. І. Про нашу революцію. — Повне збір. творів, т. 45, с. 360.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 362, 361.

⁵ Там же, с. 361.

⁶ Ленін В. І. Рецензія на книгу О. Богданова. — Повне збір. творів, т. 4, с. 36.

⁷ Ленін В. І. Карл Маркс. — Повне збір. творів, т. 26, с. 51.

⁸ Там же.

В. І. Ленін, не обмежується лише таким розкриттям, а вивчає всю складну діалектику продуктивних сил та виробничих відносин, суспільного буття й суспільної свідомості, матеріальної й духовної культури, базису і надбудови тощо. Усі ленінські праці з цих питань — переконливе розкриття того, що «політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток... також впливають один на одного і на економічний базис... Тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка *кінцем кінцем* завжди прокладає собі шлях».⁹ Такою ж особливістю відзначається і взаємозв'язок економічного базису з культурою.

Важливе значення для теорії діалектико-матеріалістичного розуміння кардинальних проблем теорії культури, як слушно підкреслюється в сучасних дослідженнях, має введений у філософію основоположниками марксизму і творчо розвинутий В. І. Ленінін принцип практики, орієнтація на який уможлиблює з'ясування тієї істотної, з точки зору розглядуваного нами питання, обставини, що формування і розвиток культури, засвоєння кожним індивідом культурних надбань людства, здійснюється у «силовому полі» сукупності суспільних відносин, яка складається між людьми в процесі обміну діяльністю (передусім — відносин виробничих) і до яких залучений конкретний індивід умовами свого життєвого становища. Ідея про роль суспільних виробничих відносин має вирішальне значення для усвідомлення способів «освоєння» людиною культурних надбань, осмислення їх конкретно-історичних форм. Отже, діалектико-матеріалістичний принцип практики має особливу актуальність для вивчення співвідношення всезагальних форм культурно-історичного процесу та своєрідності конкретно-історичних типів і підтипів культури¹⁰.

В. І. Ленін переконливо розкрив на конкретних фактах з історії до-революційної та післяреволюційної Росії, яким чином динаміка продуктивних сил та виробничих відносин зумовлює формування нових соціальних класів і прошарків, що відрізняються «іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»¹¹. Істотне значення має при цьому сформульований В. І. Ленінін закон піднесення потреб, зростання культурного рівня потреб трудящих. Практика розвинутого соціалізму з особливою силою підтверджує цей закон, який, зокрема, дістає свій вияв у тому, що «мірою задоволення первинних потреб у харчуванні й побутових умовах все більш істотне місце в житті людини починають посідати потреби, пов'язані з творчою працею, естетичною культурою, духовними формами спілкування. Та й самі первинні потреби дедалі більше ...переплітаються з потребами соціальними, моральними, естетичними. Постійно виникають нові масові потреби...»¹².

Як відзначає А. Арнольдов, саме спрямованість потреб «значною мірою відзначає нині докорінну відмінність соціалістичної та буржуазної культури...»¹³.

Реалізація закону піднесення потреб трудящих сьогодні є одним із важливих чинників, які зумовлюють історичні переваги соціалістичного способу життя над буржуазним. Цю обставину переконливо розкрив в одному із своїх виступів Генеральний секретар Комуністичної партії США тов. Г. Холл. «У свідомості мільйонів людей в капіталістичному світі виникають нові критерії, за допомогою яких порівнюють дві сві-

⁹ Енгельс Ф. Лист В. Боргіусу від 25 січня 1894 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166.

¹⁰ Див. про це розд. «Практика и культура» в кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981, с. 66—95.

¹¹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне збір. творів, т. 3, с. 518.

¹² Духовная культура социалистического общества / Под ред. А. И. Арнольдова. — М., Прогресс, 1979, с. 17.

¹³ Там же.

тові системи. Ці оцінки не обмежуються поверховими порівняннями. Вони враховують не тільки показники зростання промисловості або ціни на товари. Нині на шальку терезів кинуте увесь якісний бік життя. Рівень матеріального достатку при цьому відіграє дуже важливу роль, але масштаби виміру стали тепер значно ширші. Вони включають увесь спектр людських цінностей, їх порівняльну значимість, яка визначається внутрішніми законами кожної системи. Вони включають концепції моралі, культури і філософії, притаманні цим системам. Багато з цих нових компонентів, які впливають на якісний бік життя, не можна виміряти жодними цифровими показниками»¹⁴.

З вищесказаним тісно пов'язане марксистсько-ленінське положення про класовий, партійний характер культури, без яких неможливо науково з'ясувати як діалектику культурно-історичного процесу загалом, так і природу, суть та функції кожного конкретно-історичного типу культури.

Неминуше значення мають ці положення і для осмислення процесів спадкоємності в культурі. «Історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності»¹⁵. Розвиваючи і конкретизуючи це марксистське положення, В. І. Ленін всебічно обґрунтував ідею спадкоємності в культурі. Він показав, що культура кожної суспільно-економічної формації не становить замкнутої системи, яка нібито не зв'язана з попередніми епохами. Разом з тим культурна спадщина не входить у культуру нових поколінь повністю, без змін. Кожна нова епоха перероблює, переосмислює її відповідно до нових суспільних потреб і, що найважливіше, відповідно до інтересів провідних класів суспільства.

У діалектико-матеріалістичному розумінні, підкреслював В. І. Ленін, спадкоємність, традиція — це не мертва, а жива, творча традиція з утриманням всього прогресивного для збагачення революційної культури. «Охороняти спадщину, — відзначав В. І. Ленін, — зовсім не значить ще обмежуватися спадщиною...»¹⁶.

Водночас В. І. Ленін викривав ліберально-народницькі заяви про відмову «від спадщини», про розрив з традиціями кращої, передової частини російського суспільства як «погані вигадки» і показав, що марксистисти виступають під прапором революційної соціал-демократичної програми, «яка охоплює спадкоємність руху».

Яскравим прикладом творчого застосування законів матеріалістичної діалектики до пояснення питання про спадкоємність в культурі є критичний аналіз В. І. Ленінін позицій теоретиків «Пролеткультури».

Як відомо, О. Богданов та інші ідеологи Пролеткультури висували програму вироблення в «лабораторних умовах» якоїсь «чистої пролетарської культури», незалежної від будь-яких надбань культурної спадщини минулого. Це були вульгаризаторські перекручення діалектико-матеріалістичного підходу до проблем розвитку культури, спроби підмінити марксистсько-ленінську концепцію культури механістичним вульгарним соціологізмом. У позиціях теоретиків Пролеткульту, зокрема, дістало відображення цілковите нехтування специфікою виявлення в сфері духовного життя одного з законів матеріалістичної діалектики — закону заперечення заперечення.

¹⁴ Холл Г. Виступ на XXIV з'їзді КПРС. — В кн.: XXIV з'їзд КПРС. Стенографічний звіт. К., 1972, т. 1, с. 396.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 42.

¹⁶ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне збір. творів, т. 2, с. 518.

Піддаючи критиці метафізичність поглядів пролеткультівців, В. І. Ленін писав: «Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»¹⁷.

Такий погляд на формування і розвиток соціалістичної культури як на складний діалектичний процес рішуче обстоювали соратники В. І. Леніна. Зокрема, у 1927 році, характеризуючи партійну політику в галузі культури як «реконструкцію» усіх прогресивних надбань культурної спадщини минулого, А. В. Луначарський в одному зі своїх виступів перед діячами театру сказав: «Це надзвичайно тонка річ. Тут потрібен лікар, а не коновал». Він рішуче відкинув пролеткультівські тези про те, нібито класовий досвід пролетаріату не може мати нічого спільного з культурою минулих епох, зокрема, теорію «класової замкнутості» культури А. Богданова та інші подібні вульгаризаторські тенденції¹⁸. Актуальність такого підходу до питань культурного будівництва засвідчена усім ходом культурного будівництва в СРСР та братніх соціалістичних країнах. Про неї переконливо свідчить і крах програм маоїстських програм «культурної революції», різноманітних сучасних дрібнобуржуазно-анархістських уявлень про культурну революцію.

Враховуючи специфіку діалектичного заперечення в галузі духовного життя суспільства, В. І. Ленін показав, що спадкоємність в культурі передбачає засвоєння з культурної спадщини всього цінного і позитивного, без чого не може існувати і розвиватися справжня пролетарська культура. В. І. Ленін довів, що функціонування прогресивних елементів старої культури в новій — це не просте, не механічне повторення старого, а критична його переробка з позицій наукового світогляду пролетаріату. «Не вигадка нової пролеткультури, — вказував В. І. Ленін, — а розвиток кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»¹⁹.

Ленінський аналіз спадкоємності в культурі має важливе методологічне значення в розвінчанні будь-яких метафізичних та ідеалістичних поглядів на культуру. Зокрема, в сучасній буржуазній культурології часто робляться спроби видати реакційне, старе за прогресивне. Таким, є наприклад, намагання буржуазних культурологів обґрунтувати доцільність релігійних форм суспільної свідомості, елітарних форм культури та ін. Такі погляди охоче запозичуються ідеологами українського буржуазного націоналізму з метою обстоювати міфічну «відрубність» культурних традицій українського народу, які намагаються безпідставно ототожнити з вигаданою «одвічною релігійністю», що нібито «проймає» українську культуру аж до її «філософських анналіс», а то й з вигаданим «тяжінням» «до елітарності» та ін.²⁰ Робітники всіх націй... — підкреслює В. І. Ленін, — створюють... свою інтернаціональну культуру... Старому світові... робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй...»²¹.

¹⁷ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 290.

¹⁸ Див.: Елкін А. А. В. Луначарский. Эстетические взгляды, общественно-литературная и критическая деятельность. — М., 1961, с. 97, 98.

¹⁹ Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру. — Повне збір. творів, т. 41, с. 442.

²⁰ Див. докладніше про це: Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія націй», с. 238—242, 315—363; Горський В. С., Шевців В. Д. Класовий зміст націоналістичної фальсифікації історичних традицій давньоруської культури. — Філософ. думка, 1982, № 2, с. 85—95.

²¹ Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання. — Повне збір. творів, т. 23, с. 145.

Ленінська концепція культури є теоретичною основою критичного аналізу всіх різновидів буржуазних культурологічних теорій, викриття їх ненаукової і реакційної суті, боротьби проти ідеалізму та фідеїзму в теорії культури. Ленінська концепція протистоїть спробам сучасних буржуазних ідеологів і ревізіоністів «обґрунтувати» різні види європоцентристських культурологічних концепцій, фальсифікувати інтернаціональні засади марксистського вчення про культуру. Вона спростовує будь-які буржуазно-націоналістичні уявлення, ревізіоністські твердження про так звані національні моделі соціалізму та його культури.

Діалектико-матеріалістичне вчення про спадкоємність у культурі посіло важливе місце в ленінській програмі соціалістичного культурного будівництва. Воно стало важливим принципом теоретичної і практичної діяльності КПРС у галузі культури.

На основі ленінської методології аналізу суспільних явищ культура визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством в процесі суспільно-історичної практики. Водночас, що особливо важливо, — це не тільки результати, продукти людської діяльності, але й сам творчий зміст цієї діяльності, «зумовлений способом матеріального виробництва, процес соціально значущої людської творчості, спрямований на освоєння та зміну світу»²².

Ленінська концепція культури глибоко інтернаціональна за своєю суттю і змістом. Ідеями і поглядами В. І. Леніна керуються у своїй теоретичній і практичній діяльності в галузі культурного будівництва комуністичні та робітничі партії світу. Ленінські положення стали непохитною основою наукового аналізу дослідниками-марксистами культурних проблем. Тільки в тому разі, коли проблеми культури розглядаються в ленінському розумінні, це гарантує правильність шляху соціалістичного культурного будівництва²³.

Практика сучасного суспільного життя повністю підтверджує наукову правильність ленінського вчення про дві культури в кожній національній культурі, про необхідність дотримання принципів класового, партійного підходу до культури як суспільно-історичного явища. Сучасна дійсність повністю спростувала брехливі твердження, нібито ленінська теоретична спадщина становить тільки національне, російське явище.

Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «на благодатному ґрунті зрілого соціалізму зростає і міцніє єдина інтернаціональна культура радянського народу, яка служить усім трудящим, виражає їх спільні ідеали. Вона вбирає в себе все загальнозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях національних культур. Соціалістична змістом, різноманітна своїми національними формами, інтернаціоналістська духом і характером радянська культура стала великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей Радянського Союзу»²⁴.

Основою єдності культури зрілого соціалізму є єдина соціально-економічна і політична природа радянського суспільства, єдність історичної долі народів, що складають нашу країну. Цю єдність цементує марксистсько-ленінський науковий світогляд, пролетарська революційна ідеологія робітничого класу. Неможливо уявити собі нинішнього соціально-культурного злету радянських республік, духовного розкріпачення трудящих без мобілізуючої ролі робітничого класу та його світогляду. Вказуючи на зростання ролі робітничого класу в розвитку духовного життя зрілого соціалізму, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXVI з'їзду КПРС підкреслив: «Його революційна ідеологія і

²² Арнольд А. И. Социалистический образ жизни и культура. — М., 1976, с. 25—26.

²³ Див.: Культура в общественной жизни. Пер. с немецкого. — М., 1976, с. 25—26

²⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 11.

мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали стають нім надбанням усіх верств радянського суспільства»²⁵.

Інтернаціоналістська згуртованість нашого суспільства сприяє прискореному прогресові в усіх галузях духовної культури, розквіту багатоманітності духовного життя.

Ще в дореволюційний час один з лідерів правого крила німецької соціал-демократії, ревізіоніст Е. Давід, робив закид послідовним марксистам, що, мовляв, світоглядна єдність майбутнього соціалістичного суспільства, єдність переконань людей, їх способу життя приведуть до збіднення духовної культури. Спростовуючи цей закид, В. І. Ленін наголошував, що, навпаки, тільки світ, вільний від експлуатації людини людиною, в якому будуть жити єдиною дружною сім'єю братні соціалістичні народи, дасть можливість прискорити «у величезних розмірах падіння всіх і всяких національних *перегородок*, не зменшуючи цим, а в мільйони раз збільшуючи «диференціювання» людства в розумінні багатства й різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків»²⁶. Як пише у своїх спогадах Клара Цеткін, В. І. Ленін підкреслював необхідність всебічно аналізувати кожний крок, кожне явище нової, соціалістичної культури. «Револуція,— вказував він,— розв'язує всі скуті перед тим сили і жене їх з глибини на поверхню життя». «Пробудження нових сил», їх прагнення створити нову культуру він характеризував як дуже важливу рису нового, соціалістичного способу життя. «Ми повинні надолужити те, що було упушено протягом століть»,—відзначав Ленін.²⁷

Такий підхід до питань культурного будівництва перетворював ці питання в органічно пов'язані з усіма іншими складовими елементами соціалістичної перебудови суспільного життя в нашій країні, розпочатої Жовтневою революцією. Він втілювався у взаємодії всієї сукупності матеріальних і духовних факторів соціалістичного способу життя, який склався за роки Радянської влади. Культурна революція, слушно зазначає з цього приводу А. Арнольд, увібрала в себе все те, що спрямоване «на активізацію соціальної творчості мас, їх багатогранної самодіяльності в усіх сферах суспільного життя, їх становлення як активного й свідомого суб'єкта культурно-історичного прогресу»²⁸.

Взаємопов'язаність усіх складових частин суспільної життєдіяльності зумовлює історичну масштабність, глибокий гуманістичний пафос соціалістичної культурної революції в нашій країні. Її практика є живим втіленням марксистсько-ленінського вчення, розгортанням багатогранної творчої діяльності радянського народу, керованого ленінською партією. Наочне свідчення цьому — втілення в життя грандіозної програми соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни, визначеної рішеннями XXVI з'їзду КПРС, програми, спрямованої на дальше зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини — всебічно, гармонійно розвиненої особи.

* * *

В статье рассматриваются важнейшие аспекты ленинской теории культуры в контексте задач социалистической культурной революции и разработанных партией программных положений культурного строительства на этапе зрелого социализма. Подчеркивается, что общеметодологической основой марксистско-ленинского учения о культуре являются фундаментальные выводы диалектического и исторического материализма, теории научного коммунизма. Значительное место уделено освещению основных моментов острой идейной борьбы, которую вел В. И. Ленин за утверждение принципов подлинно пролетарской, социалистической культуры.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 64.

²⁶ Ленін В. І. Головна праця німецького опортунізму про війну. — Повне зібр. творів, т. 26, с. 264.

²⁷ Цеткін К. Спогади про Леніна. — К., 1972, с. 15.

²⁸ Арнольд А. И. Культура развитого социализма. — М., 1975, с. 11.

В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, С. О. МАКЕЄВ, О. І. ВИШНЯК

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ МІСТА: ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

Неодмінною умовою успішної реалізації соціально-економічної програми, накресленої партією на найближче десятиріччя, є рішучий перехід до переважно інтенсивних методів господарювання, повніше, ефективніше використання виробничого потенціалу, економії всіх наявних ресурсів, насамперед ресурсів праці. «В умовах 80-х років, — наголошував товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — особливого значення набуває дбайливе, економне ставлення до трудових ресурсів. Це — справа складна, вона вимагає розв'язання багатьох завдань економічного, технічного, соціального, виховного характеру»¹.

Проблеми раціонального використання трудових ресурсів, певна річ, постають і розв'язуються в кожному регіоні по-своєму, залежно від місцевих особливостей відтворення населення, освітнього рівня трудівників, культурно-історичних традицій працевлаштування, професійно-кваліфікаційної структури трудової зайнятості тощо. Особливої своєрідності ці проблеми набувають в умовах надвеликих (понад мільйон чоловік населення) міст, до яких, як відомо, належить і Київ. Будучи важливими економічними, культурними та адміністративними центрами, такі міста відзначаються істотними перевагами для створення нових галузей виробництва, розширення виробничих потужностей старих, а отже, за умов екстенсивного розвитку мають постійну потребу в залученні додаткової робочої сили.

Тенденція до прискореного зростання міст-«мільйонерів» є глобальною. Якщо в 1900 р. таких міст було у світі всього 10, в 1955 р. — 61, у середині 1970-х років — 180, то в 1985 р. їх кількість досягне за прогнозом демографів ООН 270-ти, а до 2000 р. — 400. Очікується, що в кінці сторіччя в таких містах буде зосереджено до 25 проц. всього населення світу і близько половини міського населення².

Звичайно, у країнах, що належать до різних соціально-економічних систем, ця тенденція виявляє себе неоднаково. На відміну від капіталістичних країн, де процеси урбанізації протікають стихійно, за соціалізму створюються умови для державного регулювання цих процесів відповідно до ідеалів наукового комунізму та науково обгрунтованих планів соціально-економічного розвитку. «Настанова на недопускання надмірної концентрації виробництва і населення в міських центрах, недоцільність створення міст-гігантів належать до числа основоположних принципів формування адекватної соціалістичній системі розселення... орієнтація на стримування зростання надвеликих і стимулювання розвитку малих і середніх міст неодноразово підтверджувалася в ряді найважливіших директивних документів, у тому числі в Програмі КПРС, рішеннях партійних з'їздів»³. Практичне втілення названих принципових настанов у конкретних заходах щодо регулювання міграційних процесів, забезпечення кількісної і якісної відповідності між структурою робочих місць і структурою трудових ресурсів кожного регіону передбачає розв'язання ряду складних проблем.

Саме тому для підвищення ефективності суспільного виробництва XXVI з'їзд КПРС визнав за необхідне «вжити заходів до досягнення збалансованості наявних і створюваних робочих місць з трудовими ре-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 49—50.

² Брук С. І. Населення мира: Етнотомограф. справочник. — М., 1981, с. 69—70.

³ Дмитрашнев А. В., Межевич М. Н. Социалистическая урбанизация и ограничение роста крупнейших городов. — Социол. исслед., 1981, № 4, с. 15.

курсами»⁴. Це завдання є надзвичайно актуальним і для Києва, де нарощування виробничих потужностей і розширення невиробничої сфери якийсь час також не супроводилися належним технічним переозброєнням підприємств і підвищенням продуктивності праці, що зумовило невинуватого високої темпи збільшення населення, виникнення ряду диспропорцій у розвитку міського господарства та соціально-побутової інфраструктури.

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, інших партійних документах розроблено широку, науково обгрунтовану програму розв'язання зазначених питань.

Відомо, що протягом останніх двох десятиріч населення Києва зростало такими темпами, які значно перевищували прогнози та планові розрахунки. Генеральним планом розвитку міста, затвердженим у 1967 р., передбачалося, що чисельність киян досягне двох мільйонів у 1990 р. Проте вже на кінець 1981р. у місті проживало 2 млн. 300 тис. чол. За двадцять років між всесоюзними переписами населення 1959 р. і 1979 р. чисельність жителів Києва зросла на 1 млн. 40 тис. чол., тобто майже подвоїлась⁵.

Таке динамічне зростання населення столиці республіки відбувалося головним чином за рахунок механічного (зовнішнього) приросту, який становив, наприклад, у десятій п'ятирічці 80 проц. загального приросту (188 тис. з 235 тис. чол.)⁶. Найбільшими за обсягом джерелами механічного приросту є, як свідчить аналіз, комплектування професійно-технічних училищ переважно іногородньою молоддю, яка згодом поповнює трудові колективи міста, а також постійне оновлення за рахунок іногородніх робітничого персоналу підприємств будівництва та комунального господарства. Результати соціологічного дослідження трудових ресурсів міста підтверджують такий висновок. Обстеження економічно активного населення Києва, здійснене Інститутом філософії АН УРСР, виявило, що 62 проц. працюючих киян до п'ятнадцятирічного віку проживали за межами столиці України, у тому числі 38,8 проц. — у сільській місцевості. Проте трудовою діяльністю переважна більшість опитаних (63 проц.) розпочала вже у Києві.

Для збалансованого планування регіональної зайнятості важливо знати не лише кількісні показники трудових вакансій і можливі джерела їх заповнення. В умовах науково-технічної революції, зростого добробуту і культури населення цього вже недостатньо. Постійно підвищуються вимоги до умов і змісту своєї праці, чіткішою стає диференціація трудового самовизначення залежно від соціальних характеристик населення. Водночас зростають і вимоги виробництва до якості робочої сили, до освітніх, професійно-кваліфікаційних, моральних характеристик працівників. Тому ефективне планування трудової зайнятості дедалі більше потребує надійної інформації також і про якісні сторони праці та соціальну структуру населення, має враховувати як соціально-економічні характеристики робочих місць, так і результати соціально-диференційованого аналізу трудових ресурсів. Іншими словами, регіональні баланси праці набудуть належної надійності лише якщо ґрунтуватимуться на даних про місцеві особливості відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості.

Розробці методологічних та методичних проблем, що виникають в процесі соціально-диференційованого аналізу трудових ресурсів, були присвячені дослідження соціологів Інституту філософії АН УРСР. Протягом ряду років відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту вивчав соціальні джерела відтворення трудової зайнятості у Києві.

⁴ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 166.

⁵ Київ: Енциклопед. словник. — К., 1981, с. 32.

⁶ Комплексний розвиток міста. — Веч. Київ, 1981, 28 груд.

Проведене в 1979 році репрезентативне опитування зайнятого населення міста дозволило виявити помітну диференціацію трудових пріоритетів різних категорій жителів, відмінності у способах включення до трудової діяльності вихідців з різних верств населення.

Аналіз практики працевлаштування жителів міста у післявоєнний період (тобто узагальнених трудових біографій сьгоднішніх киян) показав, що робочі місяця, відмінні за характером і складністю праці, заповнюються вихідцями з різних соціальних верств аж ніяк не рівномірно. Так, наприклад, серед зайнятих некваліфікованою працею вихідці із села становлять 72,4 проц., вихідці з міських робітничих сімей — 22 проц., тим часом як вихідці із сімей міської інтелігенції — 0,6 проц. Якщо ж додати «маятникових мігрантів» (тобто трудівників міста, які проживають за його межами), то частка вихідців із села в цій категорії зайнятого населення виявиться ще більшою. Значна вона і серед зайнятих фізичною працею низької та середньої кваліфікації — близько 50 проц. (без «маятникових мігрантів»).

Таблиця 1

Розподіл за різновидами трудової зайнятості вихідців із сімей різного соціального типу (у проц.)* а) на початку трудового шляху

Тип сім'ї	Число респондентів	Різновиди зайнятості (тип робочих місць)							Всього
		фізична праця				розумова праця			
		некваліфікована	низької кваліфікації	середн. кваліфікації	високої кваліфікації	низької кваліфікації	середн. кваліфікації	високої кваліфікації	
		Ф-1	Ф-2	Ф-3	Ф-4	Р-1	Р-2	Р-3	
СФ	948	11,2	24,8	29,4	10,1	11,1	8,8	4,6	100
СР	180	6,7	23,3	23,3	13,9	12,8	10,0	10,0	100
МФ-1-2	423	8,3	33,1	25,0	5,0	15,4	7,8	5,4	100
МФ-3-4	543	3,3	25,8	22,5	10,3	22,8	8,8	6,4	100
МР-1-2	466	3,9	18,9	17,4	6,4	20,6	15,2	17,6	100
МР-3	455	3,3	12,1	9,7	4,4	22,2	11,6	36,7	100
Інші	94	10,6	30,9	19,1	3,2	16,0	9,8	70,6	100
Всього (в цілому)	3109	6,9	23,4	22,3	8,1	17,0	10,1	12,2	100

б) на час дослідження

СФ	1075	9,8	7,6	24,7	18,3	13,2	11,4	14,9	100
СР	190	6,8	6,3	20,0	16,8	14,2	12,6	23,1	100
МФ-1-2	417	6,2	6,0	18,7	22,0	13,9	11,7	21,3	100
МФ-3-4	533	1,9	4,3	14,2	19,3	15,9	14,8	29,4	100
МР-1-2	463	0,9	1,3	11,0	11,9	10,8	16,0	48,2	100
МР-3	447	0,2	0,7	3,8	8,2	7,4	11,6	68,0	100
Інші	96	4,2	10,4	14,6	10,4	16,7	15,6	28,1	100
Всього (в цілму)	3221	5,1	5,0	16,7	16,3	12,8	12,9	31,2	100

* Тут і далі вжито такі позначення: С — жителі села, М — жителі міста, Ф — зайняті фізичною працею, Р — зайняті розумовою працею. Цифрами позначено рівні кваліфікованості праці (напр., Ф-1 — фізична некваліфікована, Р-3 — розумова висококваліфікована).

Виявлено стійку емпіричну залежність між соціальним типом сім'ї і трудовими орієнтаціями молоді. Чим вищий професійно-кваліфікаційний та освітній статус батьків, тим вищі, як правило, і запити молодого покоління у сфері праці. Тип сім'ї може розглядатись як специфічне соціокультурне мікросередовище, що робить істотний вплив на формування соціально-професійних пріоритетів та запитів особистості.

Типологія робочих місць (різновидів трудової зайнятості), використана у дослідженні соціологів Інституту філософії АН УРСР, передба-

чала загальноприйнятий поділ праці на переважно фізичну і переважно розумову з подальшим членуванням кожної за рівнем складності: на працю високої, середньої і низької кваліфікації і на некваліфіковану фізичну працю. Типологія сімей враховувала місце проживання (місто чи сільська місцевість) та характер трудової діяльності батьків (за наведеною схемою членування робочих місць). Мішані (гетерогенні) сім'ї залічувались до певного соціального типу згідно з вищим кваліфікаційно-освітнім статусом одного з батьків. Всього розглядалось 7 типів робочих місць (різновидів зайнятості) і 7 типів сімей.

У таблиці 1 наведені конкретні дані про те, як розподіляються вихідці з сімей різного типу за видами зайнятості на початку свого трудового шляху і на час проведення дослідження. Пропорції, що характеризують розподіл різних категорій населення за типами робочих місць, свідчать на користь припущення про залежність як первинного, так і остаточного трудового самовизначення працівників від їх походження з батьківської сім'ї певного типу (тобто від певного поєднання поселенських, професійно-кваліфікаційних та освітніх характеристик батьків).

Результати проведеного дослідження зумовили висновок про те, що групи населення, виділені за поселенськими, професійно-кваліфікаційними і культурно-освітніми ознаками, відрізняються певною специфікою трудового самовизначення. Праця різного змісту та рівня складності, кваліфікованості виявляється не однаково привабливою для вихідців із названих груп (соціальних типів сімей).

На цій підставі для більш ефективного управління зайнятістю запропоновано показники, які характеризують частку участі різних соціальних верств населення (типів сімей) у формуванні робочої сили певної якості. Такими показниками можуть слугувати емпірично одержані в спеціальному дослідженні ймовірності (частоти) заповнення робочих місць, диференційованих за характером праці, вихідцями з різних соціальних типів сімей. Прогнозні і планові розрахунки праці визнано за доцільне робити для кожного типу робочих місць (кожного різновиду зайнятості).

Використання соціальних характеристик як трудових ресурсів, так і робочих місць дозволить, на нашу думку, вдосконалити методіку планування зайнятості, посилити обґрунтованість розподілу робочої сили з урахуванням реальних пріоритетів і намірів людей, а також здійснювати потрібні зміни в структурі робочих місць за допомогою відповідного перерозподілу капітальних вкладень, переорієнтації технічної політики тощо. Крім того, інформація про соціальну диференційованість трудових пріоритетів створить можливість конкретизувати форми трудового виховання і професійної орієнтації молоді відповідно до специфіки кожної категорії населення міста.

Особливо гострою є, як відомо, проблема заповнення робочих місць некваліфікованої та малокваліфікованої праці у всіх галузях народного господарства міста. Мірою зростання добробуту і культури населення привабливість цих різновидів зайнятості чимдалі зменшуватиметься. Сучасна молодь із середньою освітою цілком правомірно ставить підвищені вимоги до змісту і умов трудової діяльності. Вся система суспільного виховання орієнтує її на піднесення освітнього і культурного рівня, професійно-кваліфікаційне вдосконалення, всебічний розвиток особистості. Тому не дивно, що важка ручна чи малозмістовна, монотонна праця не має популярності серед молоді.

«Корінь зла — повільне скорочення ручної праці, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС. — У цілому по промисловості нею зайнято близько 40 проц. робітників, а в будівництві, у сфері обслуговування — і того більше. Держплан і ДКНТ СРСР повинні прискорити розробку цільової комплексної програми по скороченню ручної, особливо важкої праці. Соціалізм як суспільний лад таїть у собі величезні можливості раціонального і гуман-

ного застосування головної продуктивної сили суспільства — людини праці. І ці можливості треба використовувати повною мірою»⁷.

Скорочення, а згодом і повна ліквідація ручної, малокваліфікованої, важкої фізичної праці становить за визначенням XXVI з'їзду КПРС, не лише економічну, а й серйозну соціальну проблему, розв'язання якої усуне істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини. Здійсненню цього історичного завдання підпорядкований і план економічного та соціального розвитку Києва на одинадцятку п'ятирічку. Планом передбачено, зокрема, комплекс заходів для прискорення механізації та автоматизації виробничих процесів, скорочення ручної праці, підвищення організації виробництва і зміцнення трудової дисципліни.

Посилення впливу інтенсивних факторів на розвиток міського господарства дає змогу вияв насамперед у забезпеченні абсолютного приросту виробництва меншим приростом чисельності працюючих. За рахунок підвищення продуктивності праці заплановано одержати 93 проц. приросту промислового виробництва порівняно з 77 у минулій п'ятирічці. Збільшення обсягу промислового виробництва на 21,7 проц. має бути досягнуто практично без залучення додаткової робочої сили⁸.

Неодмінною умовою переведення всіх галузей народного господарства міста на переважно інтенсивний шлях розвитку є прискорення науково-технічного прогресу, розробка і широке впровадження у виробництво ресурсозберігаючої, насамперед трудозберігаючої техніки і технології. В Києві зосереджено великий науковий і виробничий потенціал — близько 400 промислових підприємств, понад 300 науково-дослідних і проектних установ. Із 1,4 млн. трудівників міста понад 500 тис. становлять дипломовані спеціалісти, у тому числі майже 300 тис. — з вищою освітою. Такого рівня концентрації наукових і продуктивних сил немає в жодному іншому регіоні республіки. Творчі зв'язки науковців з виробничниками мають у місті давні традиції. Проведення з ініціативи ЦК Компартії України огляд впровадження досягнень науки у виробництво виявив багатий досвід і великі можливості для плідного співробітництва наукових колективів з виробничими⁹.

Лише у першому році нової п'ятирічки створено близько 90 найменувань нових типів машин, устаткування, приладів і засобів автоматизації. На промислових підприємствах встановлено 118 механізованих потокових і автоматичних ліній, переведено на комплексну механізацію і автоматизацію 106 дільниць, цехів, виробництв, створено 16 АСУ, впроваджено близько 60,5 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій¹⁰.

В органічній єдності з техніко-технологічними та організаційно-економічними заходами мають розв'язуватись і питання, що стосуються раціонального використання трудового потенціалу міста: збалансування неоднорідних робочих місць з якісними характеристиками трудових ресурсів, розподілу і перерозподілу робочої сили між галузями міського господарства, окремими підприємствами та установами, повнішого використання творчих потенцій, досвіду кожного трудівника. Йдеться, по суті, про вдосконалення якісних характеристик трудової зайнятості, у чому зацікавлене і місто, і кожний його житель. Поліпшення якості зайнятості позитивно впливає на оптимізацію обміну діяльністю між сек-

⁷ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 16 листоп. 1981 р. — Комуніст України, 1981, № 12, с. 11

⁸ Див.: Десята сесія міської Ради народних депутатів XVII скликання. — Веч. Київ, 1981, 9 груд.

⁹ Див.: Патон Б. Є. Прискорювати темпи науково-технічного прогресу, кріпити зв'язки науки і виробництва. — Прапор комунізму, 1982, 29 січ.

¹⁰ Див.: Про підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку м. Києва в 1981 р.: Повідомлення стат. управ. м. Києва. — Прапор комунізму, 1982, 5 лют.

торами міської економіки, усунення «штучного» (не зумовленого виробничою необхідністю) дефіциту трудових та матеріальних ресурсів, дає змогу повніше задовольняти різноманітні потреби людей. Окремий трудівник теж зацікавлений у цьому, оскільки вдосконалення структури робочих місць скорочує частку малозмистовної, нетворчої праці, створює можливість для ширшої реалізації в процесі праці набутих знань, умінь, для зростання майстерності і збільшення трудової віддачі.

Народне господарство міста поповнюється новими контингентами трудівників з високою загальноосвітньою і фаховою підготовкою. В 1981 р. середню освіту здобули майже 35 тис. молодих киян, з них 11 тис. — без відриву від виробництва. 25 тис. фахівців з вищою освітою і близько 19 тис. — з середньою спеціальною освітою підготували відповідні навчальні заклади міста. У системі профтехосвіти за рік завершили підготовку близько 20 тис. кваліфікованих робітників. 460 тис. чоловік оволоділи новими професіями або підвищили свою кваліфікацію¹¹.

Про динаміку рівня освіти працюючого населення Києва дають уявлення матеріали переписів населення 1970 і 1979 років. Чисельність зайнятих з початковою і неповною середньою освітою скоротилася за період між переписами з 31,5 до 18 проц. У цей же час частка зайнятих з вищою і незакінченою вищою освітою зростає з 23,3 до 25,1 проц., з середньою спеціальною — з 14,0 до 20,1 проц., з середньою загальною — з 31,2 до 36,8 проц. Як бачимо, протягом 70-х років найшвидше зростала група фахівців з середньою спеціальною освітою. Щорічний приріст цієї групи становив пересічно 13 тис. чол., або 38,7 проц. загального щорічного приросту зайнятого населення.

Привертає до себе увагу і той факт, що частка дипломованих фахівців (з вищою або середньою спеціальною освітою) зростає і серед зайнятих переважно фізичною працею. Якщо чисельність зайнятих фізичною працею збільшилася в період між переписами у 1,4 раза, то кількість дипломованих фахівців серед них збільшилася у 2,5 раза (в 1979 р. вона становила 82 тис. чол.). Такі темпи насичення виробничого персоналу міста кадрами дипломованих фахівців свідчать про зрості можливості заочного та вечірнього навчання і пов'язані, насамперед, з постійним техніко-технологічним переозброєнням промислових підприємств, ускладненням праці в багатьох галузях міського господарства. Проте не виключено, що певна частина названих фахівців перебуває на робітничих посадах зовсім не з виробничої необхідності.

Трудовий потенціал міста значною мірою визначається кваліфікаційною структурою зайнятого населення, її відповідністю вимогам народного господарства. За даними статистичного обліку, нині на підприємствах і в установах Києва працює майже 1 млн. 400 тис. чоловік. Зайнятих переважно фізичною працею приблизно стільки ж, скільки й розумовою. Якщо ж узяти лише жителів міста (без «маятникових мігрантів»), то співвідношення між зайнятими фізичною і розумовою працею дещо зміниться на користь останніх. Проведене нами у 1979 р. репрезентативне опитування працюючого населення міста виявило співвідношення 45:55.

Назване вже соціологічне дослідження трудових ресурсів Києва показало значне переважання робочих місць кваліфікованої і висококваліфікованої праці (як розумової, так і фізичної). В народному господарстві міста зайнято нині понад півмільйона дипломованих фахівців, що становить приблизно 42 проц. працюючих киян. З них 300 тис. чол. мають вищу освіту. Кожний десятий зайнятий у сфері науки. Ще понад 17 проц. зайнятих працює в установах системи освіти, охорони здоров'я, культури, в органах державного та громадського управління. Звичайно,

¹¹ Див.: Про підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку м. Києва в 1981 р.— Прапор комунізму, 1982, 5 лют.

такі пропорції галузевої зайнятості в невиробничій сфері є специфічною особливістю Києва як столиці республіки і одного з найбільших наукових та культурних центрів країни. Проте велика частка праці вищих кваліфікаційних рівнів характерна і для галузей матеріального виробництва, насамперед промисловості.

Фізичною працею, яка тарифікується третім і вищими розрядами, тобто кваліфікованою і висококваліфікованою, зайнята, за даними нашого дослідження, майже третина працюючих киян. На некваліфіковану і малокваліфіковану (I—II розряди) фізичну працю припадає тільки 10,1 проц. зайнятості. Щоправда, наведені показники характеризують співвідношення кваліфікаційних категорій лише серед жителів міста. Якщо ж залучувати іногородніх трудівників, зайнятих в народному господарстві міста, а також узяти до уваги поширену практику завищення тарифних розрядів для компенсації непривабливої праці, то фактична частка малокваліфікованої фізичної праці в структурі робочих місць міського господарства виявиться, звичайно, значно вищою. Незважаючи на високі темпи впровадження досягнень науково-технічного прогресу, здійснення в широких масштабах комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, близько половини загальної кількості робітників ще зайнято ручною працею. Особливо великою залишається частка немеханізованої праці на вантажних, складських та інших допоміжних роботах.

Техніко-технологічне переозброєння виробництва підвищує вимоги до загальноосвітньої та фахової підготовки працівників. У наш час на більшості робочих місць саме теоретичні знання, а не досвід і практичні навички, забезпечують ефективну, високоякісну працю, швидку адаптацію до змін в умовах виробництва. При цьому освітня підготовка трудівника повинна якнайповніше відповідати вимогам робочого місця не тільки за фахом, якісно, але й за обсягом, кількісно. Лише в цьому разі потенції живої й уречевленої праці будуть використані найкращим чином. Про фактичний рівень освіти трудівників міста, зайнятих різними за характером видами праці, дає уявлення таблиця 2.

Таблиця 2

Розподіл за рівнем освіти зайнятих різними видами праці (в проц., $n=3293$)

Рівновиди праці	Рівень освіти					Всього
	вища і неповна вища	середня спеціальна	професійно-технічна	середня загальна (повна і неповна)	початкова	
Ф-1	1,8	2,4	4,8	77,8	13,2	100
Ф-2	1,2	0,6	8,0	80,4	9,8	100
Ф-3	1,8	3,7	14,6	76,9	3,0	100
Ф-4	5,4	17,6	21,8	54,5	0,7	100
Р-1	5,2	8,7	12,1	73,3	0,7	100
Р-2	7,9	84,0	3,5	4,6	0,0	100
Р-3	86,9	9,6	2,2	1,3	0,0	100

З наведених у таблиці даних добре видно, що чим вищий рівень складності праці, тим більшою є частка працівників з фаховою освітою (розрахунки свідчать про монотонне збільшення середнього числа років навчання зі зростанням кваліфікованості виконуваної роботи). На робочих місцях кваліфікованої і особливо висококваліфікованої розумової праці зайняті в основному дипломовані спеціалісти. Що ж до висококваліфікованої фізичної праці, то впадає в око порівняно невисокий процент осіб з професійно-технічною освітою. Це є наслідком поширеної в минулому практики підготовки робітничих кадрів, коли переважали індивідуально-бригадні форми навчання безпосередньо на виробництві. Нині ж основне формування молодого поповнення робітничого персоналу підприємств міста відбувається в училищах профтехосвіти. Всі сорок

МПТУ міста перейшли на підготовку робітничих кадрів з середньою освітою. Завищеною щодо потреб виробництва є й частка осіб з вищою і спеціальною середньою освітою на робочих місцях фізичної праці. Відомо, що вважається за доцільне готувати в технікумах кадри лише з 388 робітничих професій, тимчасом як у профтехучилищах — із 1100 таких професій.

Отже, є ще певна невідповідність між формами і рівнем освітньої підготовки робітничих кадрів і зайнятістю на робочих місцях кваліфікованої фізичної праці. Пояснюється це особливостями відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості в столичному місті, про що вже йшлося раніше. Дається ознаки й значно менша, порівняно з іншими формами навчання, привабливість профтехучилищ для міської молоді. Це явище поки що не подолане. Велику роботу для популяризації профтехосвіти серед школярів міста провадять тепер органи народної освіти, підприємства, громадські організації. Певні зрушення вже спостерігаються: ряд київських МПТУ комплектується переважно міською молоддю. За планом економічного і соціального розвитку міста вже в 1982 р. частка міської молоді, яка, закінчивши 8-й клас, продовжить навчання в профтехучилищах, істотно зростає. В наступні ж роки планується комплектувати училища профтехосвіти переважно, а згодом і виключно, міською молоддю. В такий спосіб має бути перекритий головний канал механічного приросту населення.

Проте, як свідчить наведений вище аналіз соціальних джерел відтворення зайнятості в Києві, забезпечити заміщення непривабливих для міської молоді вакансій некваліфікованої або мало кваліфікованої праці без значного залучення іногородніх працівників буде надзвичайно важко. На час нашого дослідження майже половина некваліфікованих робітників перебувала у віці понад 50 років, отже, досягне пенсійного віку вже в цьому десятиріччі. Для комплексної механізації і автоматизації всіх виробничих і повної ліквідації робочих місць малозмістовної, важкої ручної та іншої непривабливої праці потрібний тривалий час. Тому передбачене планування подолання дефіциту робітничих кадрів з одночасним радикальним скороченням механічного приросту населення буде справою надзвичайно складною.

Успішне розв'язання цих двох першорядних для соціально-економічного розвитку Києва проблем потребуватиме залучення всіх можливих резервів і факторів економічної праці, комплексного використання трудового потенціалу міста в усіх його об'єктивних та суб'єктивних аспектах. Серед останніх, відзначимо насамперед багатогранну виховну роботу партійних і громадських організацій, трудових колективів, розгортання соціалістичного змагання, розвиток виробничої та соціальної активності трудящих, найповніше використання демократичних начал в управлінні, «людського чинника», зростання продуктивності праці.

Відомо, що трудовий потенціал людини визначається не лише її освітньою і професійно-кваліфікаційною підготовленістю. Великою мірою він залежить також від ставлення до роботи, свого трудового колективу, від готовності повною мірою застосовувати набуді знання та досвід. Тому інформація про суб'єктивні оцінки задоволеності працівників різними аспектами трудової діяльності, а отже, і про їх ціннісні орієнтації в сфері праці, може стати корисною для активізації і ефективного використання «людського чинника» економічного зростання, вдосконалення окремих аспектів соціалістичного способу життя. Аналіз таких оцінок задоволеності, здійснений соціологами Інституту філософії АН УРСР під час дослідження трудової зайнятості в Києві, може становити з цього погляду певний практичний інтерес.

Кореляційний аналіз зв'язку загальної задоволеності професією із задоволеністю окремими аспектами праці показав, що в ієрархії ціннісних орієнтацій всіх прошарків зайнятого населення Києва перше місце посідає орієнтація на зміст праці, тобто на її насиченість інтелектуаль-

но-творчими елементами, багатоманітність функцій, самостійність, можливості виявляти ініціативу, реалізовувати свої здібності і нахили. Винятком є лише група зайнятих некваліфікованою фізичною працею, в якій на першому місці виявилася орієнтація на заробіток. Матеріальна винагорода праці як об'єкт орієнтації вийшла на друге за вагою місце у малокваліфікованих і кваліфікованих робітників, а також у зайнятих розумовою працею низької і високої кваліфікації. Лише у висококваліфікованих робітників і службовців з середньою спеціальною освітою орієнтація на оплату праці перебуває на четвертому-п'ятому місці, поступившись орієнтаціям на зручний режим праці і добрі взаємини з керівництвом.

Суспільство розвинутого соціалізму створює широкі можливості для реалізації кожною людиною своїх здібностей, нахилів, ціннісних орієнтацій. Не дивно, що це дістало своє відображення у досить високих показниках задоволеності киян обраною професією та іншими аспектами праці. Серед зайнятого населення Києва відзначили задоволеність своєю професією 64,0 проц. малокваліфікованих, 75,2 проц. кваліфікованих і 78,7 проц. висококваліфікованих робітників. Для трьох аналогічних за кваліфікацією груп зайнятих розумовою працею цей показник становив відповідно 65,1, 76,2 і 85,5 проц. Більше того, значна частина робітників і службовців (до 40 проц.) відзначила, що вважає обрану професію найкращою для себе. Високі показники задоволеності своїм професійним самовизначенням можна розглядати як реальне втілення конституційного права радянських людей на вибір професії, роду занять і місця роботи відповідно до здібностей, освіти, фахової підготовки та з урахуванням суспільних потреб.

Репрезентативне опитування зайнятого населення Києва зафіксувало також високий рівень задоволеності окремими аспектами праці, особливо соціальними. Цілком задоволені змістом праці 59,4 проц. опитаних, режимом праці — 59,0, взаєминами з керівництвом — 70,9, з товаришами по роботі — 82,9 проц. При цьому істотних відмінностей між різними професійно-кваліфікаційними групами населення за названими ознаками не виявлено. За кожним з цих показників — велика робота над удосконаленням соціальних умов праці, створенням здорового морально-психологічного клімату в трудових колективах, дедалі повнішим задоволенням матеріальних та духовних запитів трудящих.

Поряд з цим, аналіз трудових орієнтацій киян, рівня їх задоволеності різними аспектами праці дозволив виявити ряд соціальних проблем, які потребують постійної уваги з боку органів управління, громадськості, науковців. Найболючішою серед них є, звичайно, проблема некваліфікованої, малозмістовної, важкої ручної праці в усіх галузях міського господарства. Суть проблеми, як було відзначено вище, полягає у тому, щоб у найкоротші строки знайти засоби істотного скорочення зайнятості цими непривабливими видами праці, а тим часом забезпечити робочі місця цього типу місцевими працівниками, без залучення іногородніх.

Серед зайнятих некваліфікованою фізичною працею спостерігається дуже низька задоволеність як професією загалом (незадоволені — 73,9 проц.), так і окремими аспектами праці. Зокрема, незадоволеність розмірами заробітної плати висловили 60,4 проц. опитаних, можливістьями підвищення кваліфікації — 37,5. Вузький діапазон фахового зростання у цих видах праці зумовлює низьку професійну стабільність даної категорії працівників. Майже половина з них виявила бажання змінити фах і тільки 7,4 проц. орієнтуються на підвищення кваліфікації. Напрошується припущення, що існуючі форми матеріального заохочення і соціальної компенсації вже не можуть задовольнити цю категорію працівників, стабілізувати її склад і забезпечити її відтворення у необхідних розмірах.

Істотного поліпшення умов і збагачення змісту потребує також праця великого загону службовців нижчого рівня кваліфікації. Їхні виробничі функції здебільшого обмежуються технічним обслуговуванням, інформаційним забезпеченням, простими розрахунками, обліком та іншими відносно нескладними і рутинними видами розумової праці. Абсолютну більшість (90,7 проц.) цієї категорії становлять жінки. В умовах столичного міста, де зосереджено багато державних і громадських установ, підприємств сфери обслуговування тощо, частка цієї категорії в структурі зайнятості досягає 12,8 проц. і виявляє тенденцію до зростання. Запобігти цьому можна лише ширшим впровадженням інформаційно-обчислювальної техніки, засобів механізації і автоматизації рутинних операцій. По суті йдеться про докорінне оновлення матеріально-технічної бази і технології цього різновиду праці і про заміну робочих місць такого типу принципово новими у меншій кількості. Але перетворення в таких масштабах потребують чимало часу і відповідних коштів. А між тим проблема відтворення цього різновиду зайнятості набуває дедалі більшої гостроти.

Професійно-кваліфікаційну групу, яку ми розглядаємо, відзначає досить високий рівень загальної освіти. За своїми культурними запитами, соціальними орієнтаціями, стилем життя представники цієї групи наближаються до дипломованих фахівців. Проте за рівнем заробітної плати, можливостями професійного зростання, престижем вони відстають від робітників і спеціалістів. Внаслідок цього показники загальної задоволеності професією і рівнем зарплати невисокі. Кожний третій службовець даної категорії висловив бажання змінити професію. Непривабливість малокваліфікованої праці ускладнює залучення до неї здібної молоді, не сприяє стабілізації кадрів і формуванню сумлінного ставлення до службових обов'язків.

Невисокими виявилися показники задоволеності оплатою праці і в групах фахівців з середньою спеціальною і особливо вищою освітою, що свідчить про актуальність дальшого вдосконалення форм оплати і стимулювання праці трудівників цих кваліфікаційних категорій. Дуже важливо у зв'язку з цим якомога точніше враховувати специфіку кожної окремої професійної групи, насамперед тих, де є серйозні труднощі, пов'язані з залученням молодого поповнення, низькою популярністю їх у населення. Громадська думка може розглядатися як своєрідний чутливий «прилад», що реагує на зміну соціально-економічного статусу певного різновиду праці.

Оцінки привабливості окремої галузі, професії, роботи служать показником того, наскільки ефективно розв'язані в тому чи тому місці технічні, економічні та соціальні проблеми праці. Так, наприклад, здійснене соціологами Інституту філософії АН УРСР дослідження соціально-професійних орієнтацій випускників середніх загальноосвітніх шкіл Києва, виявило істотне підвищення привабливості професій у галузі торгівлі та сфері обслуговування і, навпаки, зниження привабливості інженерних та робітничих професій будівельників.

Загалом же можна констатувати, що виявлена в процесі дослідження структура професійних уподобань і запитів випускників київських шкіл відповідає переважно ідеалізованим уявленням про далеке майбутнє, коли завершиться НТР, а виробничі процеси будуть повністю автоматизовані, а не реальній структурі сьгоднішніх трудових вакансій миського господарства. Для досягнення більшої відповідності між названими структурами потрібні будуть ще дуже великі зусилля і час. Розглянута у цій статті структура наявної трудової зайнятості киян відображає факт концентрації в столиці республіки підприємств високорозвинутих галузей матеріального виробництва, установ і закладів науки, освіти, культури, управління. Особливості соціально-економічного розвитку міста в поточному десятиріччі, перспективи науково-технічного прогресу, демографічних процесів диктують невідкладні завдан-

ня раціонального обліку та обґрунтованого розподілу трудових ресурсів між суспільно необхідними видами занять. Ключовим питанням з точки зору забезпечення комплексного розвитку міста є створення умов для нормального самовідтворення міським населенням економічно і соціально доцільної структури зайнятості в її кількісному і якісному аспектах.

Розподіл та раціональне використання трудового потенціалу міста — складна, багатогранна соціально-економічна проблема. Вона може бути успішно розв'язана лише координованими, підпорядкованими єдиній меті зусиллями всіх ланок міського господарства. Саме тому організаційною формою її розв'язання стала регіональна комплексна цільова програма «Праця», до розробки і реалізації якої залучені численні науково-дослідні установи АН УРСР та відомств, органи управління, виробничі об'єднання міста.

Програма передбачає великий комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення галузевої структури промисловості, внесення за межі міста непрофільних та екологічно шкідливих підприємств, збалансований розвиток виробничої та соціально-побутової інфраструктури. Велика увага приділяється технічному переоснащенню робочих місць, зокрема ширшому застосуванню автоматичних маніпуляторів (промислових роботів), вбудованій систем автоматичного управління з використанням мікропроцесорів і мікро-ЕОМ, створенню автоматизованих дільниць і цехів. За допомогою механізації та автоматизації передбачається поступово скоротити частку малокваліфікованої та важкої ручної праці. Вишукуються засоби збагачення змісту та поліпшення умов праці багатьох категорій робітників і службовців. Особливе місце в програмі посідає комплекс заходів для вдосконалення трудового виховання та профорієнтації підростаючого покоління, його соціального і фахового самовизначення з урахуванням актуальних суспільних потреб, наступної адаптації у виробничих колективах.

До реалізації цієї програми залучено великий загін науковців, у тому числі суспільствознавців. Від їхньої творчої віддачі чималою мірою залежатиме успішне впровадження науково-технічних розробок у виробництво, його інтенсифікація. Як відзначив товариш В. В. Щербинський у доповіді на зборах партійно-господарського активу республіки 15 квітня 1982 р., треба «подолати певну недооцінку ролі суспільних наук у прискоренні науково-технічного прогресу. Певна річ, насамперед самі економісти, філософи, соціологи, правознавці, психологи повинні приділяти значно більше уваги дослідженню реальних процесів і соціальних факторів як тих, що прискорюють, так і тих, що гальмують науково-технічний прогрес, переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку»¹².

В статтю розглядаються актуальні проблеми раціонального використання трудових ресурсів в умовах такого крупного економічного, культурного і адміністративного центру, як Київ, аналізуються результати проведених соціологами Інституту філософії АН УССР досліджень соціальних источников воспроизводства трудовой занятости, факторов формирования ее структуры.

¹² Щербинський В. В. Про хід виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України про прискорення науково-технічного прогресу і зміцнення зв'язку науки з виробництвом. — Прапор комунізму, 1982, 16 квіт.

вплив факторів зовнішньої природи на діяльність людини, зокрема на її свідомість, на її моральні та естетичні цінності. Зокрема це стосується впливу природи на її свідомість, на її моральні та естетичні цінності. Зокрема це стосується впливу природи на її свідомість, на її моральні та естетичні цінності.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІАЛЬНИХ ФОРМ ФІЛОСОФІЇ, СВІТОГЛЯДУ І КУЛЬТУРИ

(Межі гносеологічного тлумачення категорій)

З'ясування особливостей та взаємозв'язку різних форм категоризації дійсності у цілісному процесі духовного освоєння світу людиною, їх соціально-практичної зумовленості та зворотного впливу на людську діяльність становить важливий напрям вивчення світоглядно-методологічних аспектів теорії матеріалістичної діалектики. Дослідницька робота в цьому напрямі повною мірою засвідчила евристичну значущість відомого ленінського подожження про історичний характер категоріальних форм людського світосприймання як «східців виділення» людини з природи, «вузлових пунктів у сіті, які допомагають пізнавати її, оволодівати нею»,² — положення, що орієнтує на з'ясування різноманітності, вироблених і розвинутих у ході генезису культури способів категоризації людиною навколишньої дійсності. Саме тому вихідним пунктом осмислення специфіки категорій є поглиблений філософський аналіз діяльної сутності культури, багаторівневості зв'язку практики, культури, пізнання під кутом зору втілення найістотніших рис їх взаємодії у категоріальних формах світосприймання.

У зв'язку з цим останнім часом посилилась увага до розгляду феномена культури як реального узагальнення природи в процесі людської діяльності, до з'ясування функцій категорій, як форм такого узагальнення, розкриття спадковості, неперервності в розвитку культури і категорій, співвідношення їх інваріантних і варіантних характеристик та інших проблем, важливих як з погляду дальшого розвитку теорії матеріалістичної діалектики на основі філософського осмислення культури, так і для методологічного забезпечення спеціальнонаукових культурологічних досліджень.

Одним з центральних методологічних питань культурологічного підходу до вивчення категорій є питання про особливості взаємозв'язку всезагальності форм предметно-практичної діяльності, — і всезагальності тих категоріальних форм, в яких здійснюються різні способи духовного освоєння світу людиною.

Теоретична спрямованість дослідження категорій у межах окресленого проблемного діапазону передбачає всебічний критичний аналіз тих трансформацій змісту категоріальної проблематики, що їх зазнала буржуазна філософія свідомість на зламі двох періодів своєї еволюції — «класичного» та сучасного. Значення такого аналізу не є об'єктом суто історико-філософського інтересу, оскільки основна теоретико-методологічна хиба згаданих трансформацій полягає у метафізичному відособленні та абсолютизації буржуазною філософією окремих рис, сторін людського світосприймання, осягнення органічної взаємодії яких здійснимо лише засобами діалектико-матеріалістичної методології. Основною ж буржуазних філософських уявлень про способи духовного

¹ Див., напр.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. — Киев, 1971. — 385 с.; Категории диалектики, их развитие и функции. — Киев, 1980. — 363 с.; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — 368 с. та ін. праці з цієї теми.

² Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне збір. творів, т. 29, с. 81.

освоєння світу людиною завжди була ідеалістична містифікація фундаментальних властивостей людської практики, що ними визначається духовна діяльність. Демістифікація уявлень про категоріальні форми людського світосприймання, здійснювана матеріалістичною діалектикою,— одна з тих площин, у яких розгортається науковий аналіз структури практики.

Марксистсько-ленінське тлумачення соціально-практичної природи людської свідомості невіддільне від розкриття діалектичної єдності й взаємозумовленості різних способів категоризації дійсності, які конститууються «за схемою» практичної дії і тих суспільних відносин, що складаються в ході обміну діяльністю між людьми.

Але тут одразу постає питання: що означає вищезгаданий «схематизм» практики, якщо співвіднести його з категоріальними формами свідомості? Якщо це значить, що практика також категоріальна і не лише у тому розумінні, що кожна практична дія усвідомлена (тобто відображується у категоріях свідомості), але й у тому, що сама практика є якимось особливим рівнем категоріальності, незалежної від свідомості, то в чому полягає особливість такої категоріальності практики? І чи не стаємо ми в останньому випадку на шлях гегелівської онтологізації категорій? Саме цим комплексом питань зумовлена, на наш погляд, настійна необхідність осмислення особливостей практичної зумовленості різних типів категоризації дійсності.

Річ у тому, що щойно згадана онтологізація категоріального ладу людського мислення мала істотні гносеологічні передумови, зміст яких не зводиться тільки до ідеалістичного тлумачення відображувальної специфіки пізнаючого мислення (принцип тотожності мислення і буття в Гегеля), а стосується також багатоманітності рівнів і способів такого відображення світу у людській свідомості. І, мабуть, можна припустити, що кожному з таких способів відповідає певний спосіб категоризації дійсності.

Така думка напрошується завжди, коли помічають, що деякі з цих способів порівняно легко можуть бути відрізані від практичної дії, але нерідко подибуються й такі, щодо яких це відрізнення утруднюється: вони є своєрідними згустками «свідомості-дії», у формі яких конститууються предметний зміст людського світосприймання, — тими утвореннями, на з'ясування природи яких витратила свого часу чимало зусиль феноменологія.

Зауважимо, що способи інтерпретації категорій на кшталт феноменологічних, на відміну від класичної буржуазної філософії, яка осмислювала особливості категоріальних форм світосприймання, відштовхуючись від моделі пізнавальної діяльності, виходили з нерелексивного «буденного» досвіду — того самого, що ним гордовито нехтувала «класика». Саме різні «шари» останнього, вкорінені в культуру, розглядаються тут як об'єкт, з осягненням якого пов'язується можливість узагальненнь, суттєвих стосовно розуміння специфіки категорій.

Чи не криється за цією переорієнтацією буржуазної філософії нерозв'язна для ідеалізму реальна проблема, яка стосується не тільки сутності категорій взагалі (їх походження, пізнавальних функцій тощо), а й співвідношення різних типів категоризації дійсності, проблема, що для наукового розв'язання її виявилось необхідним осмислення практичної зумовленості людської свідомості, суть якого не зводиться тільки до «перевертання» тих класичних уявлень про категорії, що були притаманні, зокрема, гегелівській філософії (тобто заміни співвідношення «категорії \Rightarrow практика» співвідношенням «практика \Rightarrow категорії»), а містить у собі принципово відмінну від таких уявлень інтерпретацію і структури практики, і структури свідомості?

У зв'язку з цим зазначимо, що особливості співвідношення філософських категорій з категоріальними формами, які належать обширній і незвідній до пізнавально-рефлексивних форм сфері людського світо-

сприймання (досить довго беззастережно й безпідставно ототожнюваній лише з «недорозвинutoю» буденною свідомістю), порівняно недавно стали об'єктом пильної уваги в буржуазній філософії. Скажімо, питання про особливості категорій культури стає предметом спеціальної філософської уваги лише з появою структуралізму. Дещо краще обстоїть справа з світоглядними категоріями, проте ідеалістична містифікація останніх, як буде показано далі, також невіддільна від нез'ясованості у межах буржуазної філософської свідомості предметно-практичного походження категоріальних форм світосприймання і категорій культури зокрема.

Досить тривала відсутність інтересу до категорій культури може здатися дещо дивною, адже ще класична буржуазна філософія стала віч-на-віч з чималим колом проблем, які нині залічуються до рангу культурологічних. Це були проблеми, до того ж, не другорядні, а такі, що займали центральне місце в класичній буржуазній філософській свідомості: досить згадати, якого значення набули тут питання про культурно-історичну сутність людини, її діяльності та світосприймання. Проте питання про якісну своєрідність категоріальних форм, в яких здійснюється людське світосприймання на, так би мовити, «дофілософських» рівнях і які згодом відкрystalізуються у філософські категорії, питання про взаємозв'язок і взаємовплив (а не лінійну субординацію) різноманітних типів категоризації дійсності постало перед буржуазною свідомістю у всій його гостроті лише тоді, коли виявилась безпідставність основоположних постулатів класичного ідеалістичного раціоналізму. Ця обставина і була методологічно передумовою, що через неї одним з провідних стає в буржуазній філософії питання про категоріальні форми світогляду та культури.

Порівняно пізні звернення буржуазних філософів до осмислення таких категоріальних форм зовсім не випадкове, оскільки саме поняття культури постає у всій своїй загальнофілософській масштабності лише в Новий час — воно поділяє долю тих «найзагальніших абстракцій» (Маркс), які набувають своєї масштабності лише тоді, коли «разом з абстрактною всезагальністю діяльності», в процесі якої створюється матеріальна та духовна культура, «визнається також і всезагальність предмета» цієї діяльності³. Поняття культури, як ми вже зазначали в попередніх публікаціях, спіткала доля таких понять, як «праця», «практика» та ін.

Актуалізація питання про сутність культури невіддільна від процесів, що з самого початку супроводжували становлення капіталістичного способу виробництва. Прогрес у галузі промислового освоєння природи і розвитку природничонаукового знання супроводжувався подоланням соціально-культурної замкненості, притаманної попереднім історичним епохам, оскільки панування товаро-грошових відносин приводило «до спільного знаменника» всі елементи матеріального і духовного виробництва, зумовлюючи взаємодію ряду культурних пластів, що досі здавалися «замкненими в собі». Генезис капіталістичного способу виробництва ставив перед філософією питання про співвідношення природи, людської діяльності та предметного світу культури і відповідно — про особливості взаємозв'язку діяльності та тих форм, що з їх допомогою здійснюється людське світосприймання.

У період становлення капіталізму буржуазна свідомість тяжіла до просвітницького підходу в трактуванні згаданих питань. Такий підхід з притаманними йому ідеалістичними світоглядно-методологічними установками був «зворотною стороною» метафізично-матеріалістичних уявлень про процес освоєння світу людиною (коли людське ставлення

³ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 41.

до світу обмежується ставленням до «природного світу речей», тобто матеріально-речові компоненти людської життєдіяльності абсолютизуються на шкоду соціально-предметним, які ототожнюються лише з духовними). У межах поєднання наведених світоглядно-методологічних установок культура уявлялась суто духовною галуззю, протилежною сфері матеріальної практики⁴. Слід, однак, зазначити, що це трактування було суперечливим: з одного боку, «виробництво і всі економічні відносини» розглядаються тут «як другорядні елементи історії культури»⁵, визначальним же виголошується духовне освоєння світу, з другого ж боку, найабстрактніші ідеалістичні системи в названий історичний період «все більше і більше наповнювалися матеріалістичним змістом», оскільки філософські роздуми спонукались «зовсім не однією тільки силою чистого мислення», а дедалі інтенсивнішим розвитком природознавства і промисловості⁶. Не випадково на завершальній стадії свого генезису класична буржуазна філософія стає віч-на-віч з питанням про фундаментальні властивості людської практики і їх взаємозв'язок з формами свідомості, про всезагальність способів людської діяльності, співвідношення діяльності і предметних формоутворень культури, загальнокультурні функції праці, взаємозв'язок матеріальної і духовної культури; мови і культури та ін. Концепції, що сформувалися в руслі класичної буржуазної філософії, за всієї притаманної їм абстрактності містили в собі геніальні здогадки про «культурологічність» усього категоріального ладу людського світосприймання — тих міцних «вузлів»; що «зав'язуються» в процесі генезису і розвитку культури, слугуючи «опорними і спрямовуючими пунктами» «життя та свідомості» суб'єкта культурно-історичного процесу⁷.

Панівною тенденцією в класичних буржуазних інтерпретаціях культури була, як відомо, переконаність в тому, що всі формоутворення культури є предметним втіленням раціональності людської життєдіяльності, похідної від раціональності трансцендентального суб'єкта. Співвідношення людської діяльності і культури уподібнювалось співвідношенню розуму і культури. Ця обставина за всієї притаманної їй методологічної обмеженості була пов'язана з масштабними спробами осмислити одну з найістотніших рис освоєння світу людиною, адже смислове поле «раціональності» виявилось надзвичайно широким (ця риса діяльності розглядалась не тільки в контексті пізнання, а й на рівні різних форм практично-духовного освоєння світу — художнього, морального та ін.). Звертання до феномена раціональності виступило істотною передумовою з'ясування спільності й взаємодоповняльності різноманітних форм культури, воно орієнтувало на відшукування реальної основи цієї спільності. Значущість такого підходу до культури особливо відчутна, якщо врахувати, що згодом буржуазні філософи дедалі частіше відмовляються від цієї прогресивної тенденції — або в формі прямих антираціоналістичних маніфестацій, або шляхом позитивістського звуження змісту феномена раціональності.

У «класичній» буржуазній свідомості діяльнісний підхід до культури був органічно пов'язаний з визнанням теоретико-пізнавальної діяльності визначальним фактором культури. Такий підхід, як зазначається в сучасних дослідженнях, спричинений тим, що «сама діяльність постала як реальна рушійна сила всього розвитку культури... разом з тим раціональний характер орієнтованої таким чином діяльності і її найближчих цілей закономірно висував науку (а можливо, навіть породжував її) як фактор розумної організації діяльності і конституювання її все більш різноманіт-

⁴ Див.: Основи марксистсько-ленинської теорії культури. — М., 1976, с. 11.

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 25.

⁶ Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с.с. 273, 272.

⁷ Див.: Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки», с. 80.

них форм і способів»⁸. Разом з тим буржуазний раціоналізм з самого початку зіткнувся з проблемами, нерозв'язними в руслі ідеалістичної методології пізнання суспільних явищ, що повною мірою втілилось і в уявленнях про культуру, і в тлумаченні тих форм людського світосприймання, які не є власне пізнавально-рефлексивними, зокрема, категоріальних форм світогляду та категорій культури.

Зазначимо, що культурологічні уявлення в буржуазній філософській свідомості формувались одночасно з актуалізацією всього комплексу тих теоретичних питань, які нині залічують до галузі світоглядної проблематики філософії, — передусім у плані з'ясування їх значущості в структурі предмета філософського знання. І тут класична буржуазна філософія опинилась перед труднощами, які й донині не подолано буржуазними філософами. Одна з них — з'ясування співвідношення світоглядно-культурологічної і гносеологічної проблематики.

Тенденція до переважання останньої помітна в буржуазній філософській свідомості, починаючи з Декарта, і дістала своє конкретне втілення у гносеологізації (нерідко досить витонченій) категоріальних форм людського світосприймання. Адже останні — чи не найбільш «зручний» об'єкт гносеологізації, оскільки визначальна властивість будь-яких різновидів категоризації — їх всезагальність, а найбільш наочним виявом останньої є всезагальність форм пізнаючого мислення; тому зусилля ідеалістичного раціоналізму спрямовані на пошук так званої чистої (духовної) всезагальності як такої, що нібито визначає всезагальні форми людської діяльності. Не випадково саме поняття «культура» функціонує у класичному ідеалістичному раціоналізмі у вельми специфічному контексті: коли Кант, намагаючись підтвердити в правах філософсько-світоглядну проблематику, звертається до згаданого поняття, воно означає у нього передусім фіксацію особливої властивості людського розуму, що становить предмет філософського інтересу («культура розуму»).

Щоправда, в рамках такої орієнтації Кант істотно розширює традиційну філософську «проблему розуму», намагаючись уникнути її гносеологістського тлумачення і досягнути як взаємодію всіх сторін духовного освоєння світу людиною. Ці сторони постають як несубординовані відносно пізнання — саме останнє ставиться у відношення субординації щодо більш об'ємних функцій духовної діяльності, яка в своїй цілісності визначає загальносвітоглядну орієнтацію людського розуму. «Культура розуму» розглядається як здатність ставити будь-які результати діяльності «у зв'язок з мудрістю», «з вищими цілями людства»⁹, тобто визначати магістральні смислові орієнтири процесу діяльності. Таким чином, Кант фактично доходить висновку про недостатність ідеалістично-раціоналістичної орієнтації на субстанціалізований «чистий розум».

Цей висновок було розвинуто І. Гердером, який у «Метакритиці до критики чистого розуму» проголосив «чистий розум» у тлумаченні Канта фікцією, оскільки розум не може бути відособлений «від інших душевних сил та властивостей людини, від єдності яви, уявлення і моральної оцінки, які є різними аспектами діяльності... людської свідомості»¹⁰. Гердер доводить неприйняття субстанціалізації розуму до висновку про хибність традиційної філософської орієнтації на «дедукування» сутнісних визначень людини з «метафізичного» поняття «душі», акцентуючи на необхідності покласти в основу філософських міркувань про людину «не абстракцію, а тільки саму історію»¹¹.

⁸ Ю д'нн Э. Г. Отношение философии и науки как методологическая проблема — В кн.: Философия в современном мире. Философия и наука. М., 1972, с. 153.

⁹ Кант И. Критика чистого разума. — Сочинения. М., 1966, т. 3, с. 692.

¹⁰ Жирмунский В. М. Очерки по истории классической немецкой литературы. — Л., 1972, с. 270—271.

¹¹ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. — М., 1977, с. 193.

Наведене філософсько-культурологічне кредо фактично не було реалізоване жодним з представників домарксистської філософії (в тому числі і самим його автором). І все ж класичну буржуазну свідомість нестримно несло на рифи гострих філософсько-культурологічних проблем, нерозв'язність яких багато в чому зумовила і колізію, що перед ними опинились представники сучасної буржуазної філософії. Ця обставина виявилася у вже згаданих нами намаганнях узгодити гносеологічну та світоглядну орієнтацію філософських досліджень.

Тут можна послатися і на тенденції, властиві не тільки Гердеру, а й ряду інших представників класичної буржуазної філософії після Канта. Достатньо пригадати фіхтеанську ідею про продуктивну здатність уяви, несвідому діяльність Я як основну функцію свідомості і романтичні ідеї раннього Шеллінга; геніальні культурологічні здогадки Гегеля. Зокрема під впливом Фіхте, що розвинув кантівські ідеї, порушивши питання про необхідність аналізу людської діяльності і світосприймання під кутом зору діалектики свідомих і несвідомих процесів, «романтики поставили проблему несвідомої діяльності уяви стосовно історії і культури»¹² (згадане питання виявилось евристично продуктивним для осмислення таких філософсько-культурологічних проблем, як структура міфу, міфотворчі фактори свідомості, роль символізму у процесі світосприймання тощо), а в Шеллінгових уявленнях про несвідоме останнє фактично уподібнювалось об'єктивній культурно-історичній зумовленості людської діяльності і світосприймання. Згадаймо також про висунуту на противагу просвітницькій тезі «орозумнення» людини ідею «олюднення» розуму (Руссо) тощо.

За всієї неоднозначності і суперечливості всіх подібних спроб, можна зробити певні висновки щодо найзагальніших особливостей тлумачення різноманітних категоріальних форм людського світосприймання, притаманного класичній буржуазній філософії і які згодом багато в чому визначили уявлення про співвідношення філософських категорій, категорій світогляду і категорій культури в сучасній буржуазній свідомості. Показове щодо цього те, що, порушуючи питання про співвідношення різних рівнів та способів категоризації дійсності, вже класична буржуазна філософія демонструє досить помітну тенденцію переходу від проблемної площини теоретичного освоєння світу людиною до питань про практично-духовну діяльність, постійно намагаючись з'ясувати форми взаємовпливу двох названих способів світовідношення. А це означало поступове (але неусвідомлюване філософською рефлексією) зміщення акцентів з гносеологістського трактування категорій на світоглядно-культурологічне.

Спочатку таке зміщення акцентів обмежується лише спробами філософського осмислення низки світоглядних категорій. Це особливо помітно у Канта, який, обстоюючи здатність «душі» поєднувати в собі такі сутнісні властивості людини, як пізнання і воля, наголошує на марності спроб «внести єдність в цю багатоманітність» людських властивостей, заснованих на намаганні «звести всі властивості до однієї лише пізнавальної». ¹³ У зв'язку з цим у кантівській філософії здійснено масштабну спробу осмислити деякі вельми істотні світоглядні категорії, такі як «справедливість», «обов'язок», «ідеал», «віра», «надія», «добро і зло», «щастя», вже згадані нами раніше категорії «мети» і «смислу» людської діяльності тощо. Кант ставить важливу світоглядну проблему: про ієрархію цілей (утилітарні та «вищі» цілі) людської діяльності. Досить масштабна спроба усвідомити якісну своєрідність світоглядної проблематики та унікальність світоглядних категорій є істотним досягненням кантівської філософії.

¹² Див.: История диалектики / Немецкая классическая философия / Ответ. ред. Т. И. Ойзерман. — М., 1978, с. 126.

¹³ Кант И. Первое введение в «Критику способности суждения». — Сочинения. М., 1966, т. 5, с. 110.

Разом з тим у рамках застосованого Кантом апріористського підходу до способів людського світосприймання ще не виникало питання про більш глибокий (порівняно з світоглядним) пласт категоризації дійсності — про категорії культури, які найбільшою мірою «вплетені» в практику життєдіяльності людини. Нехтування визначальними рисами цієї життєдіяльності призвело до того, що проблема якісної специфіки світоглядних категорій, до якої підійшов Кант, згодом «витіснилась» їх гносеологістським трактуванням на периферію філософської проблематики.

Гносеологізм особливо рельєфно виявляється не тільки у трактуванні власне світоглядних категорій, а й у ставленні до світоглядного змісту філософії загалом, тобто тих способів людського світосприймання, які в буржуазно-раціоналістичній інтерпретації нерідко уявлялись як «світоглядно-нейтральні», абсолютні імперативи «чистого розуму», «чистої свідомості» (Кант), «чистого мислення» та «чистої всезагальності знання» (Гегель). Щоправда, уже Кант, намагаючись співвіднести пізнавальні та оцінні аспекти людського світосприймання, наголосує на тому, що «світоглядно-нейтральні» та «світоглядно-упереджені» моменти свідомості — це нерідко елементи одного й того ж процесу, розглядуваного у різних площинах. Проаналізуємо, наприклад, таке непросте для класичного раціоналізму питання, як діалогічність людської свідомості — те, про що Гегель у «Феноменології» пише як про «подвоєння самосвідомості» індивіда внаслідок констатації факту наявності «іншої самосвідомості». Яким чином співвідносяться ці «дві» самосвідомості, якщо їх погляд на світ не збігається? Свого часу Кант помітив, що, розглядаючи це питання в суто теоретичній площині, можна зайняти позицію «неупередженого судді», який залишає осторонь питання про те, борються ці сторони за добру чи за злу справу¹⁴. Однак ці ж «самосвідомості» можуть протистояти одна одній і в площині «практичній», коли «тези» й «антитези» світоглядно-теоретичної суперечки зіткнулися між собою зовсім не як суто теоретичні «рго» і «сонґа», а як життєві позиції людських особистостей (згадаймо не раз «обіграні» сучасною філософією ситуації Бруно та Галілея). І в цьому разі позиція «стороннього глядача» неможлива. До речі, це розумів і Гегель, який не тільки описує у чомусь аналогічні ситуації суто гносеологічним чином, а й вдається до елементів соціально-психологічного аналізу, скажімо, коли йдеться про такі світоглядні питання, як «свобода», пов'язана з «ризиком» для «життя», «страх», який відчуває свідомість перед «чужою їй предметною сутністю» тощо. У «Феноменології духу» ці поняття постають як істотні світоглядно-філософські узагальнення, що фіксують певні стани людської свідомості: «рабська свідомість», наприклад, «відчуває страх не з того або іншого приводу, не в той або інший момент, а за все своє ество»; «розчинившись» у цьому страхові, вона «вся тремтить всередині себе і все непорушне в ній здригається». ¹⁵ Гегель звертається до аналогічних ситуацій, розглядаючи також інші світоглядні поняття, такі як «моральність і щастя», «добро і зло», «совість» тощо. Наводячи вельми цікаві приклади соціально-психологічного змісту деяких з названих понять, що інколи набуває мало не екзистенціалістського характеру, Гегель, однак, не уникає гносеологізації усієї світоглядності проблематики і неминучого в рамках такої гносеологізації звуження соціально-культурного діапазону світоглядних категорій.

Останнє тим більш одіозне, що, на відміну від Канта, який обмежував співвіднесенням пізнавально-філософських і світоглядних категорій, Гегель нерідко впритул наближається до питання про категорії культури. Досить згадати про категорію праці, яка, за словами К. Маркса, давала можливість осмислити «самопородження людини

¹⁴ Кант І. Критика чистого розуму, с. 401.

¹⁵ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. — Сочинения. М., 1959, т. 4, с. 104—105.

як процес». Аналізуючи працю як умову позитивного подолання згаданого нами вище «відчуття страху перед чужою предметною сутністю», осмислюючи працю як «формуюче діяння», що знімає суто споживачке ставлення до навколишнього світу, Гегель, однак, зводить зміст цього «формуючого діяння» до процесу пізнання, без якого «страх залишається внутрішнім та німим, а свідомість не відкривається самій собі»¹⁶. Внаслідок цього, як і у випадку з розглядом категоріальних форм світогляду, Гегель тлумачить культурологічний зміст категорії «праця» ідеалістично: він пов'язує її з «абстрактно-всезагальною», «абстрактно-духовною» сутністю людини.¹⁷ Нехтування конкретно-історичними контекстами, що в них, тільки і функціонують категорії культури, спричинило гносеологістську «стерилізацію» культурологічного змісту категоріальних форм людського світосприймання. Як бачимо, Гердерове побажання щодо необхідності «виходити не з абстракції, а з самої історії», евристичну значущість якого для культурологічних досліджень важко переоцінити, не знайшло відгуку у гегелівському трактуванні категорій культури.¹⁸ (Дещо упереджуючи виклад, відзначимо, що тільки К. Маркс дав зразок осмислення категорії праці у всій її соціокультурній масштабності, здійснивши матеріалістичний аналіз згаданої категорії у контексті діалектики суспільного виробництва, взаємодії різних компонентів способу життя, різних типів людської особистості тощо, тобто розглянув працю як одну з вихідних категорій культури. Саме на основі такого підходу формувалися діалектико-матеріалістичні уявлення про загальнофілософський зміст категорії праці та ряду інших категорій культури, як і уявлення про культурологічний зміст будь-яких категоріальних форм людського світосприймання, включаючи і суто пізнавальні категорії).

Зазначена обставина пов'язана зі зведенням Гегелем культурно-історичного процесу до розвитку змісту суспільної свідомості, відображеного у системі знання. Відповідно суб'єкт культурно-історичного процесу уподібнюється суб'єктові пізнання. Оскільки гегелівський «дух» був «ідеалістично інтерпретованою основою системи людського знання, взятою в її історичному становленні й розвитку», а його конкретним змістом — «система категорій мислення, витлумачена як об'єктивна реальність»,¹⁹ — усі способи категоризації дійсності, що виникли в процесі культурно-історичного розвитку, постають тут як одвічно «логоцентрована» субстанція духу. Тому призначення категоріальних форм обмежується тільки тим, щоб вивести індивіда «з неосвіченої точки зору й привести його до знання»²⁰, внаслідок чого усі форми людського світосприймання, крім власне пізнавальних, видаються ущербними, оскільки безпосередньо не виконують цього завдання. Не випадково Гегель називає їх то «теплими клубками туману», то «музичним мисленням», що не доходить до поняття. «Каркасом» гегелівської моделі духовного освоєння світу і світовідношення взагалі є система логічних категорій, тут дух, як відзначав К. Маркс, розглядається тільки як «мислення, ще повертається у своє власне материнське лоно, і що як антропологічний, феноменологічний, психологічний, моральний, художній, релігійний дух ще не є для себе самим собою, поки воно кінець кінцем не знаходить себе як абсолютне знання...»²¹ Категоріальні форми світосприймання уподібнюються пізнавально-рефлексивній системі логічних

¹⁶ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа, с. 105—106.

¹⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 145, 143.

¹⁸ Це, на нашу думку, одна з причин того, що на сторінках гегелівської «Історії філософії» не знайшлося місця аналізу поглядів Гердера.

¹⁹ Шинкарук В. Й. Єдинство діалектики, логіки й теорії пізнання. — Київ, 1977, с. 181, 178.

²⁰ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа, с. 14.

²¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 143.

категорій, а нерелексивні рівні світосприймання тлумачаться як неусвідомлене застосування цих категорій.

Цей підхід впливав з абсолютизації Гегелем принципу «зняття» одних способів духовної діяльності іншими, внаслідок чого способи практично-духовного освоєння світу позбавляються своєї самоцінності, а їх найістотніші характеристики нібито переносяться у вигляді категоріальних визначень у сферу теоретичного освоєння світу. Таке «зняття» пізнанням непізнавальних форм духовної діяльності ґрунтується на більш фундаментальній процедурі відокремлення духовного освоєння світу людиною від його предметно-матеріальних і соціально-комунікативних джерел. Саме нерозуміння того, що реальна духовна діяльність невіддільна від сукупності суспільних відносин, в яких здійснюється предметно-матеріальне освоєння світу людиною, від процесу спілкування, стало передумовою фактичного нехтування діалогічною природою людської свідомості: згаданий нами раніше діалогізм свідомості розглядається Гегелем не як її сутнісна характеристика, а лише як спосіб функціонування монологічної «абсолютної свідомості».

Як уже зазначалося, однією з визначальних властивостей категоріальних форм людської свідомості є їх всезагальність, похідна від всезагальності способів людської діяльності та тих відносин, що складаються в ході обміну діяльністю між людьми. Сукупність цих відносин формується на ґрунті реальної колективності індивідів, що їх К. Маркс називав «живою» формою всезагальності людського світовідношення. Ідеалізм, нехтуючи соціально-практичною специфікою цього світовідношення, субстанціалізує теоретичну форму всезагальності суспільної сутності людини, трактуючи її як щось абстрактно-всезагальне. Саме так Гегель, за словами К. Маркса, розглядає форми рефлексії — як «якісь застигли духи, що живуть поза природою і поза людиною»; він немовби «зібрав воедино і замкнув у своїй «Логіці» усіх цих застиглих духів». Категоріальні форми людського світосприймання постають при цьому тільки як «загальні, абстрактні, властиві всякому змістові і через це одночасно і байдужі до всякого змісту... форми абстракції, форми мислення, логічні категорії, відірвані від дійсного духу і від дійсної природи». ²² Зазначимо, що «відірваність» категорій від дійсного духовного освоєння світу людиною та їх «застиглість», про що йдеться у К. Маркса, вельми специфічні: адже логічні категорії у Гегеля — рухаються, але цей рух не виходить за сферу абсолютизованого принципу зняття форм практично-духовної діяльності теоретичною. Така обмеженість зумовлюється нерозумінням тієї обставини, що різні способи категоризації дійсності (як і різні способи духовної діяльності) перебувають не лише у відношенні субординації, а й у відношенні взаємокоординації.

Підкреслимо, що гегелівський підхід дає позитивні результати у плані розробки діалектики категоріальних визначень, які у знятій формі відтворюють динаміку практичної діяльності, саме у логіці. Тут виявилось ефективним прагнення показати, що логічні категорії акумулюють у собі елементи не тільки теоретичного, а й практично-духовного освоєння світу людиною (див. високо оцінену В. І. Леніним у «Філософських зошитах» ідею про «введення життя в логіку»). Але помилка Гегеля полягає в гіпостазуванні субординативного принципу зв'язку категорій та покладенні його як єдино можливого принципу тлумачення взаємодії всіх інших способів категоризації дійсності. Тому Гегель, як слушно зазначив Е. В. Ільєнков, «продовжує залишатись чистим логіком і там, де точка зору логіки взагалі недостатня», ²³ і недооцінює значення координації та взаємопроникнення різних типів та рівнів категоріального осмислення дійсності.

²² Там же, с. 156.

²³ Ільєнков Е. В. Гегель и проблема предмета логики. — В кн.: Философия Гегеля и современность. М., 1973, с. 130.

Разом з тим здійснене Гегелем логіко-гносеологічне трактування категорій може бути використане при осмисленні їх у більш широкому соціокультурному контексті: адже «поняття», як «та, що заглибилась у себе, всезагальна сутність становища речей», поєднує в собі, згідно з Гегелем, «три моменти: всезагальність, особливість і одиничність», тобто всезагальність і непосредність²⁴, особливості ж поєднання названих вище моментів категоріальних визначень зовсім не обмежуються тим, як воно здійснюється в логіці. Однак для з'ясування незвідності різних способів такого поєднання до логічних категорій слід було розглянути категоріальні форми світосприймання у контексті практично походження різних способів духовної діяльності та тих функцій, що їх виконують ці способи у практичній життєдіяльності. Великі євристичні можливості відкриває, на наш погляд, з'ясування того, яким чином співвідносяться всезагальність і непосредність різних способів категоризації дійсності — та всезагальність і непосредність як фундаментальні властивості практики, що володіє здатністю надавати всезагальним формам діяльності статусу непосредної дійсності, втілюючи у собі предметно-матеріальну єдність названих властивостей. Відзначимо, що з'ясування цього комплексу питань, на яке значною мірою орієнтує діалектико-матеріалістичне «прочитання» гегелівської «Логіки», для самого Гегеля унеможливлювалось вихідними постулатами його тлумачення співвідношення предметно-матеріального і духовного освоєння світу людиною, викладеними у «Феноменології», де, зокрема, обстоюється думка, що тією непосредністю, в якій «дух замикає рух свого формування», є «чисте знання», а «поняття» розглядається як «чиста стихія... наявного буття» духу²⁵.

Приклад Гегеля засвідчує, що протягом досить значного періоду в розвитку філософії переважала тенденція до нівелювання специфіки категорій світогляду та категорій культури. Якщо та чи інша течія класичної буржуазної філософії й підходила до розгляду цих типів категоризації дійсності, кожен з них, як правило, розглядався за схемою тлумачення пізнавального змісту категорій. Саме тому недооцінювалась не тільки своєрідність тих категоріальних форм, які виходили за межі класичного раціоналістичного типу філософствування, а й «багатошаровість» змісту самих філософських категорій: наявність у них, крім гносеологічних та онтологічних аспектів (останні визнавалися у межах принципу тотожності мислення і буття навіть за ідеалістичної інтерпретації категорій) — також аспектів світоглядних і культурологічних. Все це ускладнювало як з'ясування унікальності й незамінності світоглядних категорій, що в них здійснюється практично-духовне освоєння світу людиною, так і розуміння тієї ролі, яку відіграють у людській життєдіяльності категорії культури.

Для усвідомлення такої ролі необхідно послідовне осмислення етапів формування і рівнів функціонування категоріальних форм світосприймання на основі практичної діяльності. Тільки в такому разі з'ясується та «посередницька» роль, яку виконують у відношенні філософських категорій та категорій культури категоріальні форми світоглядної свідомості.

Актуалізація питання про особливості цих категоріальних форм на сучасному етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії пов'язана, зокрема, з усвідомленням недостатності підходу, згідно з яким з'ясування категоріальної структури світогляду поставало як рівнозначне аналізу вузлових категорій і категоріальних структур філософії. Як зазначає В. І. Шинкарук, проти подібного ототожнення світоглядних і філософських категорій є істотні заперечення: «По-перше, світогляд як форма суспільної свідомості виникає історично значно

²⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. — Сочинення. М., 1972, т. 3, с.с. 102—103, 34.

²⁵ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа, с. 426.

раніше, ніж відбувається відокремлення розумової праці від фізичної і становлення на цій основі філософії і науки... По-друге, становлення філософії як форми суспільної свідомості відбувалось на основі трансформації світоглядних проблем... у власне філософські проблеми, на основі свідомого пошуку способів їх теоретичного розв'язання; філософія є формою теоретичного розв'язання світоглядних проблем, які спершу виникають поза нею, диктуються самою практикою суспільного життя і розвитком цієї практики. По-третє, світогляд передує філософії і в розвитку індивідуальної свідомості...»²⁶

Обгрунтоване тут положення про генетичну та функціональну відмінність категоріальних структур світогляду і філософії, з якого випливає думка про посередницьку роль категорій світогляду щодо категорій філософії та категорій культури (категорії культури → категорії світогляду → категорії філософії), має, на наш погляд, істотне значення для з'ясування еволюції уявлень про категоріальні форми людського світосприймання в домарксистській філософії та аналізу тих метаморфоз, що їх зазнають ці уявлення в сучасній буржуазній філософії, де останнім часом зростає питома вага світоглядно-культурологічної проблематики, звертанням до якої сучасний ідеалізм намагається подолати абстрактність поглядів на способи освоєння світу людиною, притаманних класичному ідеалістичному раціоналізмові.

Принципове значення з огляду на зазначені обставини має всебічне розкриття евристичної значущості вихідних положень діалектико-матеріалістичного вчення про категорії.

Характерно, що діалектико-матеріалістична філософія вже з перших кроків свого генезису формує й реалізує установку на виявлення культурно-історичних передумов і соціально-практичних функцій різних способів духовної діяльності і відповідних їм способів категоризації дійсності. Таке виявлення здійснюється передусім у площині осмислення принципової першорядної значущості світоглядного змісту категорій, порівняно з пізнавальним. Зародки цього підходу помітні вже в матеріалах до докторської дисертації К. Маркса, в яких розкривається світоглядний зміст епікурейського атомізму²⁷. У серії економічно-філософських рукописів, що передували створенню «Капіталу», в самому «Капіталі», в «Святому сімействі», «Німецькій ідеології» та інших працях К. Маркса і Ф. Енгельса докладно аналізуються соціально-практичне походження і світоглядні функції категорій. Тут сформульовано і розгорнуто принципово новий підхід до тлумачення людської свідомості в контексті обгрунтування багатоманітності форм прямої та опосередкованої соціально-практичної детермінації усіх способів духовної діяльності людини — розуму, почуття, волі, пізнання, переживання тощо, які взаємодіють у цілісному процесі освоєння світу.

Саме в рамках такого підходу виявляється та фундаментальна обставина, що філософським категоріям, в яких теоретично концептуалізовано людські уявлення про навколишній світ, передують категоріальні форми, які фіксують уявлення про місце людини в природному й соціальному універсумі, про середовище людського існування як сукупність «смисложиттєвих» предметів. А за цими категоріальними формами вимальовується ще один рівень категоризації — той, на якому здійснюється первинна концептуалізація процесу формування соціальної предметності, що відбувається в самій практиці, яка реально «подвоює» світ на «природу» і «культуру».

²⁶ Шинкарук В. І. Категоріальна структура научного мировоззрення. — В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Кіев, 1981, с. 12.

²⁷ У передумов до ранніх творів К. Маркса і Ф. Енгельса щодо цього підкреслюється, що в «Зошитах з історії епікурейської, стоїчної і скептичної філософії» К. Маркс «обстоє практичну спрямованість філософії» (Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. Передмова. — К., 1973, с. VI).

Як бачимо, щоб з'ясувати цю своєрідну ієрархію категоріальних форм людського світосприймання, потрібно пройти шлях від аналізу об'єктивних форм людської практики — через осмислення безпосередньо «вкраплених» у цю діяльність форм свідомості, ще немовби «злитих» з предметами людських потреб — далі осмислення ціннісної спрямованості цих форм свідомості вже на рівні їх відносно самостійного існування — до аналізу категоріальних структур теоретичної свідомості як засобів членування і синтезування всього об'єктивного світу. Інакше кажучи, виявляється, що «безпосередня» вплетеність у «мову» реального життєвого процесу є не просто історично минулим станом форм людської свідомості, категорії культури і нині зберігають таку вплетеність. Чи не їх мали на увазі в «Німецькій ідеології», коли писали про «вплетеність форм свідомості у «мову реального життя», і чи не є вузловими утвореннями цієї специфічної «мови» саме категорії культури — та свого роду «сітка» вихідних «координат», яка виникає у процесі практики і водночас регулює людське світосприймання й діяльність²⁸, ще не підіймаючись ні до світоглядної, ні до теоретичної концептуалізації? Чи не в нез'ясованості якісної специфіки таких регуляторів життєдіяльності — гносеологічна передумова спроб витлумачити мовні відмінності як причину відмінностей у особливостях світосприймання, що спостерігаються при співвіднесенні різних культур (відома гіпотеза лінгвістичної відносності, прибічники якої визнають значущість питання про категоріальні форми світогляду ціною уподібнення їх мовним факторам), або спроб вивчати всю культуру переважно по лінії її уподібнення мовним факторам (як це має місце, зокрема, у структуралізмі)? І, нарешті, чи не в можливості з'ясування соціально-практичної зумовленості такого способу категоризації дійсності та тих способів, що похідні від нього, полягає та «низка розчленувань», що їх зазнала свідомість у рамках діалектико-матеріалістичного її осмислення, коли на сферу свідомості було поширено метод об'єктивного матеріалістичного аналізу? Адже підхід до розгляду свідомості як до функції, атрибуту соціальних систем діяльності, а до її змісту і формоутворень як таких, що виводяться з переплетення та диференціації зв'язків цих систем, — пише М. К. Мамардашвілі, дозволив виявити «замість однорідної, такої, що сягала безконечності, площини свідомості... її археологічні глибини; вона постала як щось багатомірне, об'ємне, пронизане детермінаціями на різних водночас існуючих рівнях... на рівні механіки соціального, механіки несвідомого, механіки знакових систем культури тощо, з другого боку, — як утворена з нашарування генетично різнорідних, тобто таких, що в різний час виникли і рухаються відповідно до різних законів, структур», як «якась з метаморфоз процесів об'ємного, багатомірного цілого, лише надводна частина айсбергу. І розглядатися вона повинна лише разом зі своїми прихованими частинами, у залежності від них»²⁹.

Щодо проблеми категоріальних форм людського світосприймання такими «прихованими частинами» людської свідомості і є, на нашу думку, категорії світогляду (що найбільшою мірою концентрують оцінне відношення людини до світу) та категорії культури, щодо яких, мабуть, найсильніша спокуса вважати їх категоріями самої практики.

Для усвідомлення своєрідності таких категоріальних форм, важливим є не просто встановлення їх «діяльничної» специфіки і не просто констатація предметно-матеріального характеру цієї специфіки, а ґрунтовне осмислення феномена соціальної предметності в контексті принципу практики, що містить у собі згадану нами вище орієнтацію на «живу форму» всезагальності людського світовідношення — реальну основу

²⁸ Див. про цей взаємозв'язок категорій культури з практичною життєдіяльністю: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1973, с. 15—17.

²⁹ Мамардашвили М. К. Анализ сознания в работах Маркса. — Вопр. философии, 1968, № 6, с. 16.

будь-яких інших форм всезагальності, в тому числі й всезагальності категоріальних форм свідомості. Категорії культури чи не найбільшою мірою безпосередньо втілюють у собі те специфічне перетворення, що його зазнають реальні відносини, які складаються в ході обміну діяльності між людьми, стаючи предметним змістом свідомості, і, отже, те специфічне обертання, що його зазнає у свідомості характер людської діяльності, постаючи тут «у вигляді певним чином значущих предметів»³⁰ і конституюючись надалі у категоріальні форми світогляду та категорії пізнання.

Наукове осмислення цієї ієрархії категоріальних форм відповідно до ступеня їх «вплетеності» у практичну життєдіяльність та відбиття в них динаміки фундаментальних властивостей практики виявилось можливим тільки у контексті діалектико-матеріалістичного аналізу процесу взаємодії людини зі світом. За межами ж діалектико-матеріалістичного розуміння практичної зумовленості духовного освоєння світу людиною з'ясувати дійсне співвідношення наведених типів категоризації дійсності неможливо. Про це свідчить односторонність численних спроб критичного переосмислення класичних ідеалістично-раціоналістичних тлумачень проблеми категорій, що на нього претендують представники сучасної буржуазної філософії.

Однак докладний розгляд зазначеного питання виходить за рамки цієї статті.

* * *

Положення об історическом характере категоріальних форм человеческого мировосприятия как «ступенек выделения» человека из природы, «узловых пунктов в сети, помогающих познать ее и овладеть ею» (В. И. Ленин), ориентирует на уяснение разнотипности выработанных и развитых в ходе генезиса культуры способов категоризации человеком окружающей действительности.

Центральным методологическим вопросом культурологического подхода к изучению категорий является вопрос об особенностях практической обусловленности духовной деятельности и, соответственно, о соотношении всеобщности форм предметно-практического преобразования мира — и всеобщности тех категоріальних форм, в которых осуществляются различные способы духовного освоения мира.

Игнорирование практической обусловленности категоріальних форм человеческого мировосприятия, а также тех функций, которые они выполняют в практической жизнедеятельности, стало причиной преобладания гносеологического подхода к трактовке категорий в классической буржуазной философии. Даже когда те или иные ее представители выходили на проблемы категорий мировоззрения или отдельные категории культуры, уяснение действительной значимости этих способов категоризации оказывалось невозможным, в связи с чем на завершающем этапе генезиса классического идеалистического рационализма превалировала «субординационная» трактовка различных способов духовного освоения мира человеком и соответствующих им категоріальних форм мировосприятия.

Преодоление такой трактовки стало возможным только путем диалектико-матеріалістического осмысления этапов формирования и уровней функционирования этих форм под углом зрения особенностей их включенности в практическую жизнедеятельность. Именно в рамках подобного подхода обнаруживается то фундаментальное обстоятельство, что философским категориям, в которых теоретически концептуализированы представления человека об окружающем мире, предшествуют категоріальні форми, фиксирующие представления о месте человека в предметном и социальном универсуме, о среде человеческого обитания как совокупности «смысловых» предметов. За этими же категоріальными формами можно предположить еще один уровень категоризации — тот, на котором происходит первичная концептуализация процесса формирования социальной предметности, осуществляемого в практике, которая реально «удваивает» мир на «природу» и «культуру». Последний из названных уровней категоризации отличается тем, что здесь категории как бы «вкраплены» в практическую жизнедеятельность; функционируя в том специфическом контексте, который в «Немецкой идеологии» именуется «языком реальной жизни». Как подчеркивается в статье, осмысление категорий культуры в качестве узловых образований такого «языка» — важнейшая проблема, заслуживающая специального исследования: в частности, под углом зрения выявления этапов того превращения, которое претерпевают в сознании реальные отношения, складывающиеся в процессе обмена деятельностью между людьми (когда особенности человеческой деятельности предстают в виде определенным образом значащих предметов).

³⁰ Там же, с. 18.

Л. В. ЛАЗОРЕНКО

ЦІЛЬОВИЙ ПІДХІД ЯК НОРМАТИВНА ФОРМА ЄДНОСТІ ЗНАННЯ

Розвиток науки в сучасних умовах, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу набуває дедалі важливішого значення. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС підкреслюється, що наука має «забезпечити розробку та реалізацію комплексної програми науково-технічного прогресу»¹. При цьому значна увага звертається на те, що одним із шляхів виконання такого завдання є реалізація «цільових програм по вирішенню найважливіших науково-технічних проблем»². Тому особливо актуальним є методологічна розробка цільових програм, цільового підходу в сучасному науковому пізнанні.

Труднощі в методологічному аналізі цільового підходу полягають у тому, що цей підхід, який традиційно є об'єктом філософського аналізу, сьогодні дістає нову інтерпретацію. Його зміст збагачується на широкій емпіричній основі, що склалася на стику ряду наук — біології, кібернетики, філософії і психології. Досить показовим є також і той факт, що поняття мети, доцільності, телеологічні пояснення, в яких аналізуються основні теоретичні допущення цільового підходу, були предметом гострих дискусій на VI Міжнародному конгресі з філософії, логіки та методології науки в Ганновері (1979 р.).

Широке функціонування цільового підходу в термінах різних наук і вживання цільових понять для пояснення нового змісту цільових відношень зумовлюють потребу в філософському висвітленні особливостей функціонування цього підходу в сучасному науковому пізнанні.

Особливості цільового підходу намагались осмислити представники домарксистської філософії, зокрема, він розглядається як умовний прийом пізнання причинних відношень. Кант фіксує у формі відомої антиномії факт наявності в природі зв'язків, відмінних від механічної причинності, відношень органічної доцільності, та показує, що нові факти примушують розмірковувати про живі організми по аналогії з діяльністю людини, бо процеси в них відбуваються ніби відповідно до внутрішніх цілей. Проте ні механістичний детермінізм з його строго однозначною залежністю причин і наслідків, ні телеологія, що пояснює доцільність у природі дією надсвітової субстанції, неспроможні пояснити характер нових відношень органічної доцільності. Саме тому, вважає І. Кант, поняття мети, цільової причини апіорне за своїм походженням і може виконувати роль «позитивного евристичного принципу, ...який спонукає досліджувати реальні причинні відношення»³. Цільову причину І. Кант перетворює в цільовий підхід як методологічний засіб для пізнання нового типу причинно-наслідкових відношень, відкриваючи тим самим шляхи застосування телеологічного підходу в його гносеологічному значенні.

І. Кант стверджував, що живій природі доцільність не властива, а якщо вона й існує в ній, то повинна бути внутрішньою. Інакше продукти природи матимуть не органічний, а технічний характер, бо доціль-

¹ Основні напрями економічного та соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки та на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 169.

² Там же.

³ Кант І. Критика способности суждения. — Сочинения. : В 6-ти т. М., 1966, т. 5, с. 441.

ність «як принцип можливості речей у природі не необхідно зв'язана з її (природою.— Л. Л.) поняттям через те, що природа, яка розглядається тільки як механізм, могла б скластися інакше на тисячу різних ладів»⁴.

Поняття мети та доцільності, за Кантом, використовується в дослідженні як умовний прийом пізнання, коли істинна сутність речей невідома. Застосоване в ролі регулятивної ідеї поняття мети дає схему, якою ми послуговуємося у вивченні організмів, відповідним чином спрямовуючи дослідження, хоч це поняття і не приводить до справжнього розуміння цільових відношень у живій природі. Цільові відношення пізнаються нами за схемою «пібито» (als ob) і тому мають умовний характер, оскільки в прямому розумінні цього слова доцільні лише результати людської діяльності, бо в їх основу покладена свідомо мета. У явищах же природи внутрішня гармонія частин та цілого свідчить не про їх відношення до будь-якої мети, а про відношення до цілого. Витвори природи, згідно з І. Кантом, не доцільні, а цілоподібні. Людський розум привносить поняття мети в природу для її мисленого впорядкування, систематизації. Отже, досліджуючи природу цільового підходу, І. Кант трактував його як апіорний, умовний прийом пізнання на спекулятивно-філософському рівні.

Гегель робить спробу знайти природничонаукове обґрунтування логічних форм людського мислення, в тому числі і цільового підходу, але внаслідок нерозвинутості самого природознавства і через об'єктивно-ідеалістичне ототожнення мислення та буття його телеологія перетворюється у вчення про надсвітову абсолютну ідею, що привносить доцільність у природу, тобто воно стає іманентною телеологією. Проте в гегелівському вченні про доцільність наявні і раціональні елементи. Зокрема, важливе значення мало його розуміння доцільності як об'єктивної категорії діалектичного аналізу дійсності. Раціональний зміст мала також діалектична ідея Гегеля про те, що для «розуміння нижчих ступенів необхідне знайомство з вищим організмом, бо саме він є масштабом і першоосновою для менш розвинутих; так як у ньому все дійшло до своєї розвинутої діяльності, то зрозуміло, що лише з нього можна впізнати й нерозвинуте»⁵. Ця ідея була критично переосмислена у філософії марксизму. Одним із принципів діалектико-матеріалістичної теорії пізнання є положення про те, що вивчення форм людської діяльності, їх науковий аналіз «взагалі обирає шлях, протилежний їх дійсному розвитку. Воно починається *post fastum* (заднім числом), тобто виходить з готових результатів процесу розвитку»⁶.

Важливий внесок у розвиток цільового підходу зробив Ч. Дарвін, еволюційна теорія якого була однією з передумов діалектико-матеріалістичного обґрунтування доцільності в органічній природі. Це виявилось у тому, що він вперше у класично завершеній формі, спираючись при цьому на матеріалістичний принцип детермінізму, розкрив раціональний зміст і матеріальні механізми відношень мети та доцільності у живій природі на основі багатого емпіричного матеріалу, який був у розпорядженні природознавства того часу.

Читаючи листи Ч. Дарвіна, бачимо, як метод дослідження органічної доцільності видів під впливом природного добору набирав характеру цільового підходу. «Я допускаю, — писав він, — що види виникають, як і наші домашні різновиди, в результаті значного вмирання, а потім надалі перевіряю цю гіпотезу через порівняння з усіма наявними та достатньо точно встановленими положеннями — про географічну поширеність, геологічну історію, спорідненість та ін. І мені здається, допускаючи, що подібна гіпотеза пояснює всі ці загальні положення, ми по-

⁴ Кант І. Критика способности суждения. — Соч.: В 6-ти т. М., 1966, т. 5, с. 384.

⁵ Гегель Г. В. Ф. Философия природы. М., 1975, т. 2, с. 545.

⁶ Маркс К. Капитал. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 84.

винні, згідно з загальноприйнятим у науці правилом, приймати її доти, доки не буде знайдена якась ліпша гіпотеза. Бо, на мій погляд, говори-ти, що види були створені так-то й так-то, — це не наукове пояснення, а лише більш доречний спосіб твердження, що це є так-то й так-то»⁷.

Твердячи про ймовірність застосування такого підходу в своєму науковому пошукові, Ч. Дарвін писав, що хвильову теорію світла, тобто гіпотетичні коливання в гіпотетичній субстанції (ефірі) можна вважати допустимою. «А якщо це так, то чому я не можу, — пише видатний природознавець, — винайти гіпотезу природного добору (який, за аналогією до домашніх творинь і з того, що ми знаємо про боротьбу за існування та про зміну органічних творинь, деякою мірою сам по собі вірогідний) та спробувати, чи не пояснює ця гіпотеза природного добору (а я думаю, що так) великої кількості фактів»⁸. Надалі, переконавшись на практиці у плідності цільового підходу, Ч. Дарвін зазначає: «Я, далекі, дуже хотів би знати, чому таку гіпотезу, як хвильові коливання ефіру, можна придумувати, і чому я не можу придумати (не те, щоб я придумав її, бо я прийшов до неї, вивчаючи приручені різновиди) будь-яку гіпотезу, подібну до природного добору»⁹.

Вивчаючи суть органічної доцільності, Ч. Дарвін показав, що доцільний лад живої природи є не що інше, як результат взаємозв'язку організмів і середовища, пристосування перших до умов, що їх оточують. Вживають найбільш пристосовані, менш пристосовані гинуть. Так відбувається (названий Ч. Дарвіном за аналогією до людської діяльності) природний добір, добір без особи, що відбирає, самодіючий, сліпий та безжалісний, що відбирає з однією тільки умовою, щоб вони були корисні для організму¹⁰. Це єдина і достатня умова досконалості органічного світу, «причина його розумної спрямованості, доцільності»¹¹.

Отже, Ч. Дарвін розвиває та доповнює поняття доцільності новим науковим змістом і на місце гаданої мети ставить дійсні причини. Гіпотеза про природний добір підтверджується на практиці і стає науковою теорією.

Однак Ч. Дарвін застосовував діалектику стихійно, оскільки тільки до 40-х років XIX ст. «емпіричне природознавство досягло піднесення та домоглося таких блискучих результатів, що не лише стало можливим подолання механічної однобічності XVIII ст., але й саме природознавство завдяки виявленню існуючих у самій природі зв'язків між різними сферами дослідження (механікою, фізикою, хімією, біологією та ін.) перетворилося з емпіричної науки в теоретичну, стаючи в узагальненні отриманих результатів системою матеріалістичного пізнання природи»¹².

Теорія Ч. Дарвіна була значним зрушенням вперед у розкритті матеріальних механізмів доцільності в органічній природі на рівні видів. Що ж стосується природничонаукового обґрунтування цих механізмів на організменному рівні, то насамперед відзначимо рефлекторну концепцію, особливо в тій її формі, в якій вона символізується іменами І. М. Сеченова, І. П. Павлова, Ч. Шеррінгтона.

Вивчаючи доцільні механізми в живій природі, І. П. Павлов пояснював раціональний зміст застосування цільового підходу до вивчення рефлекторних процесів вищої нервової діяльності, зазначаючи при цьому, що «ідея можливої мети у вивченні кожної системи може бути

⁷ Дарвін Ч. Аза Грею, 20 юля 1856 г. — В кн.: Ч. Дарвін. Избр. письма. М., 1950, с. 70.

⁸ Там же, с. 128—129.

⁹ Там же.

¹⁰ Див.: Тимирязев К. А. Чарлз Дарвін и его учение. — Соч., 1949, т. 4, с. 242—245.

¹¹ Там же.

¹² Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 511.

засобом нових питань та всілякого варіювання експериментів, як і у випадку знайомства з невідомою нам машиною, витвором людських рук, а не кінцевою метою»¹³. У рефлекторній концепції Сеченова — Павлова — Шеррінгтона і, зокрема, в павловській ідеї підкріплення умовних рефлексів безумовними обгрунтовано, що з переходом організмів на вищі рівні доцільності реакція організму на зовнішнє подразнення зв'язується з розвитком нервових механізмів типу зворотних зв'язків, які здійснюють оцінку поведінки організму за його реакцією та спрямовують її. Отже, цільовий підхід отримав дальший розвиток на природничо-науковому матеріалі у класичному природознавстві. Однак своє повне раціональне осмислення та новий поштовх у розвитку цей підхід дістав на основі діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму і марксистсько-ленінського аналізу діяльності в межах циклу «мета — засіб — результат».

Принцип діяльності дає змогу розглядати цільовий підхід як «звернення наукового дослідження до кінцевої стадії, до результату процесу як його мети, відштовхуючись від якої аналітично встановлюються причини за їх наслідком»¹⁴, визначає його дальший розвиток і є основою його філософського обгрунтування. У дослідженні, що проводиться на основі цільового підходу, рух пізнання аналізується з погляду результату, тобто як який процес, який через засіб сходить до мети; вона не тотожна продуктиві-результату. В цьому розумінні мета виступає не тільки як ідеальний план реалізації потреби, але і як певним чином опредметнена система діяльності, що спрямована на її реалізацію.

У початковому пункті цільового підходу мета розкривається лише як ідеальний образ результату, оскільки дослідник має справу з реалізованою метою. Другим етапом цільового підходу є розгляд результату як продукту діяльності. Він потребує аналізу засобів виробництва результату, реконструкції певної системи, або технологічної схеми його виробництва. На останньому етапі мета розкривається як система діяльності, постає як певна матеріалізована програма виробництва даного результату.

На відміну від мети як початкового пункту людської діяльності мета як кінцевий пункт є матеріалізована форма діяльності, виробництва, а не просто ідеальний образ чи ідеальна програма, яка ще потребує свого здійснення та перевірки на істинність. Стосовно наукового пошуку така програма характеризується конкретними методологічними вказівками про розвиток знання. Є всі підстави цільовий підхід розглядати в аспекті ідейно-проблемного планування.

Розширення контексту наукового відкриття з усією очевидністю вказало на хибі теорії як певної логічної структури, яка є своєрідною ідеалізацією лише певної сторони явищ, що вивчаються. І оскільки на сучасному етапі практика значно розширює спектр завдань, які потребують наукового розв'язання, остільки та сама теорія, навіть найдосконаліша на даний час, не завжди може обмежитися власними ідеалізаціями. Саме тому програма наукового пошуку, або науково-дослідницька програма, що є однією з нормативно-цільових форм єдності знання, певним чином доповнює наукову теорію.

Така програма орієнтує і планує науковий пошук. Якщо ж говорити про змістовні параметри програми ширше, то вона характеризується наявністю в них тих ідей, які задаються неперервним зв'язком теорій або концепцій на шляху творення нових моделей та висунення додаткових гіпотез. Вона охоплює евристичні засоби трансформації і пошуку нових теорій певної сфери знання, засоби пояснення та введення метричних характеристик об'єктів, їх предметних областей. І якщо теорія пев-

¹³ Павлов І. П. Двадцатилетний опыт: Ответ физиолога психологам. — Полн. собр. соч. М.; Л., 1951—1952, т. 3, кн. 2, с. 187.

¹⁴ Фролов І. Т. Органический детерминизм, телеология и целевой подход в исследовании. — Вопр. философии, 1970, № 10, с. 47.

ним чином пов'язана зі знанням, що їх передувє, в ретроспективі, то програма наукового пошуку будується в перспективі руху від нереалізованих можливостей минулого досвіду до актуалізації досвіду і реалізації його в наявній дійсності та у майбутньому. З цього впливає така важлива характеристика наукової програми, як «бачення можливостей, погляд у потенціальний світ розвитку знання»¹⁵.

Завдяки такому передбаченню розвиток наукового пізнання відбувається не у напрямі, обраному навмання, а допускає проблемну оптимізацію або втілює певну програму наукового пошуку. Якщо звернутися до історії науки, то можна побачити, що цільовий підхід в аспекті ідейно-проблемного планування використовується багатьма вченими. Ними були сформульовані програми, пов'язані з теоретико-груповою класифікацією теоретичних систем, з розвитком атомістичних концепцій у фізиці та хімії, еволюційних уявлень в біології та ін.

Бурхливий розвиток науки в умовах НТР, зокрема, значні досягнення в біології, психології, кібернетичі, сприяли збагаченню та розширенню емпіричної бази раціонального тлумачення цільових відношень. При цьому виникають нові аспекти, що співвідносяться з процесом управління та регуляції циклічних процесів в еквіфінальних системах, що виражають специфічні форми взаємодії.

Кібернетичне тлумачення аналогії між процесами доцільної діяльності людини та процесами взаємодії в еквіфінальних системах показало, що стосовно широкого класу систем, поведінка яких будується за принципом зворотного зв'язку, важливого евристичного значення набуває саме цільовий прийом аналізу. У дослідженні таких систем чітко виявляється тенденція застосовувати поняття типу «задача», «модель потрібного майбутнього», «передхоплююча модель» та ін. Тим самим розширюється сфера застосування цільового підходу та розвивається зміст категорій мети й доцільності.

Цільовий підхід у згаданому значенні використаний М. О. Бернштейном для поглиблення розуміння механізмів еволюційного розвитку. Він виходить з того, що дарвінівський стохастичний процес виживання найприспособаніших, виступаючи у всіх випадках як універсальний контрольний механізм еволюційного процесу, не зумовлює рушійної сили негентропійного поступального розвитку. Згідно з М. О. Бернштейном¹⁶, стохастична модель відбору носіїв наслідкових позитивних мутацій, створена на основі дарвінівської теорії, дозволяє відповісти на питання «як?», залишаючи при цьому відкритим питання «для чого?». Виживання не становить головного завдання життєдіяльності; воно ніколи не виступає метою активного устремління організмів, показуючи тільки підсумковий результат відбору.

Щоб відповісти на питання «для чого?» і тим самим пояснити одну зі сторін еволюційного розвитку, М. О. Бернштейн мислено констатує цей розвиток як цілеспрямований процес, тобто як такий, що спрямовується певною метою. При цьому мета розуміється ним як закодована в мозку модель необхідного організму майбутнього, що зумовлює процеси, які потрібно об'єднати в поняття цілеспрямованості. Це поняття включає до свого складу всю мотивацію боротьби організму за досягнення такої мети і приводить до розвитку та закріплення доцільних механізмів її реалізації. А вся динаміка цілеспрямованої боротьби за допомогою доцільних механізмів є комплекс, який треба об'єднати під терміном «активність»¹⁷.

¹⁵ Крымский С. Б. Интертеоретические проблемы анализа научно-исследовательских программ. — Проблемы философии, 1979, № 47, с. 19.

¹⁶ Бернштейн Н. А. Предисловие к книге К. С. Тринчера «Биология и информация». — М., 1964, с. 6—7.

¹⁷ Бернштейн Н. А. На путях к биологии активности. — Вopr. философии, 1965, № 10, с. 68.

Проте підкреслюється, що тут ідеться не про прийняття ідеальної «внутрішньої мети» в конструктивному плані щодо досліджуваного процесу, а про використання поняття «мета» лише умовно, в статусі мисленого конструкту¹⁸. Адже концепція фізіології активності М. О. Бернштейна виходить з ідеї протиставлення принципу поетапного коригування пристосовуваної дії, що розгортається, механістичному принципу його одвічної преформованості. Інакше кажучи, цільовий підхід використовується у фізіології активності як тип пояснення.

В цьому розумінні, розкриваючи певним чином цільові відношення та нові форми причинної залежності в органічній природі, людській діяльності та кібернетичних системах, цільовий підхід має відповідні логіко-гносеологічні характеристики та розкладається на кілька прийомів¹⁹. Суть першого прийому полягає в дослідженні з кінця, з результату, коли наслідок вже відомий. При цьому наслідок виступає у мисленні як мета, а причина — як засіб її досягнення. Тоді цільовий підхід має вигляд двох форм: загальної та спеціальної.

Загальна форма цільового підходу застосовується в тих галузях пізнання, де потрібно дослідити роль попередніх етапів кінцевого результату в становленні останнього як вищого етапу поступального розвитку. Тлумачення кінцевого результату як «мети» дозволяє методологічно коректно проаналізувати весь шлях розвитку та виділити його магістральні тенденції.

Спеціальна форма цільового підходу застосовується там, де є відношення до реальних процесів розвитку та необхідно встановити роль умов даного результату й тенденції його розвитку на попередніх етапах.

Другий прийом можна назвати прийомом «гіпотетичної мети». В цьому випадку припускається, що один об'єкт відомий і вже існує у ролі засобу для другого об'єкта, причому реальний зв'язок між ними невідомий. В ролі гіпотетичної мети тут виступає гіпотеза. Евристична цінність гіпотези полягає в тому, що саме вона дає початок формуванню нового ідеального об'єкта, якого ще немає насправді. Цей об'єкт — «мета» потребує обґрунтування і пояснення, в ході якого в ньому виявляються нові характеристики. Конкретна особливість цих характеристик зумовлюється висхідною діяльністю свідомості, завданнями та цілями, що стоять перед дослідником.

Нові характеристики ідеальний об'єкт отримує завдяки встановленню певного зв'язку між двома об'єктами, один з яких наявний і є основою, а другий гіпотетичний, або ідеальний. Інший шлях виявлення нових характеристик — це надання ідеальному об'єктові тих чи інших характеристик об'єкта-основи. Так відбувається обґрунтування нових положень, що мали вірогідний характер стосовно нового ідеально сконструйованого об'єкта. Завдяки чому ж вірогідний характер гіпотетичних припущень стосовно нового об'єкта переходить у достовірний? Певним чином тому, що гіпотетичні припущення мають об'єктивний зміст.

Специфічних різновидів набуває цільовий підхід щодо циклічних процесів зі зворотним зв'язком. Він приводить до встановлення закономірного зв'язку об'єкта з тими об'єктами, що передували йому в часі або між різними станами того ж об'єкта. Причинний зв'язок між такими об'єктами може бути зв'язком як різночасових, так і таких, що передують один одному в часі. Закони зв'язку цих об'єктів за характером відображених у них відношень розпадаються на три великі групи, кожна з яких у свою чергу поділяється на підгрупи²⁰.

¹⁸ Див.: Свинцицкий В. Н. Кибернетический подход к проблеме органической целесообразности. — В кн.: Взаимодействие методов естественных наук и познание жизни. М., 1976, с. 158.

¹⁹ Див.: Яценко О. І. Про застосування категорії цілі в біологічних дослідженнях. — В кн.: Філософські проблеми сучасного природознавства. К., 1969, вип. 15, с. 113.

²⁰ Див.: Никитин Е. П. Объяснение — функция науки. — М., 1970, с. 85—87.

Першу групу утворюють закони простого часового слідування та передування. Другу групу становлять закони прямого зв'язку відношень об'єктів і їх зворотного зв'язку. До третьої групи входять причинно-наслідкові та наслідково-причинні закони. Закони всіх трьох груп виражають суть генетичного типу пояснення. В них найчастіше використовуються закони прямого зв'язку причини та наслідку, оскільки за їх допомогою можна отримати достовірні за характером пояснення, тоді як за допомогою законів зворотного відношення причини та наслідку можна дістати лише вірогідні пояснення.

Генетичні пояснення поділяються на дві групи: прості та причинні. Суть простого генетичного пояснення становить пояснення відповідного стану в об'єктах з допомогою звертання до попереднього стану цього об'єкта, зв'язаного з об'єктом, що пояснюється через закон прямого чи зворотного зв'язку станів.

Цим законам притаманна більша пояснююча сила, ніж законам простого часового наслідування. Адже закон прямого зв'язку станів відтворює особливості переходу об'єктів в інваріантних умовах. Якщо пояснення об'єкта здійснюється шляхом апеляції до наступного йому в часі об'єкта, то воно називається контрагенетичним. У поясненнях такого типу найчастіше використовуються закони простого часового передування зворотного зв'язку станів і наслідково-причинні, бо саме вони дозволяють отримувати достовірні, а не вірогідні пояснення.

Контрагенетичні пояснення включають до свого складу два підвиди пояснень: контрагенетичні та наслідкові. Перший підвид — це пояснення певного стану об'єкта шляхом апеляції до деякого реально існуючого (або він існував) наступного стану цього об'єкта, який зв'язаний із об'єктом, що пояснюється, шляхом закону зворотного зв'язку. Наслідкові пояснення вказують на наслідок та закон, відповідно до якого цей наслідок породжується об'єктом, що пояснюється.

Одним із різновидів наслідкових пояснень є функціональне пояснення, яке розуміють як певний спосіб поведінки, що сприяє збереженню існування даного об'єкта. В літературі функціональне пояснення часто ототожнюють із телеологічним, яке досить широко застосовується в сучасному науковому пізнанні. При цьому під телеологічним розуміється таке пояснення, експлананс якого містить у собі апеляцію до будь-якої мети. В ньому мета виступає як певний теоретичний конструкт, що існує до того, як виник процес, що підлягає поясненню і виступає однією з реальних причин його появи.

Інакше кажучи, мета в такому випадку розглядається не як *causa finalis*, а як *causa efficiens*. Вона не яляє собою майбутнього, яке нібито детермінує дійсність, а, навпаки, теперішнє, яке через людську діяльність детермінує майбутнє. Використання цільових пояснень для тлумачення нового типу причинних відношень у різних видах матеріальних об'єктів не вимагає свідомої постановки мети або свідомого прагнення до неї, тобто взагалі не передбачає наявності суб'єкта і не виходить за рамки матеріалістичного детермінізму.

Отже, застосування цільового підходу в природничонауковому пізнанні має значну філософську традицію.

Найбільш адекватного застосування та послідовного наукового обґрунтування цей підхід дістав у філософії марксизму-ленінізму на основі аналізу діяльності в органічному зв'язку з діалектико-матеріалістичним принципом детермінізму. Саме з позиції діалектико-матеріалістичної методології стало можливим з'ясувати структуру та логікогносеологічні характеристики цільового підходу, що дозволяє розглядати останній в аспекті ідейно-проблемного планування. Такий розгляд переконує в тому, що він є однією з нормативно-цільових форм єдності знання, яка дає можливість бачити основні тенденції розвитку знання.

* * *

Исходя из марксистско-ленинского анализа принципа деятельности в рамках цикла «цель — средство — результат» и понимая познание как исторически развивающуюся, социально-опосредованную деятельность, целевой подход следует рассматривать как обращение научного исследования к конечной стадии, к результату процесса как его цели, отправляясь от которой аналитически устанавливаются причины по их следствию. В отличие от цели как начального пункта человеческой деятельности цель как конечный результат представляет собой не просто идеальный образ или идеальную программу, а материализованную форму деятельности. В научном поиске такая научно-исследовательская программа представляет собой одну из нормативно-целевых форм единства знания.

Благодаря своим логико-гносеологическим характеристикам научно-исследовательская программа определенным образом дополняет научную теорию. И если научная теория связана со знанием, которое предшествует, в ретроспективе, то научно-исследовательская программа строится в перспективе движения знания. Поэтому есть все основания рассматривать целевой подход в свете идейно-проблемного планирования знания как определение потенциальных возможностей развития знания.

На современном этапе развития естественнонаучного познания целевой подход приобретает особые характеристики, сферы применения и формы реализации в таких понятиях, как «модель потребного будущего», «предваряющая модель» и другие. Их анализ дает основание утверждать, что в современном естественнонаучном познании происходит процесс дальнейшего развития принципа диалектико-материалистического детерминизма, а именно в форме детерминизма по целям.

Б. З. ДОКТОРОВ, В. І. ПАНИОТТО

ПОШТОВЕ ОПИТУВАННЯ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Ціла низка актуальних завдань, що стоять перед соціологами, потребує проведення великомасштабних територіальних соціологічних опитувань. До таких завдань належить вивчення способу життя радянських людей, розробка проблем регіонального соціального планування, всебічне вивчення суспільної думки, на чому наголошувалось у постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», дослідження демографічних процесів та ін. Проте здійснення таких розробок гальмується тією обставиною, що «загальний методологічний і методичний рівень соціологічних досліджень у нашій країні ще багато в чому не відповідає сучасним вимогам»¹. Арсенал використовуваних методів часто-густо вельми вузький, а рівень надійності здобутої інформації не завжди задовільний. Цілковитою мірою це стосується й одного з найперспективніших, на наш погляд, методів проведення масових опитувань — поштового опитування (ПО), яке поки що не дістало достатнього розвитку і лише епізодично застосовується у практиці радянських соціологів. Фактично немає спеціальних досліджень, де б аналізувалися прийоми планування і організації ПО, і навіть у працях монографічного характеру, орієнтованих на докладний розгляд методів соціології, ПО не дістало висвітлення². У цій статті ми хотіли б привернути увагу соціологів до поштового опитування і показати, що розроблені останнім часом методи його планування і організації дозволяють компенсувати властиві ПО вади й істотно розширити сферу його застосування. Перш ніж розпочати виклад цих методів, розглянемо, які ж причини зумовили недооцінку ПО, чому сьогодні воно вважається методом, що має низьку надійність, і використовується значно рідше, ніж інші види опитувань.

Під поштовим ми розуміємо такий вид опитування, під час якого дослідник розсилає потенційним респондентам анкету поштою разом з листом, де їм пропонується заповнити анкету і надіслати за адресою, зазначеною в листі. Можна вважати, що різновидом поштового опитування є публікація анкети в газетах і журналах — так зване пресове опитування, призначене для одержання певної інформації від передплатників тих або тих видань. Хоча деякі з виявлених нами закономірностей, певно, справедливі і для пресового опитування, спеціально спинятись на ньому не будемо, тому всюди у статті під поштовим опитуванням мається на думці вузькіше визначення, тобто власне поштове опитування. Найчастіше ПО використовується для проведення досліджень, що ґрунтуються на територіальних вибірках, — опитування різних категорій населення міста, області, республіки або країни, але іноді з його допомогою вивчають випускників вузів, покупців тих або тих товарів, здійснюються експертні опитування та ін.

Очевидною перевагою поштового опитування є його економічність — витрати на одержання однакової кількості анкет у ПО іноді в кілька десятків разів менші, ніж під час опитування методом інтерв'ю. Але які ж його вади?

Перше, що впадає в око у практично всякому виді поштового опитування — це низьке повернення анкет³. Якщо під час здійснення інтерв'ю дослідникові вдається

¹ Социологические исследования: результаты, проблемы и задачи. — Коммунист, 1980, № 13, с. 82.

² Див.: Воронов Ю. П. Методы сбора информации в социологическом исследовании. — М.: Статистика, 1974. — 160 с.; Здравомыслов А. Г. Методология и процедура социологических исследований. — М.: Мысль, 1969. — 206 с.; Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М.: Наука, 1972. — 240 с.

³ Під поштовим поверненням розуміється число анкет, що повернулися правильно заповнені (частину анкет респонденти повертають незаповненими або неправильно заповненими).

опитати 90 проц. і більше з числа намічених осіб, то в поштовому опитуванні цей показник варіюється в межах 20—40 проц. (якщо не застосовувати спеціальних методів для збільшення повернення). Але основний недолік поштового опитування навіть не в цьому, самі тільки низьке повернення не було б істотним дефектом: щоб одержати потрібну кількість повернених анкет можна було б просто збільшити обсяг вибірки, тобто кількість анкет, що надсилаються (і тут витрати на здійснення опитування все одно залишаються набагато меншими, ніж на одержання тієї самої кількості анкет під час проведення інтерв'ю). Найбільша вада та, що розподіл характеристик осіб, які заповнили анкету, відрізняється від розподілу характеристик усіх осіб, які потрапили у вибірку, тобто дані поштового опитування, як правило, нерепрезентативні: наприклад, в одному з опитувань жителів Києва виявилось, що жінки відповідали на анкету частіше, ніж чоловіки, літні люди частіше, ніж молоді, освічені — частіше, ніж менш освічені та ін. Отже, відбувається зміщення розподілів масиву опитаних за основними соціально-демографічними ознаками порівняно з розподілом цих ознак у генеральній сукупності, що і собі впливає на розподіл усіх інших ознак, включених до анкети.

Щоб обговорити це питання докладніше, введемо поняття, що описують якість соціологічного вимірювання і спираються на дефініції, які існують у рамках єдиної науки про вимірювання — метрології. Вихідним положенням є те, що будь-яке вимірювання отягчене похибками, які виникають в його процесі, і якість вимірювань тим вища, чим менше значення похибок. Останні бувають двох видів: систематичні і випадкові. Систематичні лишаються постійними або змінюються за певним детерміністичним законом у повторних вимірюваннях тієї самої величини. Випадковою похибкою є складова загальної похибки вимірювання, що змінюється випадковим чином у повторних вимірюваннях. Відсутність випадкових похибок назвемо точністю, а відсутність систематичних — правильністю результатів вимірювання. Поділ похибок на випадкові і систематичні не виявляється однозначним, але це не наслідок некоректності класифікаційної процедури, а лише вираження діалектики ймовірного і детерміністичного.

Видається плідною ще одна одномірна класифікація похибок. Останні підрозділяють на інструментальні і логічні. Перші — властиві застосовуваному засобові вимірювання, процедурі збирання даних. Другі — кореняться у недосконалості теорії, покладеної в основу використовуваного засобу вимірювання, у грубості засновків, що обґрунтовують вимірювальну процедуру, в неправильному виборі логічної моделі соціального феномена, який вивчається. Для такого типу похибок у метрології іноді вживається термін «квазіпохибки», що підкреслює принципову відмінність логічних похибок від інструментальних⁴.

Назвемо вимірювання надійним у тому разі, якщо воно вільне від інструментальних похибок точності і правильності і якщо у вимірюванні відсутні логічні помилки (тобто помилки теорії, квазі-похибки). У цій статті ми не розглядатимемо логічні похибки, зосередивши увагу на інструментальній точності і правильності поштового опитування.

Точність даних, здобутих з допомогою поштового опитування, щільно пов'язана з величиною повернення. У тих випадках, коли дослідник забезпечив випадковість вибірки, причому обсяг її — кількість надісланих анкет — малий порівняльно з обсягом генеральної сукупності, точність результату прямо пропорційна $1/n$, де n — число повернених заповнених анкет.

Якщо точність функціонально пов'язана з n , то правильність визначається тим, чи достатньо представницький масив респондентів, чи близький він до обстежуваної генеральної сукупності. Зниження правильності відбувається внаслідок відзначеного вище неоднакового ступеня «включеності» в ПО різних соціально-демографічних груп, нещирості відповідей респондентів і відмінності їхніх відповідей від невисловлених думок нереспондентів (тих, хто ухилився від участі у ПО). Крім зазначених, негативні сторони ПО полягають у появі відповідей не тих, кому надсилається анкета, в одержанні групових відповідей там, де потрібні індивідуальні думки, у послугованні порадами інших осіб замість самостійного заповнення документа.

⁴ Докладніше див.: Докторов Б. З. О надійності измерення в соціологіческом дослідванні. — Л.: Наука, 1979, с. 128.

Перелічені помилки — передусім пов'язані зі зміщенням характеристик тих, хто відповів, порівняно з тими, хто не відповів, — є значно серйознішими, ніж брак точності. За фіксованої частки повернення (відношення числа анкет, повернених заповненими, до числа надісланих) точність підвищується, а систематичні помилки лишаються, тобто правильність не збільшується. Саме це і є основною обставиною, що «скомпрометувала» поштове опитування в очах соціологів. Як же усунути систематичні помилки?

Можна відзначити такі способи їх зменшення: (1) збільшення частки повернення; (2) так званий «ремонт» (корекція) даних опитування за деякими характеристиками генсукупності, одержаними з даних ЦСУ або відомчої статистики; (3) корекція даних опитування за матеріалами репрезентативного вибіркового дослідження, проведеного з цією метою на невеликому масиві методом інтерв'ю; (4) додаткове дослідження шляхом інтерв'ювання осіб, які не відповіли на анкету.

Перший спосіб ґрунтується на такому факті. Якщо зі зростанням величини за рахунок збільшення числа надісланих анкет систематичні помилки не усуваються, то зі збільшенням частки повернення (за фіксованого числа надісланих анкет) вони зменшуються. Справді, хай ми надіслали N листів і одержали n заповнених анкет. Частка повернення $p = \frac{n}{N}$. Хай частка деякої досліджуваної ознаки (скажімо, частка раціоналізаторів) становить p_1 у повернених анкетах, а та ж частка серед тих, хто не відповів, становить p_2 . Істинне значення, тобто те, яке ми отримали б, якби відповіли всі, кому були надіслані анкети (позначимо його через p), дорівнює:

$$p = \frac{p_1 n + p_2 (N - n)}{N}. \quad (1)$$

Легко показати, що величина систематичної помилки, тобто величина різниці між істинною часткою ознаки, що вивчається, і часткою, одержаною під час опитування, дорівнює (через q позначена частка тих, хто не відповів):

$$\bar{p} - p_1 = (p_2 - p_1)(1 - p) = (p_2 - p_1)q. \quad (2)$$

Ми бачимо, що за фіксованої різниці значення досліджуваного показника для тих, хто відповів, і тих, хто не відповів, помилка прямо пропорційна частці других. Якщо, приміром, серед тих, хто відповів, частка раціоналізаторів на 20 проц. вища, ніж серед тих, хто не відповів, то за умов, коли повернення становить 50 проц. (частка тих, хто не відповів, — 0,5), систематична помилка дорівнює 10 проц., а коли повернення — 75 проц. (частка тих, хто не відповів, — 0,25), помилка зменшиться вдвічі і становитиме 5 проц. Як бачимо, збільшення частки повернення позначається не тільки на точності, а й правильності результатів опитування.

Другий спосіб зменшення систематичних помилок має певні вади, пов'язані, по-перше, з тим, що потрібна для ремонту статистика є не завжди, по-друге, з тим, що, скоригувавши дані за кількома ознаками, ми не можемо з певністю твердити, що дані відремонтовані за всіма іншими ознаками, включеними в анкету. Третій і четвертий способи позбавлені цього недоліку і дозволяють повністю усунути систематичні помилки, специфічні для поштового опитування⁵.

Можна, однак, показати, що їхня ефективність теж залежить від частки повернення. Так, наприклад, розрахунки свідчать⁶, що для того, щоб з імовірністю 0,95 помилка вибірки щодо частки ознаки безконечної генеральної сукупності не перевищувала 5 проц., потрібно за умови 50 проц. повернення надіслати 1658 поштових анкет, а потім з тих, хто не відповів на анкету, відібрати підвибірку з 90 чол. і здійснити опитування методом інтерв'ю; за умови 60 проц. повернення відповідні показники становитимуть 1382 і 58; за 40 проц. — 1185 і 33, за 80 проц. — 1037 і 15; за 90 проц. — 922 і 0, тобто достатньо провести поштове опитування, помилка не перевищуватиме 5 проц. без додаткових інтерв'ю.

Сказане дає підстави стверджувати, що збільшення частки повернення підвищує точність і правильність інформації, а також економічність дослідження, тому методи стимулювання повернення мають застосовуватись за будь-якого варіанту здійснення

⁵ Див.: Паниотто В. И., Яковенко Ю. И. Некоторые способы совершенствования почтового опроса. — Социол. исслед., 1981, № 3, с. 134—138.

⁶ Там же, с. 138, формула (3).

поштового опитування. Збільшення частки повернення є, отже, дуже важливою проблемою, що її має розв'язати дослідник у процесі планування і організації ПО. Які ж способи є тут у його розпорядженні? Відповідь на це питання дають методичні експерименти.

Мета експериментів. «Будь-який експеримент, — зазначає Г. І. Рузавін, — становить такий метод емпіричного дослідження, — за якого вчений впливає на суб'єкт, що вивчається, з допомогою матеріальних засобів... з метою здобуття потрібної інформації про властивості і особливості цих об'єктів або явищ. Експеримент називатимемо методологічним, якщо його об'єктом виступає метод збирання первинної інформації в цілому або окремі його елементи»^{6а}.

У ситуації, коли об'єктом методичного експерименту є метод ПО, «матеріальним засобом» впливу виявляються різні фактори, що зумовлюють рівень повернення і якість відповідей на питання поштової анкети. Мета методичних експериментів убачається в пошуку оптимальної схеми здійснення ПО, яке гарантує надійність первинної інформації про досліджуваний соціальний феномен, а призначення — у підвищенні ефективності практики програмування досліджень, що розрізняються за типами, масштабами і змістом. Результати експериментів, з одного боку, покликані забезпечувати можливість управління якістю соціологічної інформації, а з другого — стають емпіричною базою для створення теорії методу.

Цілі зазначених експериментів — визначення залежності характеру ПО від низки конкретних факторів його організації. Розглядаються результати багатфакторних експериментів, здійснених 1979 року. Перший з них проведений в Києві, другий — у Ленінграді. У київському дослідженні темою опитування було визначення ставлення населення до умов і змісту праці, до окремих професій⁷, у Ленінграді вивчалася громадська думка жителів міста щодо діяльності місцевих засобів масової інформації і пропаганди⁸.

Завдання експериментів і відбір факторів. Залежною експериментальною змінною було взято в обох експериментах частку повернення, незалежні змінні були різні, і в сукупності їх перелік охоплює значний спектр змінних, що перебувають у полі зору дослідників методу ПО. На верхньому рівні класифікації незалежні змінні можна об'єднати у дві групи. Перша група обіймає фактори, що характеризують окремі контакти соціологів і респондентів. Один з цих контактів посідає центральне місце у схемі ПО — це розсилка опитувальних документів, два інші — сповіщення і нагадування — виконують допоміжну роль. Друга група об'єднує фактори, що становлять немовби оформлення, супровід уже названих контактів. Залежно від конкретної процедури ПО ці фактори можуть бути присутні на всіх етапах ПО, їхній вплив не локалізований рамками окремих контактів. До другої групи видається резонним залічити: персоналізацію, анонімність, винагородження та ін. Назвемо тепер фактори стимулювання повернення, безпосередньо вивчені під час зазначених методичних експериментів, і схарактеризуємо гіпотези, піддані перевірці.

Змінна «сповіщення». У ленінградському експерименті половині потенційних респондентів надсилалося попереднє повідомлення про те, що за кілька днів вони одержать поштову анкету; у сповіщенні формулювалося прохання взяти участь у ПО. Друга половина респондентів не дістала попереднього повідомлення.

Чотири фактори стимулювання повернення виявилися вивченими у зв'язку з аналізом ефективності процедур, використовуваних під час розсилання анкет. У Києві експериментально перевірявся вплив розмірів анкети і дня надіслання, у ленінград-

^{6а} Рузавін Г. І. Методы научного исследования. — М., 1974, с. 67.

⁷ Робота здійснена відділом конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР у рамках дослідницької теми, присвяченої розробленню соціальних показників для планування відтворення трудових ресурсів регіону (керівник теми В. П. Чорноволенко). Поштове опитування передувало основному, здійсненому шляхом комбінування інтерв'ю (близько 900 опитаних) і поштового опитування (було надіслано 5600 анкет), дані ПО ремонтувались за даними інтерв'ю.

⁸ Є опитування здійснювалося згідно з програмою регулярних обстежень громадської думки, що провадиться сектором громадської думки і масової комунікації Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР (див.: Алексеев Б. К., Докторов Б. З., Фирсов Б. М. Изучение общественного мнения: опыт и проблемы — Социол. исслед., 1979, № 4). Анкета поштового опитування підготовлена В. О. Люсенковим.

ському експерименті вивчався вплив винагородження (воно здійснювалося у процесі саме цього контакту) і анонімності. Вплив розмірів анкети визначався у київському експерименті зіставленням повернення у групах, що дістали анкети різного обсягу. Перший тип анкет — «короткі» (4 стор., 32 питання), другий тип — «середні», що не відрізняються за змістом від анкет першого типу, але з компактнішим розміщенням тексту (8 стор., 32 питання), третій тип — «довгі» (12 стор., 52 питання).

Вплив довжини опитувальних документів на повернення вивчався багатьма авторами, однак одержані результати досить суперечливі. В одних випадках більше повернення спостерігається за «коротких» анкет, в інших — активніше заповнюються «довгі» анкети, ще в інших — не фіксується залежність величини повернення від обсягу опитувального документа. Трудність інтерпретації здобутих результатів методичних експериментів полягає, як нам здається, у неможливості їх зіставлення. Довжину документа — досліджуваній фактор — складно вичленили, відділити від інших, у даному разі фонних, явищ (тема опитування, проблемність і актуальність дослідження, поліграфія документа та ін.).

Визначення максимального зручного (для респондентів) розсилання анкет має значення як для якнайшвидшого одержання перших відповідей, так і для збільшення частки повернення. Якщо, скажімо, респонденти, як правило, заповнюють анкети у вихідні дні, то немає сенсу здійснювати розсилання у неділю або в перші дні тижня. Респондент відкладає анкету на «потім» і забуде про неї. У цьому експерименті анкети надсилалися в один з чотирьох днів: вівторок і середа (середина тижня), четвер і п'ятниця (кінець тижня).

Багато спеціалістів позитивно оцінюють вплив на повернення різних форм винагородження⁹. В окремих випадках винагородження здійснюється після одержання заповнених анкет, але дійовішим виявилось авансування. Разом з анкетой надсилаються кольористі буклети з результатами аналогічних досліджень, здійснених раніше, видові або поздоровчі листівки, кулькові ручки. Практикується і висилання грошей. Найчастіше це невеликі суми, але іноді, з метою створення експериментальної ситуації, вони доводяться американськими дослідниками громадської думки населення до 5—6 доларів, а під час опитування «еліти» — до 50 доларів. Поки суми винагородження не перевищують одного долара, виявляється позитивний вплив збільшення суми на активність реципієнта. Проте висилання респондентам великих грошових призів стримується не тільки фінансовими міркуваннями, а й моментами етичного характеру. Несумірна ситуації сума грошової винагороди може спричинити в респондента потік думок про причини такої щедрості дослідницької організації і перетворитися із стимулятора його участі у ПО на гальмо.

Так, в одному з експериментів для перевірки стимулюючого ефекту винагородження половині потенціальних респондентів надсилався невеликий календар, на зворотньому боці якого була надрукована схема лєнінградського метрополітену; вартість календаря — дві копійки.

Проблема анонімності полягає в тому, що побоювання респондентів щодо ідентифікованості анкет може призвести до нещирих, неправдивих відповідей. Аналіз проблеми здійснюється у двох напрямках. Один — передбачає пошук корелятивів цього фактора з рівнем повернення, другий — концентрується на вивченні впливу цього фактора на правильність одержуваної інформації. Для перевірки впливу анонімності на повернення в експерименті було використано такий методичний прийом. Групі респондентів надсилалися анкети, на обкладинці яких у верхньому правому ріжку дуже помітно проставлялося число (на всіх анкетах одне й те саме). Респондент сприймав це число як номер анкети і в нього створювалося враження неанонімності опитування. Дослідницька гіпотеза полягає в тому, що невідповідність заяви про анонімність, зробленої у преамбулі анкети, кодові на обкладинці вплине на процес повернення, з одного боку, і на характер відповідей на питання анкети — з другого. Маємо підкреслити, що насправді опитування було абсолютно анонімне.

З різних сторін у ході цих методичних експериментів розглядалося питання про форму звернення до потенційного респондента, що є складовою частиною більш загальної проблеми персоналізації. У ПО, проведеному в Києві, ставилося завдання ви-

⁹ Див.: *Armstrong J. S. Monetary incentives in mail surveys. — Public Opinion Quarterly, 1975, vol. 39, № 1, p. 111—118.*

значити вплив текстів звернення і нагадувань. Зіставлялися два варіанти текстів звернення і варіанти текстів нагадування — «м'які» (неофіційні) і «жорсткі» (офіційні), тобто чотири можливі поєднання типу звернення і типу нагадування. Усі тексти були персоналізовані, на конвертах зазначалося прізвище, у тексті було звернення на ім'я та по батькові.

У лєнінградському експерименті порівнювались два типи звернення: «персональне» і «знеособлене». Перше полягало в тому, що в усіх випадках звернення до потенційного респондента (у сповіщенні, супровідному листі до анкети, у нагадуванні, на конвертах) зазначалося його прізвище й ініціали. Знеособлене повідомлення зводилося до надсилання анкети (і всіх інших документів) без зазначення прізвища когось із мешканців. Персональне звернення замінювалося поданням правила вибору респондента з сукупності всіх мешканців квартири. У супровідному листі формулювалося прохання заповнити анкету тому з мешканців квартири, чий день народження найближчий до 1 січня. Відзначалося, що в разі, якщо людина чомусь не може взяти участі в опитуванні, анкету належить передати тому з мешканців, чий день народження виявиться найближчим до дня народження першої людини.

Припущено, що знеособлене звернення менш ефективно, ніж персональне.

Організація методичних експериментів. Крім чотирьох вище зазначених факторів у київському експерименті перевірявся вплив на хід організації названого опитування поштового індексу на конвертах¹⁰. Комбінація цих п'яти факторів дає 96 сполучень. Для кожного з них формувалася експериментальна група¹¹, якій надсилались анкети з даним поєднанням факторів. Адреси респондентів бралися із списків виборців. Обсяг вибірки планувався з урахуванням можливостей виявлення статистично значущого (на рівні 5 проц.) впливу на повернення досліджуваних незалежних змінних. Розрахунковий обсяг вибірки — 560 чол.

Наявність ідентифікуючого фактора дозволила здійснювати спрямоване розсилання нагадувань. Нагадування надсилалися через два тижні після анкет; разом з текстом нагадування респондентові ще раз посилалась анкета і конверт для її повернення.

Схема п'ятифакторного методичного експерименту, проведеного в Ленінграді, також проектувалась таким чином, щоб не тільки виявити залежність повернення від кожного з факторів, але й їх груповий вплив. У загальному випадку п'ять дихотомічних факторів зумовлюють можливість 32 експериментальних груп, однак з метою спрощення плану експерименту, а також виходячи з апріорної оцінки впливу досліджуваних факторів, було утворено 24 групи¹².

Адреси потенційних респондентів визначались на основі картотеки Центрального адресного бюро методом випадкового відбору. Загальний обсяг вибірки — 960 чол. — розрахований на основі приблизно тих же критеріїв, що й київський експеримент.

Сповіщення надсилалися на два дні раніше анкет. Оскільки останні були анонімні, нагадування надсилалися усім потенційним респондентам, які входили до відповідних груп.

Для того, щоб перевірити вплив відібраних факторів (незалежних змінних), листи до кожної експериментальної групи характеризувались своїм набором поштових марок. З восьми видів чотирьохкопійчатих марок було утворено 24 набори по дві марки, і ці марки наклеювались як на конверти, що містили анкети, так і на вкладені до них конверти повернення. Для оплачування поштових відправлень вибирались гарні багатоколірні марки, які самі по собі є фактором збільшення повернення.

Найвища густина повернення (кількість повернених анкет у день) спостерігається в початковий період збирання даних. У київському експерименті 50 проц. усього масиву було зібрано за п'ять перших днів повернення, 90 проц. — протягом приблизно двох тижнів від дня розсилання анкет або нагадування; у лєнінградському — цих же

¹⁰ Після завершення експерименту передбачалося і було здійснено розсилання близько 6000 листів. Треба було визначити, чи не вплине відсутність поштового індекса (за великих масивів одночасного розсилання) на оперативність роботи пошти у направлєнні кореспонденції.

¹¹ План експерименту див.: Паннотто В. И., Яковенко Ю. И. Цит. праця, с. 135, табл. 1.

¹² План експерименту наведений у праці: Докторов Б. З. Повышение возврата анкет при почтовом опросе. — Социол. исслєд., 1981, № 3, с. 129, табл. 1.

часток повернення було досягнуто відповідно на десятий день і на кінець четвертого тижня. Загальний період збирання даних в обох експериментах тривав близько 50 днів.

Вплив факторів стимулювання повернення. Найзначущішим з факторів стимулювання повернення в обох експериментах виявився вплив нагадування. Прирошення повернення, зумовлене нагадуванням, дорівнює 18 проц. щодо числа надісланих анкет в лєнінградському експерименті, 21 — у кїївському і 24 — в масовому поштовому обстеженні. Цікаво відзначити, що загальна частка повернення після того, як було розіслано і звернення і нагадування, становила у кожному з трьох досліджень 61 проц.

Виявлено також високозначущий вплив сповіщення (лєнінградський експеримент), що збільшив повернення на 13 проц. Рівень значущості впливу нагадування і сповіщення перевищує 0,01 проц.

З імовірністю 0,95 можна стверджувати значущість впливу винагородження. У групах, що дістали календар, повернення на 9 проц. вище, ніж у контрольних (лєнінградський експеримент).

Підтвердилася також гіпотеза про вплив на частку повернення дня розсилання анкет (кїївський експеримент) — повернення анкет, надісланих у п'ятницю (спеціальний експеримент показав, що респондент дістає їх в суботу), становить 74 проц. й істотно відрізняється від повернення анкет, надісланих в інші дні тижня. Цей же факт підтвердився у проведеному слідом за поштовим експериментом масовому поштовому обстеженні. Наведені дані (вільні від впливу першого «спалаху» повернення, тобто такі, що відбивають стан процесу повернення у стаціонарному стані) дозволяють відзначити три групи днів, які відрізняються за активністю повернення: понеділок і вівторок (початок тижня) із середнім поверненням 25 проц.; середа, четвер, п'ятниця — з поверненням 13 проц. і кінець тижня — з поверненням 5 проц. Усі ці відмінності значущі на рівні 1 проц.

Отже, більша частина анкет заповнюється у суботу і неділю і відсилається наступного дня; значна частина заповнюється у понеділок; що ж до четверга і п'ятниці, то припустимо, що заповнення анкет у ці дні відкладається респондентом на вихідні.

Таблиця 1

Активність повернення анкет

Дні тижня	Число одержаних анкет	Частка анкет (у проц.), одержаних у даний день
Понеділок	392	30
Вівторок	277	21
Середа	197	15
Четвер	179	13
П'ятниця	148	11
Субота	69	6
Неділя	62	5
Разом:	1324	100

Решта гіпотез кїївського експерименту не підтвердилася. Виявилося, що довжина анкети не робить впливу на частку повернення (це дуже важливий результат, який дозволив у здійсненому слідом за експериментом масовому опитуванні розсилати найдовшу з пілотованих анкет). Відсутність впливу довжини анкети пояснюється, мабуть, по-перше, невеликими відмінностями у довжині анкети, по-друге, тим, що довша анкета в очах респондента свідчить про більшу важливість дослідження, учасником якого він є, і компенсує збільшення часу на заповнення чималого опитного документа. Не виявлено також впливу типу звернення і нагадування (кїївський

експеримент), що можна почасти пояснити відносно невеликими відмінностями у розісланих типах документів. На нашу думку, характер звернення усе ще може відіграти певну роль в активізації участі у ПО; виявлення цього факту — завдання наступних експериментів.

Неправильним виявилось припущення в лєнінградському експерименті про перевагу персонального звернення над знеособленим; повернення в останніх групах на 6 проц. вище, ніж у перших. Одне з можливих пояснень одержаного результату дає «конструювання» ситуації, що виникає у квартирі, коли в ній дістають конверт з анкетою. У разі персонального звернення людина самостійно визначає тип своєї реакції на прохання соціологів узяти участь в ПО. За умови знеособленого звернення анкета потрапляє до потенціального респондента, «пройшовши» через квартиру. Груповий контроль (в окремій квартирі — механізми внутрішньосімейного спілкування) участі людини в опитуванні, соціально значущому заході, стає немовби додатковим факто-

ром стимулювання повернення. Знеособлене звернення ще й тому породжує вище повернення, що воно є зверненням до широкого кола потенційних респондентів. Такий алгоритм розсилання, в певному розумінні, включає в себе можливість заміни респондента, тому він частіше веде до успіху.

Останнім з перевірюваних стимуляторів повернення був фактор анонімності. Не виявлено значущого впливу мітки на величину повернення; повернення немічених анкет перевищує повернення тих, що з міткою, на 1,5 проц. Відзначимо, що респонденти не були байдужі до номера, написаного на обкладинці анкети. 12 чол. (5 проц. від числа респондентів, які повернули «неанонімну» анкету) знайшли спосіб повідомити авторам дослідження про своє «відкриття» суперечності між заявою про анонімність опитування і міткою: відривання ріжка обкладинки, підчистка і виправлення номера, відмова від заповнення анкети.

Своєрідністю позначена динаміка виявлення фактора анонімності. Величина повернення в групах, які дістали мічену анкету, перші два тижні переважає відповідну величину для груп, що не мали мітки на анкеті. Всередині періоду повернення ця відмінність стає статистично значущою. Потім величина повернення в обох підгрупах стає однаковою. Отже, мітка, що створює видимість неанонімності, а в інших ситуаціях справді показує неанонімність, не збільшила загальної маси повернення, а надала цьому процесові прискореного характеру, виступила в ролі стимула.

Здійснений аналіз доводить пряму залежність точності результатів ПО від процедурних особливостей методу збирання даних. Статистика свідчить, що повернення, яке індексує певні аспекти надійності, залежить не тільки від самої анкети, її змісту, форми, а й від того, яким чином вона «постане» перед респондентом. Якби для всіх потенційних респондентів були створені умови, в яких перебували респонденти групи, якій надсилалося сповіщення і нагадування, то в 95-ти проц. довірчі межі відповідей на питання анкети дорівнювали б 4 проц. за байдужого ставлення до потенційного респондента (відсутність сповіщення і нагадування) довірчі межі сягнули б значення 8 проц.¹³

Правильність результатів поштових опитувань. Вище зазначалось, що зниження правильності даних ПО зумовлюється двома обставинами: соціально-демографічною відмінністю груп респондентів від груп, що ухилилися від участі в опитуванні; відмінністю думок учасників опитування від думок нереспондентів.

Персональна форма розсилання і наявність віку і статі у списках, за якими воно здійснювалося в обох експериментах, дозволили підійти до аналізу проблеми самовідбору з двох сторін. По-перше, апріорне знання розподілів респондентів за статтю і віком дало можливість виявити групи респондентів, які «легко» зголошуються на пропозицію взяти участь в ПО, і груп, які характеризуються пасивністю. Досягалося це порівнянням апріорних (вихідних) розподілів з апостеріорними. Другий підхід полягає у вивченні ознак, що не містяться у списках розсилки (професія, освіта та ін.). Тут уже потрібно порівнювати соціально-демографічний склад респондентів зі складом генеральної сукупності — дорослим населенням Ленінграда і Києва. Зі справедливості припущення про випадковий характер дії факторів самовідбору впливає тотожність, близькість розподілів соціально-демографічних ознак (соціально-професійне становище, стать, вік) масиву респондентів структурі генеральної сукупності.

У ленінградському експерименті три групи населення виявили пасивну участь у ПО: некваліфіковані і кваліфіковані робітники, пенсіонери. Службовці ж, особливо з вищою освітою, а також ті, хто вчиться, були активні щодо опитування, їхня частка в масиві респондентів майже вдвічі вища, ніж належало б, виходячи з концепції незалежності самовідбору від соціальної належності. Другим фактором, що значущо впливає на самовідбір, виявився вік потенційних респондентів. Було помічено тенденцію ухилитися від ПО в тих, кому «перевалило» за шостий десяток, і активність респондентів віком до 29 років.

У ківському експерименті і масовому поштовому опитуванні відмінності були значно менші. Крім того, характеристики пасивних і активних груп населення істотно відрізняються від одержаних у ленінградському експерименті. Збігаються лише дані про пасивність некваліфікованих робітників і активність осіб з вищою освітою. Част-

¹³ Див.: Докторов Б. З. Повышение возврата анкет..., с. 129, табл. 1, (групи 3 і 24 відповідно).

ки ж робітників низької і високої кваліфікації приблизно відповідають міській статистиці. Пенсіонери, на відміну від даних ленінградського експерименту, виявились активнішими, ніж молодь. Усі ці відмінності пояснюються, мабуть, відмінностями тематики досліджень і, відповідно, відмінностями в інтересі до дослідження у різних соціально-демографічних категоріях населення.

Проведений аналіз дозволяє коректно здійснити «ремонт» вибірки, тобто розробити систему поправок, що підвищують правильність змстових висновків.

Розуміння повернення як процесу є не тільки обов'язковим для правильного визначення способів керування збиранням первинної інформації, але й виявляється і одним з найважливіших методологічних принципів аналізу надійності одержуваної інформації. У різні періоди процесу повернення спостерігається як різна густина останнього, так і відмінності у висловлюваних думках.

Таблиця 2

Залежність оцінок від часу повернення анкети (у проц. від числа тих, хто відповів)

Кількість днів після розсилки анкет	Характеристика газетної інформації про життя міста			
	Інформація достатньо...			повна
	об'єктивна	актуальна	оперативна	
До 9	46	46	29	20
10—14	53	47	35	21
15—23	51	47	38	23
24—31	45	42	37	14
Понад 31	45	29	21	13
Загалом по вибірці	49	45	34	20
Гіпотеза 1	70	68	61	54
Гіпотеза 2	50	46	35	22
Гіпотеза 3	48	43	34	19
Гіпотеза 4	47	41	33	18
Гіпотеза 5	28	25	19	12

У табл. 2 подані у вигляді функції від часу повернення дані про оцінювання характеристик інформації про життя міста, вміщеної у газетах. У ленінградському експерименті розглядаються чотири характеристики: об'єктивність, актуальність, оперативність і повнота. В усіх випадках динаміка оцінок одна й та сама. Найприхильніші думки висловлюють ті респонденти, які вислали свої відповіді десь у середині активного періоду збирання первинної інформації. Ті респонденти, які повернули заповнені анкети швидко, і ті, хто відносно довго не реагував на запрошення до участі в ПО (останні найбільшою мірою), були критичні у своїх висловлюваннях.

Розроблення прийомів екстраполяції кривої, що відображує динаміку думок, — один з напрямів підвищення правильності результатів ПО. Пошук поправок на правильність здійснюється в ході мисленого експерименту шляхом обговорення (зіставлення) різних припущень про те, як би висловились ті, хто не вислав своїх відповідей.

Нижня частина табл. 2 містить розрахунки сукупних часток респондентів, які оцінили зазначені характеристики газетних повідомлень про життя міста, відповідних різним гіпотезам про відповіді нереспондентів. Гіпотеза 1 (вкрай оптимістична): — усі потенційні респонденти, які не висловились, вважають, що інформація достатньо об'єктивна, актуальна та ін. Гіпотеза 2 (оптимістична): — усі нереспонденти мають ту ж думку, що й респонденти, які вислали свої відповіді у період між 15—23 днями процесу повернення. Гіпотеза 3 (проміжна): — половина нереспондентів має думки, відповідні «оптимістичній» гіпотезі, половина — гіпотезі 4. Гіпотеза 4 (критична): — нереспонденти не критичніші за тих, хто надіслав свої відповіді на завершальній фазі збирання даних. Гіпотеза 5 (вкрай критична): — ніхто з нереспондентів не вважає, що інформація газет достатньо об'єктивна, актуальна та ін.

Дві крайні гіпотези, імовірність яких невелика, дають можливість визначити верхні і нижні межі шуканих значень частот аналізованих типів відповідей. Так, частка респондентів, які вважають, що газетна інформація достатньо об'єктивна, не вища 70 і не нижча 28 проц.; частка респондентів, які високо оцінюють повноту інформації

про життя міста, обмежена зверху значенням 54 і знизу — 12 проц. Три інші гіпотези, незважаючи на їхні якісні відмінності, приводять до достатньо близьких статистичних даних. Така стійкість розподілів показує те, що неповнота, фрагментарність інформації, здобутої в ході даного опитування, не призвела до значного зниження правильності результатів.

Матеріали київського обстеження дозволяють розглядати питання про надійність висновків ПО ще з одної точки зору. В багатьох випадках якіснішою вважають інформацію, здобуту тим методом збирання даних, що приводить до критичнішої картини думок. Спеціальні розвідки показують, що фіксований оптимізм висловлювань часто-густо виявляється наслідком особливостей процедури вимірювання і, по суті, є артефактом. Зіставлення результатів поштового опитування (після коригування) і результатів інтерв'ю показало, що відмінності «об'єктивних» ознак (дохід, стаж, зарплата та ін.) незначущі, а оцінки задоволеності (професією, зарплатою, стосунками з керівником та ін.) відрізняються значущо: частка задоволених за даними інтерв'ю на 5—15 проц. вища, ніж за даними поштового опитування (середнє перевищення становить приблизно 9 проц.). Ці відмінності можуть бути пояснені впливом інтерв'юера, присутність якого побуджує респондента завищувати задоволеність різними елементами робочої ситуації.

Отже, результати проведених методичних експериментів свідчать про те, що за дотримання певних правил поштове опитування дозволяє соціологові одержати велику надійну інформацію про досліджуваний соціальний феномен. Наявна нині сукупність процедур гарантує досягнення повернення, що перевищує 60 проц. Крім того, відомі науці особливості ПО дозволяють соціологові широко використати метод внесення поправок в інформацію і завдяки цьому підвищити правильність висновків.

Продовження спрямованих розвідок в галузі вдосконалення стратегії ПО, з одного боку, дасть змогу виробити власну традицію використання ПО, розширить арсенал методів і зробить ефективнішими соціологічні дослідження, а з другого боку, дасть новий імпульс розвитку методичних досліджень.

* * *

Разработанные в последнее время методы планирования и организации почтового опроса позволяют компенсировать присущие ему недостатки и расширить сферу его применения. Одним из таких методов является повышение доли возврата анкет. Результаты проведенных в Киеве и Ленинграде экспериментов показывают, что наиболее значимыми факторами, определяющими возврат анкет, выступают предварительное уведомление, напоминание, вознаграждение, а также день недели, в который рассылается анкета. Это свидетельствует о том, что при правильной организации почтового опроса можно существенно повысить его эффективность как метода социологического исследования.

я. С. БЛУДОВ

ПРО РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ У 20—30-ті РОКИ

(Продовження. Початок — у № 3 за ц. р.)

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Дійовій пропаганді і дальшій творчій розробці марксистсько-ленінського вчення в нашій республіці, як і в усій країні, в період будівництва соціалізму великою мірою сприяла публікація творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Протягом 20—30-х років на Україні було видано такі філософські твори основоположників марксизму-ленінізму, як «Маніфест Комуністичної партії» (1921, 1923, 1927, 1930, 1932, 1935-й роки), «Німецька ідеологія», розділ I (1930), «Злиденність філософії» (1923, 1932), «Анти-Дюрінг» (1924, 1932), «Капітал» (1925, 1927, 1932, 1933, 1936), «Діалектика природи» (1932, 1934), «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1926), «Вибрані листи» К. Маркса і Ф. Енгельса. У 1924 і 1932 роках було видруковано працю В. І. Леніна «Карл Маркс», 1928-му — «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», 1932-му — «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Про значення воєвничого матеріалізму», «Три джерела і три складові частини марксизму» (ще одне видання — 1934-го року), в 1934-му — «До питання про діалектику», «Марксизм і ревізіонізм». Неодноразово виходили двотомні і багатотомні вибрані твори В. І. Леніна, в тому числі 29-томне видання, завершене 1936 року (переклад з 3-го російського видання). Винятково велику роль у поширенні філософських ідей марксизму-ленінізму на Україні, в культурному житті республіки відіграли видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна російською мовою. Крім того, значного поширення на Україні в цей час набули праці соратників і учнів В. І. Леніна, керівників партії і Радянської держави, де, зокрема, висвітлювались загальнофілософські питання, що мало велике значення для формування науково-матеріалістичного світогляду широких мас трудящих, методологічного озброєння діячів науки, літератури і мистецтва.

Головними завданнями, які у перехідний період розв'язувались філософами на Україні, як і загалом в Радянському Союзі, були дослідження ленінського етапу в розвитку діалектичного та історичного матеріалізму, аналіз теоретичних джерел марксистсько-ленінської філософії і критика реакційної буржуазної філософії та філософського ревізіонізму.

У 20—30-ті роки побачило світ чимало філософської літератури: хрестоматії, підручники, брошури та ін. Серед них потрібно відзначити, зокрема, хрестоматійну за призначенням книжку, впорядковану Я. Г. Біликом, ленінську хрестоматію Р. С. Левика (вийшло два видання), а також велику хрестоматію, що увібрала найістотніше із спадщини В. І. Леніна, укладену С. І. Гопнер та Е. І. Квірінгом.

Один з перших підручників з діалектичного матеріалізму був написаний В. С. Бойком, кілька підручників і посібників створили С. Гонікман та Г. С. Єфименко. 1932 року вийшла досить змістовна книжка «Діалектичний матеріалізм. Підручна книга для вишів і втишів. Ч. I.» під редакцією А. Бервицького, Р. Левика, Т. Степового і В. Юринця.

Серед її авторів були й викладачі Харківського університету, зокрема природознавці.

Починаючи з 1923 року почали виходити збірники. У багатьох з них (взята хоча б «Дарвінізм і марксизм», Харків, 1923) фігурують імена багатьох тодішніх співробітників Харківського університету. Поміж низки збірників 1929 року вирізняється «Войовничий матеріаліст», серед редакторів, упорядників і авторів якого також було чимало університетських професорів. В основу статей збірників «Криза сучасної буржуазної науки та марксизм» (1929), «Філософія і політика» (1930) було покладено доповіді професорів УІМЛу, більшість яких працювала і у вузах, в тому числі у Харківському університеті.

У 1931 році вийшов невеликий збірник, що складався з полемічних статей, які друкувалися у фізхіматівській газеті «За нові кадри».

Збірник «Поворот на філософському фронті» (1932), що містив матеріали філософської дискусії, так само як і попередній, рясніє іменами авторів, які неодноразово були названі нами у зв'язку з іншими подіями у філософському житті республіки. Те саме можна сказати про збірники, видані у 1933 році: «Марксизм і природознавство. До 50-річчя з дня смерті К. Маркса», «Філософський збірник. До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса» (Партвидав «Пролетар». ВУАМЛІН. Науково-дослідний інститут філософії. Товариство матеріалістів-діалектиків).

У 1935 році в Києві побачив світ збірник «Рассовая теория на службе фашизма» (Українська асоціація науково-дослідницьких інститутів. Інститут філософії).

На той час з'явилося багато публікацій з проблем природознавства, де спеціальні питання розглядалися під кутом зору діалектико-матеріалістичної методології. Цікаві статті містилися у збірнику «До п'ятдесятиріччя з дня смерті Ч. Дарвіна» (1933 р.). Навіть з того, що тут дуже стисло сказано, видно той великий ентузіазм, з яким найкращі, найталановитіші наукові сили віддавали всі свої знання і енергію вивченню і пропаганді марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, застосуванню її як керівництва до дії у соціалістичному будівництві в нашій країні, зміцненню і розвитку його ідейних, духовних основ, згуртуванню інтелігенції, особливо науково-педагогічної, навколо Комуністичної партії, вихованню наукової зміни. На наш погляд, то були яскраві особистості, люди високої культури. Революційна переконливість, наукова аргументованість їхніх праць і публічних виступів привертала найширші кола людей, спеціалістів і неспеціалістів, студентство і робітничу молодь. Важко кількома рядками характеризувати тих, чие життя було сповнене такої розумової напруги, активної практичної діяльності, державних і громадських справ.

Особливо хочеться згадати про С. Ю. Семковського, академіка Всеукраїнської академії, члена ВУЦВКу кількох скликань, відомого ученого і організатора науки. Навіть найбільші аудиторії не могли вмістити всіх, хто бажав слухати його лекції. Так бувало і в Харківському університеті, і під час його публічних виступів перед населенням в міському Університеті культури, і в інших містах України — Києві, Одесі, Миколаєві, Луганську — всіх не перелічити. Ми вже називали професорів Харківського університету В. С. Бойка, Р. С. Леви́ка, Є. Ф. Гирчака, академіка Всеукраїнської академії В. О. Юринця, професорів С. Гонікмана, Т. К. Степового, Я. Г. Білика, багатьох інших — філософів, педагогів, лекторів. Багато з них були членами партії з дореволюційним стажем. Зокрема і молоді талановиті філософи, що заявили про себе глибокими працями, активною викладацькою роботою.

Не можна хоч кілька слів не сказати про першу жінку-філософа, яка працювала в Харківському університеті, — З. І. Лузіну. Це була єдина жінка, яка в дореволюційний час закінчила Харківський універ-

ситет, причому дістала диплом I ступеня. У 20-ті роки, здобувши ступінь магістра філософії, вона займалась науковою і викладацькою діяльністю, брала активну участь у культурному будівництві на Україні. Їм'я ще однієї жінки пов'язане з цим періодом філософського життя республіки — Н. Г. Шер-Семковської, дружини і незмінного помічника С. Ю. Семковського, людини високої культури і енциклопедичних знань, активного учасника революційного руху, друга Ф. Е. Держинського, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта, інших видатних діячів міжнародного робітничого і комуністичного руху. Вона переклала філософську літературу, видала книжку «Роза Люксембург», що мала за основу особисті спогади автора і тюремні листи Розі Люксембург.

Багато філософських праць вийшло в інших містах України, зокрема у Києві. Перелічити всі немає можливості, але насамперед відзначимо, що ще в 1924 році у Києві побачила світ цікава і змістовна праця В. Ф. Асмуса «Диалектический материализм и логика», в 1925-му — популярний навчальний посібник «Исторический материализм», у 1930-му — книжка О. П. Загорулька «Про філософську еволюцію Карла Маркса» і підручник С. Г. Лаврова «Диалектичний матеріалізм».

У Луганську було видано книжку І. В. Очинського «Філософія Гегеля», (1930), в Житомирі — працю Рубана «Марксизм-ленінізм — філософія пролетариата» (1933), з інтересом сприйняту філософською громадськістю.

Можна було б згадати не один десяток книжок і збірників статей, імена багатьох філософів, у тому числі й київських, чії яскраві виступи як у філософських, так і в інших журналах, привертали увагу й незмінний інтерес читацької аудиторії.

У 1924 році починає виходити журнал «Більшовик», в 1926-му його було переіменовано в «Більшовик України». У 1925-му засновано журнали «Пропагандист» та «Агітатор».

Перший номер журналу «Прапор Марксизму» побачив світ у Харкові в 1927 році. Від нього веде свою історію науково-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР «Філософська думка».

У «Прапорі Марксизму» (з 1931 року — «Прапорі марксизму-ленінізму»), який на той час був органом Українського інституту марксизму, друкувалися статті з філософії, соціології, економіки, історії, проблем національних відносин. З № 1 за 1932 рік він став органом щойно створеного Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІНу. У 1933 році його було об'єднано з журналом «Економіст-марксист», і це періодичне видання, якому було дано назву «Під марксо-ленінським прапором», почало виходити як орган усього УАМЛІНу. Тут публікувалися статті з філософії, економіки, історії, української літератури, радянського будівництва, права. Членами редколегії журналу та її головами у різний час були М. О. Скрипник та О. Т. Шліхтер. На його сторінках виступали видатні партійні і державні діячі, які працювали на Україні. Як у складі редколегії, так і серед авторів цього видання — імена філософів, у тому числі співробітників Харківського університету. На початку існування журналу відповідальним секретарем редакції був Я. Г. Білик.

Така ж висока вимогливість до науково-теоретичного рівня статей, яка характеризувала всесоюзний журнал «Під Знаменем Марксизма», відзначала і роботу українського журналу. Тому й сьогодні з великим інтересом і користю читаються видрукувані в ньому матеріали.

Інший журнал — «За марксистсько-ленінське природознавство» — протягом свого нетривалого існування відіграв неабияку роль в історії боротьби за діалектичний матеріалізм у природознавстві, за зміцнення союзу філософів і природодослідників. Крім відомих спеціалістів-філософів, навколо нього об'єдналася група видатних учених-природо-

знавців, серед них — такі корифеї у науці, як академіки А. А. Сапегін та І. І. Шмальгаузен, які пройшли шлях від природничонаукового матеріалізму до марксизму, вже на той час надзвичайно авторитетний діяч науки, академік АН УРСР О. В. Палладін, а також професори В. Л. Рижков, Л. М. Делоне, О. В. Нагорний, М. П. Дубинін, І. М. Поляков, С. Г. Генес, З. М. Динерштейн, А. С. Фаворський, Є. А. Фінкельштейн, І. М. Буланкін, О. А. Слуцкін, О. І. Лейпунський, М. Х. Орлов та інші. Багато з них невдовзі стали академіками. Журнал офіційно був органом Асоціації природознавства Українського інституту філософії та природознавства і марксистсько-ленінських товариств, а з 1933 року — органом Інституту філософії і природознавства ВУАМЛІ-Ну. У складі ж його редакції основне ядро становили співробітники Харківського університету. Відповідальним редактором був Я. С. Блудов.

Хотілося б наголосити на тому, що як у спеціальних збірниках, так і в журналі «За марксистсько-ленінське природознавство» публікували свої праці не тільки науковці-професіонали¹, а виступали з оригінальними статтями видатні діячі нашої партії, зокрема Шліхтер (у жовтневому випуску журналу за 1932 р. вийшла його стаття «XV Жовтень і наука»), і найвідоміші природодослідники. На сторінках цього видання побачили світ доповідь академіка О. Ю. Шмідта і співповідь О. О. Максимова на спільному засіданні Президії Комуністичної Академії та Асоціації природознавства цієї Академії і природничого відділення ІЧП філософії та природознавства — «Про стан на фронті природознавства» (1932, № 1); у цьому ж номері вміщено статтю професора Л. М. Делоне «Антидіалектичні моменти у сучасній генетиці і нова гіпотеза спадковості»; у № 2/3 — дискусійні виступи у зв'язку з цією статтею академіків А. А. Сапегіна, І. І. Шмальгаузена, професорів В. Л. Рижкова, А. С. Фаворського; № 4 — статті академіка А. А. Сапегіна «Проблема гена і основні завдання в сучасній генетиці у галузі рослинництва» і професора О. В. Нагорного «Проблема старіння і смерті»; № 5/6 — статті академіка А. А. Сапегіна «Шляхи сучасної селекції», професорів М. П. Дубиніна «Про деякі проблеми генетики» і В. Л. Рижкова «Проблема гена у зв'язку з кризою в генетиці»; у № 1—2 за 1933 рік виступив академік О. В. Палладін про XIV Міжнародний фізіологічний конгрес. Можна було б ще відзначити публікації таких учених університету, як І. М. Буланкін, І. М. Поляков, М. Х. Орлов, цінкаві матеріали, з якими виступили Є. А. Фінкельштейн, С. Г. Генес, З. М. Динерштейн, І. Л. Рахлін та інші.

На сторінках цього журналу подавалася найдокладніша інформація про наукове життя, друкувалися постанови керівних партійних органів², повідомлення і резолюції зборів і президій природничих товариств про стан на фронтах тих чи тих галузей науки і чимало іншого.

Хотілося б особливо підкреслити, що в статтях, де вчені порушували актуальні питання, часто-густо містилося справді нове слово в науці, що на багато років уперед визначило розвиток окремих її галузей, дало поштовх її нинішнім досягненням³.

¹ Див., напр., статті С. Ю. Семковського «Гегель і марксистсько-ленінська діалектика» (1932, № 1; № 5/6), «Фізика і хімія як науки у світлі марксизму» (1933, № 1—2); В. О. Юриця «Криза сучасної буржуазної фізики в світлі ленінського етапу у філософії» (1932, № 1—2); Я. С. Блудова «До п'ятдесятиріччя смерті Маркса» (1933, № 1—2) та ін.

² Так, напр., у № 1 за 1932 рік було вміщено постанову ЦК ВКП(б) від 15 березня 1931 року за доповіддю Комуністичної Академії і постанову ЦК КП(б)У «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму».

³ І тут не можна не висловити подиву, що в такій солідній праці, як «Нарис історії філософії на Україні» (К.: Наук. думка, 1966) у VI главі, присвяченій марксистсько-ленінській філософії у період будівництва соціалізму, де є розділ «Боротьба за діалектичний матеріалізм в природознавстві», — про існування цього марксистського журналу, про його роль і значення не сказано жодного слова, не згадано імен учених, які об'єдналися навколо нього, навіть таких, як академіки О. В. Палладін, А. А. Сапегін, І. І. Шмальгаузен.

Філософські праці публікувалися і в інших журналах: «Більшовик України», «Червоний шлях», «Життя і революція», «Молодий комунар», «Безвірник», «Критика», «Гарт». У них також якнайактивнішу участь брали співробітники Харківського університету — як автори і члени редакційних колегій.

І нарешті, що особливо важливо і про що треба сказати окремо, — у ці ж роки було видано українською мовою кілька томів творів К. Маркса і Ф. Енгельса, причому переклади робилися безпосередньо з німецької; вийшли українською мовою окремі праці В. І. Леніна, а згодом і зібрання його творів. У 1926—1932 роках з'явилися українські переклади праць Г. В. Плеханова, було розпочато видання зібрання його філософських творів. З передмови автора цих рядків до третього тому, який вийшов у сигнальному екземплярі, було опубліковано порівняно невелику частину у вигляді статті до п'ятнадцятиріччя смерті Г. В. Плеханова в журналі «Прапор марксизму-ленінізму» (1933, № 2/3).

Потрібно підкреслити, що X з'їзд КП(б)У, який відбувся в кінці листопада 1927 року, відзначив: «Видання наукового марксистського часопису Інститутом марксизму «Прапор Марксизму», вихід у світ українського перекладу першого тому «Капіталу» Маркса і перших томів творів Леніна свідчать про досягнення наукової суспільствознавчої думки на Україні»⁴.

У ці роки в Радянському Союзі, зокрема і на Україні, вийшла значна кількість перекладної філософської літератури, в тому числі твори видатних мислителів минулого, з ґрунтовними передмовами, де містилася марксистсько-ленінська оцінка їхньої спадщини. Зважаючи на зростаючий інтерес до творів Гегеля, видавництво профкому слухачів Інституту червоної професури в короткий строк випустило 1929 року основну працю Гегеля «Наука Логіки».

Якщо в довоєнний час з'явилося порівняно небагато оригінальних філософських розробок і переважна увага в них приділялася коментуванню, популяризації та обґрунтуванню певних положень марксистсько-ленінської філософії, то після Великої Вітчизняної війни, особливо в період розвинутого соціалізму, значно зростає кількість праць, присвячених поглибленому теоретичному дослідженню фундаментальних питань марксизму-ленінізму у зв'язку з кардинальними проблемами суспільної практики, значно розширюється поле дослідницького пошуку, робиться чимало важливих узагальнень і висновків. У дальшій творчій розробці окремих теоретичних питань філософська думка на Україні здобула визнання у нашій країні, дедалі більше використовується її ідейний потенціал у розв'язанні проблем сучасного етапу комуністичного будівництва.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА

Як відомо, в 1971 році було утворено Філософське товариство СРСР. У певному розумінні його попередниками можна вважати такі громадські організації, як Товариство воявничих матеріалістів і Товариство матеріалістичних друзів гегелівської діалектики. Перше розпочало свою діяльність 1924 року, друге — дещо пізніше. Ці товариства 1928 року злилися в одне, що дістало назву Товариства воявничих матеріалістів-діалектиків (ТВМД).

Українське відділення Філософського товариства СРСР також мало свого попередника. У жовтні 1927 року в Харкові було утворено Українське товариство воявничих матеріалістів, яке згодом почало

⁴ Про завдання культурного будівництва на Україні: Резолюція X з'їзду КП(б)У. — В кн.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. 1, с. 507.

називатися Українським товариством войовничих матеріалістів-діалектиків (УТВМД)⁵.

Це товариство мало свої філіали у багатьох містах України: Києві, Дніпропетровську, Луганську, Одесі, Кременчуку, Миколаєві та ін. У різних містах України існували й групи сприяння цій організації, які в 1930 році налічували понад тисячу чоловік. Для керівництва ними у Харкові було утворено Центральне бюро груп сприяння, до якого входили Ф. І. Беляєв (голова), Кушнар'єв і М. Уральцев.

До Українського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків близько стояли, перебуваючи під його ідейним керівництвом і впливом, марксистсько-ленінські наукові товариства природодослідників: біологів, лікарів, психоневрологів, математиків, фізиків і техніків⁶,—об'єднаних в Асоціацію природознавства при Інституті філософії і природознавства ВУАМЛІНу. У роботі цих товариств активну участь брали працівники університету, здебільшого вони їх і очолювали. Так, наприклад, товариство біологів-марксистів очолювали І. М. Поляков та Є. А. Фінкельштейн, математиків—М. Х. Орлов, фізиків—О. А. Слуцкін, та й основне ядро у правлінні Українського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків становили наукові співробітники університету.

Керуючись ленінськими програмними настановами, що містяться у відомому філософському заповіті «Про значення войовничого матеріалізму», ці товариства дуже багато зробили для зміцнення союзу філософів-комуністів з безпартійними, залучення «до спільної роботи всіх прихильників послідовного і войовничого матеріалізму в боротьбі з філософською реакцією і з філософськими передсудами», з «дипломатичними лакеями повіщани»⁷, для пропаганди наукового атеїзму, зміцнення союзу філософів і природознавців, систематичного вивчення діалектики Гегеля з матеріалістичних позицій та ін. Діяльність цих товариств чимало сприяла розробці ленінської філософської спадщини, висвітленню ленінського етапу в розвитку марксистської філософії. Вони випускали хрестоматії, збірники, брошури, тези, організували дискусії з філософських питань, збори, на яких виголошувались наукові доповіді. Скажімо, тільки на осінь 1930 року на зборах УТВМД було заслухано 30 наукових доповідей, значна кількість їх прозвучала на зборах природничих товариств.

У щільному контакті з Українським товариством войовничих матеріалістів-діалектиків працювала Спілка войовничих безбожників України. Вона, крім журналу, мала й свою газету. У діяльності цієї Спілки, її друкованих видань провідне місце знов-таки посідали співробітники Харківського університету, серед них—Д. Л. Ігнатюк, Ільяс Гаїбов, В. М. Петров, І. М. Кравець та інші. Важко переоцінити роботу, здійснену Спілкою безбожників у пропаганді атеїзму.

Позитивний досвід, нагромаджений добровільними науковими товариствами, які функціонували на Україні у 20—30-ті роки, і в наш час зберігає своє значення, їхні кращі традиції живуть і розвиваються у діяльності сучасних добровільних науково-філософських організацій—республіканських відділень Філософського товариства СРСР, Радянської соціологічної асоціації СРСР та ін.

(Далі буде)

⁵ Цікаво відзначити таку деталь. На осінь 1930 року готувався Перший Всеукраїнський філософський з'їзд. Було утворено оргкомітет, який у збірнику «Філософія і політика» повідомляв перелік секцій і теми запланованих доповідей. Але з'їзд не відбувся, бо в цей же час мала бути проведена широка дискусія на Президії Комакадемії у Москві, а на січень 1931 року готувалася дискусія в Харкові, яка й відбулася за участю широкої наукової громадськості.

⁶ Крім того, існувало хімічне Менделєєвське товариство. Його очолював відомий академік Є. І. Орлов, а секретарем був професор університету Г. Є. Мухін.

⁷ Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму.—Повне збір. творів. т. 45, с. 22.

ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ІДЕЇ ДЖОНА ЛОККА І СУЧАСНІСТЬ

(До 350-річчя з дня народження Дж. Локка)

350 років тому, 29 серпня 1632 р. в англійському місті Рінгтон народився Джон Локк — видатний матеріаліст XVII ст., на долю якого випало зробити визначний внесок в обґрунтування філософського матеріалізму.

Діалектико-матеріалістична філософія, яка втілює в собі творчий розвиток передових філософських учень минулого, у тім числі й локківського матеріалізму, високо цінує ідеї англійського матеріаліста. Локк є видатним мислителем, багато положень якого важливі також при осмисленні проблем сучасної філософської науки.

Локк сучасний для нас передусім тим, що чимало ключових для його філософії проблем — проблема джерела походження людських знань, обґрунтування їх об'єктивної істини, проблема співвідношення чуттєвого і раціонального знання, а у зв'язку з цим і емпіричного та теоретичного рівнів пізнання, проблема подолання схоластичного теоретизування та ін. — все більше актуалізується у фокусі сучасних філософських пошуків і дискусій.

Слід підкреслити і ту, вельми важливу обставину, що теоретична спадщина Дж. Локка стала в наш час об'єктом гострої боротьби між марксистсько-ленінською та буржуазною філософією. Це ще більшою мірою актуалізує необхідність дальшого осмислення філософських поглядів англійського матеріаліста.

Аналіз буржуазної філософської літератури, що вийшла в другій половині нашого століття, переконує в тому, що її ставлення до Локка дістає вираження не лише в загальних оцінках його філософії, але і в оцінках розв'язання Локком тих проблем, що перебували у центрі уваги сучасної йому філософії. При цьому виявляється, що в обох випадках ставлення до філософської спадщини англійського матеріаліста не однозначне.

Католицький філософ Ф. Коплестон твердить, що Локк взагалі не був матеріалістом¹. Американський філософ Р. Ашкрафт вважає, ніби визначальним щодо оцінки головної філософської праці Локка «Досвід про людський розум» є «не твердження, які висуваються на захист людського розуму, а, скоріше, твердження про убожество людського пізнання», що головною метою «Досвіду...» і «Розумності християнства» Локка є доведення «честі і величчя творця»². Інший американський філософ Д. Одергард розглядає філософію Локка як «дуалістичну»³.

Прагнення оцінювати філософію Локка згідно з власними філософськими уподобаннями того або іншого філософа чи орієнтаціями філософської школи, яку він репрезентує, охоплює досить широкий спектр проблем локківської філософії. Так, А. Айер прагне обґрунтувати «антиметафізичну» (в неопозитивістському розумінні) аналітичну суть по-

¹ Copleston F. A. History of Philosophy. — London, 1959, vol. 5, p. 141.

² Ashcraft R. Faith and Knowledge in Locke's Philosophy. — In: John Locke: Problems and Perspectives. A Collection of New Essays. — Cambridge, 1969, p. 195, 222.

³ Odergard D. Locke and Mind-Body Dualism. — In: Philosophy, Cambridge, 1970, vol. 45, N 172, p. 87—105.

глядів Локка: «Я думаю, може бути показано, що більшість тих, щодо кого вважають, що вони були великими філософами, були насамперед не метафізиками, а аналітиками. Наприклад, я не бачу, як той, хто буде приймати оцінку, яку ми дамо природі філософського знання, а потім звернемося до «Досвіду про людський розум» Локка, зможе відмовитися від висновку, що «Досвід» є істинно аналітичною працею»⁴.

Всупереч позитивістсько-аналітичному трактуванню поглядів Локка американський філософ Р. Л. Армстронг наполягає на тому, що «по суті Локк підтримує традиційну мету філософії, пізнання реальної природи речей»⁵. Водночас англійський філософ П. М. Хекор, вважаючи, що Локка і лінгвістичну філософію Л. Вітгенштейна поєднує розробка проблеми людської здатності, компетентності, твердить, що Вітгенштейн зробив «перший після Локка великий наступ на це серйозне питання»⁶. Д. Уорнок дорікає Локку за те, що він підмінив справжній аналіз філософських проблем, який нібито має полягати в описуванні повсякденної мовної практики, невірними введенням термінів мови науки («корпускули», «частинки», «атомні») ⁷.

Чимало буржуазних філософів роблять спроби зблизити філософію Локка з феноменологією (Д. Рабб), психоаналізом З. Фрейда (М. Лазеровіц). Однак за всього різноголосся у визначеннях буржуазними філософами сутності поглядів Локка звертає на себе увагу загальна їх тенденція: замовчати, обійти увагою його матеріалізм. Так, у великій восьмитомній англо-американській філософській енциклопедії в об'ємній статті, присвяченій Локку, ми взагалі не знайдемо слова «матеріалізм». Локк глумляється як «англійський емпірик, моральний і політичний філософ»⁸. І все! Професор Манчестерського університету Г. Перрі в праці про Локка твердить, що він «був філософом, теологом, лікарем, економістом»⁹. І знову жодного слова про матеріалізм Локка. Зате — пряма вигадка про «Локка-теолога».

Привертає увагу і те, що на фоні дискредитації панівної в Англії після другої світової війни лінгвістичної філософії інтерес до ідейної спадщини Локка на його батьківщині зріс, що один з провідних журналів «Філософія» розглядає десятиріччя з 1966 по 1976 рр. як «період, коли рух «назад до Локка» досягнув розмаху руху «назад до Гегеля»¹⁰. Це дістало вираження не тільки в започаткуванні нового багатотомного видання творів і восьмитомного видання листування Локка. У 1975 і 1977 р. знову видано його «Досвід про людський розум». Перевидано і фундаментальну монографію про Локка, написану Р. Аароном. Видруковано нові книги про Локка, серед яких виділяється найбільшою об'єктивністю дослідження Д. Маккі.

Нова хвиля інтересу до філософії Локка на Заході зумовлена, на наш погляд, загальним розчаруванням в концепціях суб'єктивно-ідеалістичних аналітичних шкіл як логіко-позитивістського, так і лінгвістично-позитивістського гатунку. Однак відверто визнати, що вихід з тупиків ідеалістичного світогляду може дати лише матеріалізм, буржуазні філософи не бажають. Тому навіть Д. Маккі, твердячи, що його аргументація спрямована на реабілітацію Локка, відважується назвати його лише «реалістом».

Отже, зростаючий інтерес до філософії Локка зумовлений не тільки ювілейними міркуваннями. У 1979 р у ФРН проведено міжнародний симпозіум, присвячений Локку, де брали участь філософи ФРН,

⁴ Ayer A. J. Language, Truth and Logic. — London, 1958, p. 52.

⁵ Armstrong D. S. Metaphysics and British Empiricism. — Lincoln, 1970, p. 116.

⁶ Hacker P. M. S. Insight and Illusion. Wittgenstein on Philosophy and Metaphysics of Experience. — Oxford, 1972, p. 305.

⁷ Warnock G. I. Berkeley. Melbourne, 1953, p. 242.

⁸ Clapp I. G. John Locke. — In: The Encyclopedia of Philosophy, New York; London, 1967, vol. 4, p. 487—503.

⁹ Perry G. John Locke. — London, 1978, p. VI.

¹⁰ Philosophy. Cambridge, 1978, vol. 53, N 203, p. 138.

Канади і Англії¹¹. Підвищується питома вага звернень до поглядів Локка і у тих випадках, коли буржуазні філософи обговорюють актуальні проблеми теорії пізнання і методології сучасних досліджень повсякденного і наукового пізнання.

Однією з таких проблем, що зачіпає сам фундамент матеріалізму Локка, стала проблема можливості й неможливості вродженого знання. У 1969 р. відомий лінгвіст Н. Хомський виступив в Оксфорді з циклом «локківських лекцій», де обстоював правомірність теорії вроджених ідей англійських філософів XVII ст. Г. Чербері, Р. Кедворта, а також Р. Декарта, яка піддавалася Локком критиці. У працях «Картезіанська лінгвістика», «Мова і дух» Хомський піддає Локка осуду за цю критику, вважаючи, що Локк передчасно відмовився від вивчення своєрідності мислення, що ідея «апріорних категорій» Канта і неокантіанства є плідною, «а також, що локківські аргументи є безплідними», оскільки йдеться про «нерозуміння Локком раціоналістичної доктрини вроджених ідей»¹². З другого боку, Р. Аарон, характеризуючи локківську концепцію вірогідності математичного знання, вважає, нібито Локк використовує доводи, зідно з якими «математика є апріорним синтезом»¹³, тобто, що погляди Локка співзвучні ідеям Канта, згідно з якими математика є наукою, що спирається на вроджену людську здатність породження — синтезу — математичних істин.

Звернення Хомського до ідей Локка і його противників пов'язане з обговоренням філософських проблем сучасної лінгвістики. Своїй теорії трансформаційної граматики він намагається дати філософське обґрунтування з допомогою ідеалістичної теорії вроджених ідей, спробою вивести «мовне знання» з «вроджених» апріорних категорій. Витлумачені Хомським у такий спосіб «вроджені структури мови» У. Куайн кваліфікує таким чином: «Якщо це раціоналізм і він не узгоджується з локківським емпіризмом, тоді тим краще для раціоналізму і тим гірше для Локка»¹⁴.

У зв'язку з проблемою можливості чи неможливості вродженого знання буржуазні учені та філософи звертаються до ідей Локка і в контексті обговорення проблеми співвідношення чуттєвого й раціонального, емпіричного й теоретичного знання. Д. Агассі відзначає, що «сенсуалізм є традиційно важливою проблемою, згідно з якою все наше знання світу приходить до нас через відчуття»¹⁵, що «традиційний емпіризм є сенсуалістичним (і, отже, має бути відкинутий), тоді як цей погляд, — що ми вивчаємо світ з досвіду — ні»¹⁶. Оцінюючи Локка як «ускладненого», тобто непрямолинійного сенсуаліста і зближуючи локківське розуміння відчуттів з позитивістським ученням про «чуттєві дані», Агассі доходить висновку: «Локк розглядає чуттєві дані як найбільшу об'єктивну очевидність, базис науки»¹⁷. Загальний же підсумок, за Агассі, такий: раціональне значення для сучасної філософії науки зберігає емпіризм XVII ст., але не сенсуалізм, і, оскільки Локк не емпірик, а сенсуаліст, його філософія належить лише історії.

М. Хессе розглядає Локка як емпірика і сенсуаліста з інших позицій. «Якщо ми звернемося до емпіричної традиції ще Бекона та Локка і запитаємо: «до чого відносяться всі наші теорії?», ми отримаємо відповідь: вони відносяться до прихованих сутностей, існування і функції яких стають нам відомими завдяки зверненню до допомоги відчуттів (телескопів, мікроскопів, барометрів) і шляхом виведення прихо-

¹¹ John Locke: Symposium Wolfenbuttel. 1979.—Berlin — New York, 1981.

¹² Chomsky N. Language and Mind. — Harcourt, New York, 1972, p. 81, 173.

¹³ Aaron R. I. John Locke. — Oxford, 1955, p. 233.

¹⁴ Quine W. V. Ways of Paradox and Other Essays. — Harvard University Press Cambridge, Massachusetts and London, England, 1976, p. 56.

¹⁵ Agassi J. Science in Flux. — Dordrecht — Boston, 1975, p. 92.

¹⁶ Ibid., p. 101.

¹⁷ Ibid., p. 129.

ваних причин з їх спостережуваних дій¹⁸. За такої постановки питання і теза емпіризму Бекона та Локка (емпіричне пізнання є джерелом людського знання), і теза їх сенсуалізму (відчуття є джерелом людських знань) взаємопов'язані і не суперечать одна одній.

П. Фейерабенд в 60-ті роки в присвяченій проблемам емпіризму статті, яка багато в чому була передумовою його нинішньої «анархістської» теорії пізнання, вважає, що теорія перцепцій (відчуттів) Локка була усунута «під впливом Берклі і Юма. Багато що в сучасному емпіризмі є нерозумним кінцевим результатом проведеного (ними) очищення. Він є уламком (fragment), який не здатний стояти на власних ногах. Колись, коли метафізика була респектабельним заняттям, звернення до спостереження мало винятковий сенс. Сьогодні це навряд чи є чимось більшим, ніж символом віри»¹⁹. Класичний емпіризм XVII ст. Фейерабенд називає своєрідною шизофренією.

Визнання або заперечення сучасної значущості локківського сенсуалізму і емпіризму в буржуазній літературі з філософії науки пов'язане з обговоренням методологічних проблем співвідношення усталених і нових наукових теорій, співмірності й неспівмірності цих теорій в зв'язку з необхідністю урахування взаємозв'язків та відмінностей емпіричного й теоретичного компонентів наукового знання. І оскільки згадані методологічні проблеми є актуальними проблемами сучасного наукового знання, які інтенсивно обговорюються і в марксистській філософській літературі,— з'ясування дійсного внеску Локка в розвиток матеріалізму є самостійним і в даному випадку центральним питанням, на якому ми зосереджуємо увагу в цій статті.

Зв'язок між філософським матеріалізмом Локка і філософськими проблемами сучасності визначається, по-перше, в контексті осмислення тих «наскрізних», вічних філософських проблем, які відіграють роль своєрідних «інваріантів» дослідницького пошуку протягом всього розвитку філософської думки і розв'язання яких було актуальним як для Локка, так і для сучасності; по-друге, через виявлення конкретно-історичних особливостей постановки даних проблем Локком і сучасною філософією; по-третє, шляхом визначення того, що саме в постановці і розв'язанні цих проблем Локком зберігає нескороминуще значення для передової філософської думки сучасності.

З погляду першого з названих завдань слід вказати передусім на проблему джерела людських знань, систематична матеріалістична розробка якої Локком стосується і сучасної проблематики. Марксистсько-ленінська філософія дала цій проблемі принципове розв'язання, але боротьба навколо неї з ідеалістами і позитивістами триває й нині.

В І. Ленін, гносеологічно підсумовуючи революцію в природознавстві на рубежі XIX—XX ст., протиставив діалектико-матеріалістичне розв'язання даної проблеми містифікаціям ідеалістичних шкіл, що спекулювали на успіхах і труднощах розвитку науки. Нині, наприкінці XX ст., в боротьбі з новітніми ідеалістичними концепціями сучасна діалектико-матеріалістична філософія спирається на ленінське розв'язання даної проблеми, розвиваючи і поглиблюючи його на матеріалі нових наукових досягнень.

У чому ж полягає своєрідність історичного контексту постановки і розв'язання цієї проблеми у Локка і, відповідно,— у марксистсько-ленінській і буржуазній філософії?

Питання про джерело людських знань, сформульоване ще в античній філософії, виявило протилежність теоретико-пізнавальних поглядів Демокріта і Платона, матеріалізму й ідеалізму. Воно з усією

¹⁸ Hesse M. B. Positivism and Logic of Scientific Theories. — In: The Legacy of Logical Positivism. Studies in Philosophy of Science. — Baltimore, 1969, p. 89.

¹⁹ Feysabend P. Problems of Empirism. — In: Beyond the Edge of Certainty. Essays in Contemporary Science and Philosophy. — New Jersey, 1965, p. 147—148.

гостротою було поставлене розвитком науки, філософії і суспільно-політичної практики в XVII ст.

Нові методи і прийоми дослідження природи були вже не тільки проголошені як програма в працях Галілея, Бекона, Декарта, але і використовувались як ними самими, так і іншими видатними природознавцями — Бойлем, Гюйгенсом, Ньютоном. Дедалі масштабніше утверджувався експеримент як найважливіший засіб відкриття нових явищ природи, а матеріалістичне узагальнення досвідних даних стабільно входило в дослідницьку практику передових наукових центрів світу, у тім числі і в Англії у другій половині XVII ст.

Однак світоглядне та логіко-методологічне осмислення і утвердження перевороту, що відбувався в науці, натрапляло на жорсткий опір прибічників теологічно-схоластичного філософствування. Основу цього філософствування становило, зокрема, вчення про особливі, протилежні матеріальному світові, первинні щодо нього інтелігібельні сутності, що породжують світ, — метафізика²⁰. Одним з наріжних камінців метафізики була теорія вроджених ідей.

Своєрідність історичного контексту XVII ст. полягала також у тому, що поряд з схоластично-томістським варіантом теорії вроджених ідей, згідно з яким люди народжуються вже з «готовими», сформованими ідеями, Локку гносеологічно протистояла й картезіанська раціоналістична концепція вроджених ідей як потенціально наявних у розумі людей загальних принципів, зокрема геометричних аксіом. У тій же Англії школа кембріджських платоніків спиралась на авторитет Р. Декарта. Один з представників цієї школи Г. Мор писав у 1653 р.: «Розум людини, що підштовхується і інформується з допомогою імпульсів від зовнішніх об'єктів, досягає повнішого і яснішого поняття про те, що перебувало в ньому, але недосконало натякалось йому з боку зовнішніх випадковостей»²¹. Найважливішими з «вроджених ідей» кембріджські дослідники платоніки вважали положення про існування бога і принципи релігійної моралі.

Історична заслуга Локка полягає в тому, що він не тільки відкинув різноманітні варіанти теорії вроджених ідей, але й протиставив їм матеріалістичну емпірико-сенсуалістичну теорію пізнання. Ключові принципи теорії походження знання Локка полягають ось у чому: «Багате джерело більшості наших ідей, що цілком залежать від наших чуттів і через них входять в розум, я називаю «відчуттями»; «на досвіді ґрунтується все наше знання, від нього воно в кінцевому підсумку походить»; «нема нічого більш вірогідного, ніж те, що ідея, отримана від зовнішнього об'єкта, міститься в розумі»²².

Локк не тільки підводить сенсуалістичний фундамент під емпіризм Бекона, але й наполягає, що матеріальний світ даний людині у відчуттях, у досвіді. Як підкреслював К. Маркс, «Гоббс систематизував Бекона, але не обґрунтував більш детально його основний принцип — походження знань і ідей зі світу чуттів.

Локк обґрунтовує принцип Бекона і Гоббса в своєму творі про походження людського розуму»²³.

Заслугою Локка було також те, що матеріалістична теорія пізнання була в нього світоглядно-методологічною основою для його вільнодумства, антифеодальних (антиавторитарних) концепцій в трактатах про державне правління, у «Листах про віротерпимість», в «Досвідах про чудеса». Достойнством сенсуалізму і емпіризму Локка було й те, що вони не виродились у нього в плоский сенсуалізм і емпіризм, для

²⁰ В цьому розумінні вживання терміна «метафізика» («перша філософія») відзначається від «метафізики» як філософського методу, протилежного діалектиці.

²¹ Цит. за: Yolton J. W. John Locke and the Way of Ideas. — Oxford, 1956, p. 40.

²² Локк Дж. Опыт о человеческом разуме. — В кн.: Избранные философские произведения. В 2-х т. М., 1960, т. 1, с. 122, 128, 525.

²³ Маркс К. Святе сімейство. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 136.

якого, оскільки знання походить з чуттів, з досвіду, вони в кінцевому підсумку зводяться до відчуттів і досвідно даного. Визнання Локком поряд з зовнішнім досвідом і *на його основі*,— що дуже важливо,— ще й внутрішнього досвіду (рефлексії) було вираженням урахування ним специфіки раціонального знання. Саме це має на думці Д. Хамлін, коли відзначає, що «Локк був емпіриком в дуже обмеженому розумінні»²⁴.

Обмеженість локківського розв'язання питання про відчуття як джерело людських знань дістала вираження в його загалом метафізичному поясненні специфіки взаємозв'язку чуттєвого і раціонального знання; часом це призводило до трактування внутрішнього досвіду як самостійного джерела знань про світ. У Локка, до речі, і в раціоналістів XVII—XVIII ст., чітко не диференціюється якісна своєрідність проблеми співвідношення емпіричного й теоретичного знання порівняно з аналогічною проблемою чуттєвого й раціонального. Це було природним наслідком початкового етапу становлення і розвитку науки.

Труднощі, на які натрапив Локк в обґрунтуванні об'єктивності чуттєвого й раціонального знання в теорії первинних і вторинних якостей, в теорії абстракції і істини, були використані Берклі на користь висновків суб'єктивного ідеалізму. Двоїсте — і матеріалістичне і ідеалістичне — витлумачення локківського сенсуалізму й емпіризму В. І. Ленін подав у класичній формулі: «І Берклі і Дідро вийшли з Локка»²⁵.

Своєрідність сучасного контексту постановки і розв'язання проблеми джерела людських знань визначається як особливостями рівня розвитку людського знання, так і особливостями категоріально-філософського арсеналу, відмінностями світоглядно-методологічних орієнтацій марксистсько-ленінської і буржуазної філософії. Філософське осмислення якісних змін в науці, її будові і статусі, особливо її зв'язку з процесами науково-технічної революції XX ст., привело до чіткого вицнення проблеми співвідношення емпіричного і теоретичного як відносно самостійної проблеми. Питання про співвідношення чуттєвого і раціонального у «знятому» вигляді увійшло в нову проблему.

Емпіричне знання як система взаємопов'язаних спостережень і експериментів, які задовольняють критеріям побудови і розвитку наукового знання, володіє своєю специфікою порівняно, скажімо, з чуттєвим (і досвідним) повсякденним знанням. У діалектичних взаємозв'язках і взаємодетермінаціях з раціональним знанням воно взаємодіє в науці зі знанням теоретичним. Останнє відрізняється від буденного раціонального знання, оскільки задовольняє особливі методичні й логіко-семантичні вимоги, що висуваються до мови і понять науки.

В сучасній науці виявилась структурна складність, неоднорідність компонентів або «шарів» емпіричного й теоретичного знання. Болгарський філософ С. Аврамов відзначає, що «межі емпіричного пізнання або емпіричного шару знань в науці не збігаються з... фактофіксуючими судженнями... В емпіричне знання, як правило, включають усі ті форми наукового знання, які стосуються спостережуваних об'єктів і які сформовані в термінах спостереження. Це є підставою для залічення до емпіричного рівня знання і так званих емпіричних законів»²⁶. Однак інші автори залічують емпіричні закони до теоретичного знання.

З другого боку, сучасна математика, що істотно належить до рівня теоретичного знання, як підкреслюють А. М. Фінкельштейн і В. Я. Крейнович, «на відміну від математики кінця XIX — початку XX ст., яка в основному обмежувалася дослідженням об'єктів, що мають прямиї фізичний смисл..., нагромадила і продовжує нагромаджувати ве-

²⁴ Hamlyn D. W. Empiricism. — In: The Encyclopedia of Philosophy. — New York — London, 1967, vol. 3, p. 502.

²⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 116.

²⁶ Аврамов С. Эмпирический и теоретический уровни познания. — В кн.: Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. София, 1981, т. 1, с. 248.

личезну кількість суто формальних, безпосередньо не мотивованих фізикою моделей, які, однак, можуть бути і досить часто бувають математичним підґрунтям альтернативних теорій». З урахуванням сказаного оптимальна стратегія здобування нового емпіричного знання (в сучасній науці «полягає уже не в простому нагромадженні і дослідженні нових експериментальних даних, а в постановці в основному лише таких експериментів, які дозволяють виключити найбільшу кількість альтернативних теоретичних концепцій»²⁷). Отже, реальною проблемою стало з'ясування не тільки специфіки емпіричного й теоретичного знання, але й, у зв'язку з осмисленням їх взаємозв'язку, визначення характеру співвідношення усталених і нових теорій, типів їх співмірності і неспівмірності).

Названі питання у тих або інших формах, явно чи неявно стосуються ключової філософської проблеми джерела людських знань. В. І. Ленін характеризує протилежність матеріалізму і ідеалізму як розв'язання питання: «Чи від речей йти до відчуття і думки? Чи від думки і відчуття до речей»²⁸. Діалектико-матеріалістична теза В. І. Леніна про рух пізнання від речей до відчуттів і думки не рівноцінна тезі, що знання — пряма «проекція», відображення речей спочатку у відчуттях або досвіді (у науці — в емпіричному знанні), а потім і тільки після цього — «проекція», відображення речей в раціональному або теоретичному знанні.

Поняття джерела знання про матеріальний світ — відчуттів, досвіду, емпіричного знання та ін. — відрізняється від поняття про джерело, начало побудови знання. «Лише на ранніх стадіях наукового дослідження, — відзначає В. С. Стьопін, — коли здійснюється перехід від переважно емпіричного вивчення об'єктів до їх теоретичного опанування, конструкти теоретичних моделей створюються через безпосередню схематизацію досвіду. Але потім вони використовуються в функції засобів побудови нових теоретичних моделей, і цей спосіб починає домінувати в науці»²⁹. Або уже цілком конкретний приклад взятий з сучасної науки. Квантова механіка не будувалась так, що спочатку були нагромаджені досвідні дані і лише потім стали створювати теорію, що пояснює ці факти. Квантова механіка, навпаки, з самого початку створювалась як теоретична наука. Осмислений і цілеспрямований експеримент став можливий лише після створення теорії.

У зв'язку з наведеним стає очевидним, що розв'язання проблеми про джерело побудови теорії не визначає наперед, правильніше, не повинне визначати розв'язання питання про джерело знань про світ, оскільки навіть у тому випадку, коли джерелом формування наукової теорії було попередньо нагромаджене теоретичне знання, питання про об'єктивний зміст наукової теорії в цілому, про єдність її теоретичних і емпіричних компонентів розв'язується через досвідне, експериментальне випробовування. Незалежно від того, якою визнається роль досвіду в побудові наукової теорії, єдиним засобом встановлення її онтологічного змісту є емпірична інтерпретація, головним знаряддям якої може бути тільки досвід, тобто спостереження, експеримент, вимірювання. Досвідне, або емпіричне, знання функціонує як джерело знання про світ, незважаючи на позірну парадоксальність його включення в наукову теорію лише після, з «запізнанням».

І якщо в сенсуалізмі і емпіризмі Локка, як і в раціоналізмі Декарта, дві різні, хоча і взаємопов'язані проблеми — джерела знань про світ і джерела (точніше — вихідної ланки) побудови знань про світ —

²⁷ Фінкельштейн А. М., Крейнєвич В. Я. Неизбежны ли научные революции: за и против. — В кн.: Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук. М., 1981, с. 243—244.

²⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 32.

²⁹ Стьопін В. С. Закономерности развития и смены научных теорий. — В кн.: Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики, с. 384.

ототожнюються і розв'язуються значною мірою з протилежних позицій, то причину цього слід вбачати в тому, що на діалектику чуттєвого і раціонального, емпіричного й теоретичного й знання вони лише наштухувались, лишаючись загалом на метафізичних позиціях.

Для сучасної вищої форми матеріалізму — *діалектичного* матеріалізму — цінним у філософській спадщині Локка є не тільки матеріалістичне вчення про походження людських знань з відчуттів, досвіду, але й низка плідних ідей, що *підводять* до постановки питання про діалектичну суперечність пізнавального процесу, а також діалектичні моменти в його теоретико-пізнавальній концепції.

Локк відзначав, що метою його досліджень є вивчення пізнавальних здатностей з погляду того, «як вони застосовуються до об'єктів, з якими мають справу»³⁰⁻³². Першою пізнавальною здатністю, яка становить основу і джерело людського знання, є здатність чуттів, здатність сприймати з допомогою органів чуттів предмети матеріального світу. І хоча автор «Досвіду» застерігає, що не буде досліджувати того, внаслідок яких «змін в нашому тілі ми отримуємо певні відчуття через свої органи чуттів»³³, все ж ми знаходимо виклад його поглядів з цього питання як в самому «Досвіді», так і в критичних зауваженнях на праці Мальбранша і Норріса. «Я, здається, розумію, — пише він, — як промені світла закарбовують образ на сітчатці ока. Можна також зрозуміти, як рухи, що походять від неї, передаються мозкові, і я переконаний, що вони, у свою чергу, створюють в нашій душі ідеї, але яким саме чином — для мене незбагненне»³⁴. Нервово-фізіологічну основу виникнення відчуттів і перцепцій матеріальних речей Локк розглядає як спільну для тварин і людини, відкидаючи картезіанський дуалізм і в цьому конкретному питанні.

Хоча у Локка відсутні розуміння історичної природи органів чуттів, оцінка їх як історичного продукту, що сформувався в ході суспільно-історичної практики, англійський матеріаліст все ж прагне в межах опису розвитку індивідуальної свідомості підкреслити не тільки ідею розвитку і удосконалення чуттєвого досвіду, але і залежність змісту відчуття, що доноситься одними органами чуттів від даних інших органів чуттів. У зв'язку з цим Локк посилається на погляди свого прихильника, ірландського ученого Моліне, згідно з яким органи чуттів стають здатними відображувати властивості матеріальних об'єктів не відразу, а розвивають цю здатність поступово, удосконалюють її в досвіді, взаємодіючи одне з одним. Проблема, викладена Моліне в листі до Локка, яка згодом інтенсивно обговорювалась філософами XVII—XVIII ст., полягала в такому: чи зможе сліпонароджений, хто завдяки дотику навчився розрізняти кулю і куб, розрізняти їх з допомогою зору, якби йому була повернена здатність бачити? «Я також думаю, — пише Локк, солідаризуючись з Моліне, — що сліпий, прозрівши, одразу не зможе вірогідно сказати, котре є куля, а котре — куб, якщо він тільки бачить їх, хоча міг би безпомилково назвати їх з допомогою дотику і правильно розрізнити завдяки відмінностям форми»³⁵.

Взаємодія, взаємозбагачення відчуттів — важливий принцип історії становлення індивідуальної свідомості у філософії Локка. У хоча в його концепції аргументи про становлення чуттєвого і наукового знання, а також питання про співвідношення чуттєвого і раціонального, з одного боку, емпіричного й теоретичного, з другого — виявились змішаними, не розмежованими, все ж пряма вказівка на те, що «ідеї, отримувані з відчуття, у дорослих часто змінюються судженням без то-

³⁰⁻³² Локк Дж. Опыт о человеческом разуме, с. 71—72.

³³ Там же, с. 71.

³⁴ Локк Дж. Исследование мнения отца Мальбранша о видении всех вещей в боге. — Избр. филос. произведений. М., 1960, т. 2, с. 266.

³⁵ Локк Дж. Опыт о человеческом разуме, с. 165.

го, щоб дорослі помічали це»³⁶, є вельми плідним діалектичним моментом в розумінні Локком чуттєвого і раціонального знання.

Ф. Маккі характеризує цю локківську ідею як таку, що стосується саме емпіризму³⁷. Однак вона генетично підводить до висновків вже діалектичного матеріалізму, згідно з якими врахування раціональної «обтяженості» чуттєвого знання і теоретичної «обтяженості» емпіричного знання необхідне для розуміння діалектики пізнавальної діяльності.

Ідея теоретичної «обтяженості» емпіричного знання видається за найвеличніше відкриття в буржуазній філософії ХХ ст., зокрема, в постпозитивістському варіанті філософії науки. В концепції П. Фейерабенда вона привела до фактичного заперечення якісної специфіки досвідного, емпіричного знання, до реанімації конвенціалізму й агностицизму.

Для засвідчення безпідставності таких тверджень плідна і має сучасне звучання теза Локка про якісну специфіку досвідного й раціонального знання. Урахування Локком активної ролі людського розуму повною мірою виявляється в постановці і розв'язанні мислителем питання про співвідношення зовнішнього — чуттєвого — і внутрішнього — раціонального — досвіду.

Визнання двох різновидів досвіду є наслідком розуміння Локком саме того, що закономірним об'єктом людського знання є не лише матеріальний світ, але й матеріалістично витлумачений духовний світ людини, закони і форми мислення. Ф. Енгельс, вказуючи на правомірність розрізнення внутрішнього і зовнішнього досвіду, відзначав: «Всі ідеї здобуті з досвіду, вони — відображення дійсності, вірні або викривлені... Два роди досвіду: зовнішній, матеріальний, і внутрішній — закони мислення і форми мислення»³⁸. У вченні Локка про два типи досвіду мають відгук критика картезіанської концепції вроджених ідей, а також розв'язання питання про форми вияву активності людського розуму в пізнавальних процесах.

На фоні уявлень XVII ст. про незмінність і абсолютність математичних аксіом, логічних законів і принципів раціоналістичний висновок про те, що розум є не тільки джерелом побудови знання, але й джерелом знання про світ був визначений наперед. Результатом останнього висновку й стала раціоналістична концепція вроджених ідей.

Локк, враховуючи інший діалектичний момент пізнавального процесу, — реальність фактів емпіричного джерела побудови знання, — разом з критикою ідеалістичного висновку про вроджені ідеї як джерело знання виступив також проти абсолютизованої раціоналістами ідеї про теоретичне знання як джерело побудови знання. Але тим більш примітна плідна спроба англійського матеріаліста урахувати в своєму вченні про розум відносну самостійність і евристичну роль, активність найважливішого компонента доведення вірогідних істин про природу — математики.

На відміну від безпосередньо емпірично детермінованих «ідей» і положень Локк виділяє в особливий клас так звані ідеї змішаних модусів, до яких залічує поряд з ідеями соціальних, зокрема моральних, відносин та норм і математичні ідеї. «Сутності різного роду змішаних модусів, — підкреслює він, — складаються розумом і цим відрізняються від простих ідей». «У своїх складних ідеях змішаних модусів розум вільний не слідувати в точності існуванню речей»³⁹⁻⁴⁰. Стосовно математичних модусів Локк відзначає, що «наше пізнання математичних істин є не тільки вірогідне, але й реальне», хоча «це знання стосується

³⁶ Там же, с. 164.

³⁷ Mackie J. L. Problems from Locke. — Oxford, 1976, p. 210.

³⁸ Енгельс Ф. З підготовчих праць до Анти-Дюрінга. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 581.

³⁹⁻⁴⁰ Локк Дж. Опыт о человеческом разуме, с. 426, 427.

тільки наших власних ідей. Математик розглядає істину і властивості, притаманні трикутнику чи колу, лише оскільки вони в ідеї наявні у його голові. Можливо, в своєму житті він ніколи не натрапляв ні на те, ні на інше, що існувало б математично, тобто цілком точно. І все ж пізнані ним істини і властивості... безсумнівні і вірогідні навіть в застосуванні до реально існуючих речей»⁴¹. Отже, Локк, не стаючи ні апіористом в дусі Канта, ні прибічником ствердження раціоналістичного постулату вродженого знання, вводить в теорію пізнання ідею синтетичної здатності розуму породжувати з допомогою істотної для нього операції «відношення ідей» такі теоретичні утворення, які виконують евристичну роль у пізнанні матеріального світу.

Підкреслимо, що з огляду на це безпідставні намагання західнонімецького філософа Х. Шенкули, біографа Локка Аарона приписати йому майже кантівське розв'язання питання про співвідношення емпіричного й раціонального. Зокрема, Шенкула, посилаючись на висловлювання Локка, твердить, що вони «проливають світло на цікаве зауваження І. Канта в передмові до «Пролегоменів...», оскільки саме читаючи Локка, Кант знайшов «вказівку» для його власного розрізнення апіорно-аналітичних, апіорно-синтетичних та апостеріорно синтетичних положень»⁴². Однак історико-філософським фактом є те, що Локк не був апіористом. Зафіксована ж ним реальна залежність руху пізнання не лише від «емпірії» до розуму, але й навпаки, зокрема в ситуаціях побудови знання, засвідчує те, що Локк наштовхується на реальність єдності діалектичних суперечностей, хоча і не здатний дати діалектичне пояснення виявленому фактові.

Цей приклад є показовим не тільки в історико-філософському плані. Адже і в сучасному знанні ми стикаємось з ситуаціями єдності пізнавальних протилежностей, які ще не знайшли раціонального діалектичного пояснення. Коли Н. Хомський намагається шляхом реанімації ідеалістичного ядра теорії вроджених ідей Декарта узгодити в сучасній лінгвістиці такі протилежності, як «глибинну граматику»,—не розшифровану сучасним рівнем розвитку знання обставину наявності внутрішніх законів, що керують мовною діяльністю,—і «поверхову граматику»—розмаїття породжуваних лінгвістичною діяльністю мовних форм,—пізнавальний досвід боротьби Локка з теорією вроджених ідей безперечно входить в арсенал сучасної методології науки як важливий елемент з'ясування суті справи»⁴³. Як і б інформаційні структури в людському тілі не були вродженими, вроджених знань, у тім числі в галузі граматики, не існує, і Локк тут цілком правий.

Не можна не відзначити і матеріалістичне чуття Локка при відборі ним позитивних моментів у тому філософському арсеналі ідей, який був нагромаджений до нього. Це особливо помітно в теорії абстракції й теорії істини в зв'язку з використанням ним раціональних елементів номіналізму і концептуалізму, а також у зв'язку з принципово важливим визнанням можливостей пізнання реальної сутності речей. З приводу знання закону всесвітнього тяжіння він писав, що сьогодні ще важко передбачити, «як далеко воно поведе нас в розумінні інших істин, якщо буде правильно застосовуватись»⁴⁴. Попри всі застереження Локка при осмисленні питання про пізнаваність світу, які висловлювались головним чином у зв'язку з критикою претензій схоластики на «всезнайство», а також у зв'язку з розумінням обмежених можливостей сучасної йому науки, головний пафос матеріалістичної філософії Локка — віра в безмежні можливості людського пізнання в майбутньому.

⁴¹ Там же, с. 550.

⁴² Schankula H. A. S. Locke, Descartes and Science of Nature. — In: John Locke: Symposium Wolfenbuttel. 1979, p. 169.

⁴³ Лурія А. Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике. — *Вопр. философии*, 1975, № 4, с. 142—149.

⁴⁴ Локк Дж. Опыт о человеческом разуме, с. 252.

К. Маркс підкреслює роль філософської спадщини Локка, відзначаючи не тільки глибокий вплив Локка на сформування гуманістичного напрямку у французькому матеріалізмі XVIII ст., але і зв'язок локківських ідей про природну рівність людей, про їх право на насолоду, про великий вплив виховання людини та ін. з провідними ідеями Гельвеція, Гольбаха, Дідро. Ф. Енгельс особливу увагу звертає на роль Локка у зміцненні глибоких зв'язків між матеріалізмом і природознавством. В. І. Ленін, вивчаючи твори К. Маркса і Ф. Енгельса, виділяє напрям французького матеріалізму, який започатковується у філософії Локка і безпосередньо веде до соціалізму. Саме тому марксистсько-ленінська філософія є повноправним спадкоємцем усього кращого, що було створене видатним матеріалістом XVII ст. Джоном Локком.

* * *

Теоретико-познавательные идеи и гуманистические начала философии Джона Локка — выдающегося английского философа-материалиста, 350 лет со дня рождения которого исполняется в августе 1982 г., — выдвинутые и разработанные им в борьбе с современными ему формами идеализма и схоластики, высоко ценились основоположниками марксизма-ленинизма, как оказавшие глубокое воздействие на развитие гуманистического направления во французском материализме и утопическом социализме, на укрепление связи между материалистической философией и естествознанием.

Локк актуален и для современного этапа развития марксистско-ленинской философии, ибо немало ключевых для его философии проблем — о происхождении человеческого знания, обосновании его объективной истинности, вопрос о соотношении чувственного и рационального, эмпирического и теоретического уровней познания и др. — оказываются в фокусе современных поисков и дискуссий. Вопреки попыткам буржуазных философов исказить материалистическое существо его теоретико-познавательной концепции, умалчивать локковский материализм и критику Локком идеализма и т. п. марксистско-ленинская философия сознательно опирается в своем анализе локковского теоретического наследия на его материализм, является полноправной наследницей всего лучшего, что было создано выдающимся английским материалистом и гуманистом.

Н. П. ПОЛІЩУК

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ПЛЮРАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ ІДЕОЛОГІЇ

Сучасний етап ідеологічної боротьби характеризується посиленням впливу наукової ідеології марксизму-ленінізму, а також активізацією пристосовницьких тенденцій з боку буржуазної ідеології, зумовлених далішим загостренням антагоністичних суперечностей капіталізму. У матеріалах XXVI з'їзду КПРС звернена увага на те, що «зросла активність пропагандистських засобів класового противника, посились його намагання справляти розкладаючий вплив на свідомість радянських людей»¹.

Одним з найвитонченіших засобів буржуазної пропаганди є досить розгалужена сіть різноманітних доктрин «плюралістичного суспільства». Їх метою є маніпулювання свідомістю буржуазного індивіда, орієнтування її не тільки на пасивне прийняття капіталізму, але й на оцінку буржуазного ладу як єдино можливого суспільного устрою за сучасних умов. В системі сучасної буржуазної ідеології поняття плюралізму використовується не лише в цілях апологетики буржуазного ладу, але й для «експорту» буржуазної ідеології в соціалістичні країни. В останньому випадку плюралізм в галузі світогляду, політичного і культурного життя намагаються видати за основу демократії.

У зв'язку з цим одним з найактуальніших напрямів сучасних марксистських філософських досліджень є поглиблення критичного аналізу «філософського і ідейно-політичного плюралізму»².

Хоча у вивченні проблеми плюралізму в марксистській філософській літературі вже здійснено певний добробок³, необхідне даліше зосередження дослідницьких зусиль в цьому напрямі. Це пов'язано як з методологічним аспектом (диференціація плюралізму як поняття, принципу, концепції) висвітлення історико-філософської еволюції даної проблеми⁴, так і з ідеологічними завданнями критики сучасної буржуазної філософії, викриття її соціально-класової спрямованості.

У системі сучасної буржуазної ідеології поняття плюралізму належить до найпоширеніших. Ним послуговуються буржуазні філософи, соціологи, політологи, соціальні психологи і економісти. Характерною рисою буржуазної ідеології є еkleктизм у тлумаченні самого принципу плюралізму.

Нині в буржуазній літературі помітне акцентування на «невизначеності» поняття плюралізму. «Плюралізм неможливо точно ви-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 89.

² О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, 1979, № 15, с. 72.

³ Нарский И. С. Плюрализм. — В кн.: Филос. энциклопедия. М., 1967, т. 4, с. 278—279; Кожаров А. Монизм и плюрализм в идеологии и политике. — М., 1976; Ашин Г. К. Концепция элитизма и плюрализма. — Вопр. философии, 1976, № 7, с. 132—139; Момаджян А. В. Несостоятельность концепции «плюралистического» марксизма. — Филос. науки, 1976, № 5, с. 155—160; Шахназаров Г. О. О демократическом централизме и политическом плюрализме. — Коммунист, 1979, № 10, с. 96—110; Корнеев П. В. Критика философско-антропологического плюрализма. — Филос. науки, 1981, № 3, с. 97—103.

⁴ Историко-философский анализ певних аспектів плюралізму знайшов висвітлення у таких, зокрема, працях: Богомолов А. С. Идея развития в буржуазной философии. — М., 1962.—268 с.; Гайденко П. П. Обоснование научного знания в философии Платона. — В кн.: Платон и его эпоха. /Кессиди Ф. Х. (ред.) и др. М., 1979, с. 98—144.

значити», пише американський соціолог Р. Вессен⁵. На думку західно-німецького політолога В. Хенкіса, коли йдеться про «плюралістичний лад», усі перестають розуміти один одного⁶.

Справді, у концепції сучасних буржуазних теоретиків існує велика розбіжність у тлумаченні плюралізму. Можна, зокрема, назвати плюралістичну онтологію «Філософії процесу» (А. Уайтхед), гносеологічний плюралізм постпозитивізму (К. Поппер, П. Фейєрабенд), плюралізм культури «екологічного гуманізму» (В. Феркіс), плюралізм груп неоконсерватизму (К. Горовіц, Д. Белл), плюралістичну структуру «абстрактного суспільства» (Ж. Зайдервельд) та багато інших. Проте суть проблеми полягає не в констатації кількісної різноманітності тлумачень плюралізму, а у виявленні світоглядних і методологічних функцій цього поняття в системі сучасної буржуазної ідеології. Такий підхід дає можливість визначити справжні причини поширеності плюралістичних тенденцій в сучасній буржуазній теоретичній свідомості.

Світоглядно-методологічні функції плюралізму в сучасній буржуазній ідеології відображають певні загальні характеристики буржуазної свідомості, які стосуються як світоглядного (практично-духовного⁷), так і теоретичного рівнів освоєння дійсності. На обох цих рівнях сучасна буржуазна свідомість становить містифіковане відображення капіталістичних суспільних відносин. Його суть була всебічно розкрита у працях основоположників марксизму-ленінізму. К. Маркс, зокрема, показав у «Капіталі», як «певне суспільне відношення самих людей... прибирає в їх очах фантастичну форму відношення між речами»⁸. Відчужений характер суспільних відносин при капіталізмі, коли вони стають «речовими відношеннями осіб і суспільними відношеннями речей»⁹, формує світоглядну орієнтацію на «речовізм» як критерій, мету, ідеал почуттів, уявлень, переконань буржуазного індивіда.

У марксистській філософській літературі показано, що об'єктивна матеріальна єдність світу «дана людині у формах її життєдіяльності»¹⁰. Однак, оскільки у буржуазному суспільстві соціальний зв'язок є відчуженим від індивіда зв'язком, тобто відносини між людьми, втілювані у їх життєдіяльності та її продуктах, мають «перевернутий», містифікований характер,— проблема єдності світу, як одна з центральних світоглядних проблем, трансформується у буржуазній свідомості в проблему систематизації «світу речей» і пошуків відповідного місця людини серед цього світу. Розвиток НТР за умов капіталізму лише загострює антагоністичні суперечності цієї суспільної системи. Одним з виявів цього процесу є даліше поглиблення відчуженого характеру капіталістичних суспільних відносин, коли світ речей, постійно зростаючи за обсягом, поглинає духовний світ людини, перетворює його на свій елемент. За таких умов центром світогляду стає індивід не в усьому багатстві його людських вимірів, а односторонній, збіднений, редукований до рівня «споживача». Об'єктом «споживання» виступа-

⁵ Wessen R. State Systems. International Pluralism. Politics and Culture. — New York, 1978, p. 6.

⁶ Цит. за кн.: Современный антикоммунизм. Критика новейших течений / И. И. Антонович (ред.) и др. — Минск, 1979, с. 23.

⁷ У розумінні світогляду, його співвідношення з філософією та наукою ми виходимо з положень про те, що світогляд є форма суспільної свідомості людини, спосіб практично-духовного освоєння світу. Філософія щодо світогляду є формою його «теоретичного вираження і розвитку» (Ш н к а р у к В. И. Философия, мировоззрение, наука. — В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения / В. И. Шинкарук (ред.) и др. Киев, 1977, с. 15, 21, 22).

⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1, — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 81.

⁹ Там же.

¹⁰ Тарасенко Н. Ф. Принципи матеріального єднання мира в практиці і познанні. — В кн.: Практика, познання, мировоззрення. / А. И. Яценко (ред.) и др. Киев, 1980, с. 136.

ють і світ матеріальних речей, і духовна культура і сам суб'єкт життєдіяльності.

Споживацтво як одна з основних світоглядних орієнтацій буржуазного індивіда втілюється у різних формах. Одна з них — сприйняття світу як плюралістичної сукупності речей. Ще в «Економічно-філософських рукописах 1844 г.» К. Маркс показав духовну спустошеність, що є наслідком ставлення до матеріального і духовного багатства суспільства виключно у формі «володіння». Ця риса буржуазного світогляду набула особливо спотворених форм у сучасному буржуазному суспільстві. Плюралістична розщепленість орієнтацій свідомості на оволодіння дедалі зростаючим обсягом речей обертається емоційним збідненням, деградацією інтелекту, соціальних почуттів, волі індивіда¹¹.

Буржуазна культура, будучи предметним втіленням (що охоплює і матеріальну культуру і духовні цінності) буржуазного типу життєдіяльності, постійно відтворює і примножує її відчужені форми. До останніх належить і принцип плюралізму як структурний компонент сучасного буржуазного світогляду. У цьому аспекті принцип плюралізму можна залічити до «світоглядних узагальнень» як «особливих логічних форм універсалізації уявлень про світ»¹². Принцип плюралізму як світоглядне узагальнення дістав досить рельєфне втілення в деяких типових характеристиках сучасної буржуазної культури. Не претендуючи на всебічний аналіз названого питання, відзначимо лише деякі функціональні риси буржуазної культури, що найбільшою мірою фіксуються навіть на її «поверхні» і тому стають предметом міркувань буржуазних культурологів. До таких аспектів треба залічити «мозаїчність» і «егоцентризм».

Термін «мозаїчність», вжитий французьким соціологом А. Модем, відображає строкатість, внутрішню розщепленість буржуазної «масової культури», ігнорування нею традицій класичної гуманітарної культури, спадкоємності духовної культури людства в цілому. «Масова культура, — пише Моль, — набуває рис «мозаїчної культури», складеної у свідомості кожного індивіда із розрізнених фрагментів знань, які за певними статистичними законами осідають у його пам'яті подібно до геологічних осадових порід і створюють у його мозку щось схоже на сховище повідомлень, що передаються засобами масової комунікації»¹³. Фіксуючи деякі реальні тенденції у функціонуванні сучасної буржуазної культури, (зокрема, доформуючий вплив буржуазних засобів комунікації на «соціокультурну таблицю», домінування в структурі цієї таблиці комплексів «випадкових подій», поверхових асоціацій ідей), французький соціолог водночас абсолютизує роль засобів масових комунікацій як суто технічного знаряддя формування «мозаїчного» характеру культури. В результаті із сфери теоретичного аналізу виявляються вилученими соціально-економічні причини плюралістичної структури сучасної буржуазної культури, вплив соціальних антагонізмів на перспективи розвитку культури в капіталістичному суспільстві. «Динамічні» сили прогресу культури вбачаються лише в інтелектуальній активності, розширенні дослідницького поля «філософії

¹¹ У книжці французького соціолога і журналіста Жоржа Перека «Речі» у яскравій художній формі показано зовнішній, ефемерний, облудний характер тих «гармоній» і «єдності», які формуються на основі відношення людини до світу, ототожнюваного із світом речей. Зворотню стороною цієї «гармонії» виявляється духовна спустошеність, що охоплює не тільки зміст почуттів людини, але й її здатність до дій, цілеспрямованої суспільно-значущої діяльності. Міражі споживацтва виявляються «нагородженням дрібниць». Герої твору Жоржа Перека «могли вхопити лише якісь раз у раз зникаючі уривки — тендітні, мізерні, позбавлені сенсу. Це було вже не широке полотно, а лише розрізнені його фрагменти, не гармонійна єдність, а гарячковий розпад» (Перек Ж. Вещи. М., 1976, с. 85).

¹² Ш и н к а р у к В. И., И в а н о в В. П. Исследование мировоззренческих функций диалектики. — Вопр. философии, 1981, № 2, с. 54.

¹³ М о л ь А. Социодинамика культуры. — М., 1973, с. 364.

культури». На останню покладається завдання встановлення конструктивного для духовного прогресу суспільства «балансу» цілісності і «мозаїчності» в наявному культурному контексті. І хоча позиція «ліберального реформізму» Моля є утопічною, проте її гуманістичний і демократичний аспект поряд із серйозним конкретно-соціологічним аналізом деяких реальних тенденцій «соціодинаміки» сучасної буржуазної культури дають підстави для залічення праць французького соціолога до ліберального крила сучасних буржуазних критиків культури капіталістичного Заходу.

Зовсім інший ракурс інтерпретації плюралістичних тенденцій у сучасній буржуазній культурі обстоює концепція американського соціолога Д. Белла. Оскільки ця концепція загалом дістала докладне критичне висвітлення в марксистській філософській літературі, спинимось лише на досить вузькому її проблемному аспекті — критиці Беллом плюралістичної спрямованості культури «модернізму» і тлумаченні її ролі щодо сучасної кризи капіталізму.

Згідно з концепцією Белла, причини кризи капіталізму полягають не в антагоністичному характері буржуазних суспільних відносин, а в «типі значень, що підтримують суспільство»¹⁴. Екстраполюючи систему культурних значень¹⁵ на особистість, американський соціолог показує, що буржуазний тип особистості (або «ліберальний темперамент») сформувався під впливом двох «імпульсів»: пуританізму, спрямованого на заощадливість, розсудливість, трудолюбство, і «світського гоббсбіонізму», що орієнтував особистість на задоволення її необмежених егоїстичних бажань. За часів зародження буржуазного суспільства обидва «імпульси» були взаємопов'язані. Згодом відбулося їх розщеплення. Саме на імпульсі індивідуалізму, згідно з концепцією Белла, і виросла культура «модернізму», найхарактернішою рисою якої є культ егоцентризму. «Модерністська культура, — пише він, — це наперед культура суб'єкта. Її центром виступає Я, а межі визначаються власною ідентифікацією»¹⁶. В галузі естетичного світосприйняття «модернізм» зумовлює постійну погоню за новими формами в мистецтві, їх крайню суб'єктивізацію, нагнітання культу ірраціонального. Апогеєм останнього став «постмодернізм» 60-х років, що по суті зруйнував структуру естетичної свідомості, замінивши її культом інстинкту. Кредо «постмодернізму» — відкидання в мистецтві не тільки змісту, але й форми. Цілісність духовного світу особистості руйнується остаточно, відступаючи перед плюралістичним сурогатом особистісної структури, втілюваним у безсистемній гонитві за задоволенням егоцентричних імпульсів. На думку Белла, цей процес зрештою і зумовив виникнення усього комплексу «культурних суперечностей капіталізму». Розузгодження трьох сфер — економіки, культури і політики, твердить він, є головною причиною кризи капіталізму.

Варто відзначити, що «критика» американським соціологом капіталізму — це критика системного розуміння суспільства, за яким криється прагнення теоретично дискредитувати марксистсько-ленінське поняття суспільно-економічної формації. Адже це поняття дає можливість розглядати суспільство як систему і водночас аналітично виділити визначальний «кістяк» цієї системи, головні соціально-економічні механізми розвитку суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що К. Маркс «скрізь і завжди простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров»¹⁷. Саме до

¹⁴ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. — London. 1976, p. 28.

¹⁵ У концепції Белла культура визначається як «сфера символічних форм», або «арена експресивного символізму».

¹⁶ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism, p. 132.

¹⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 130.

цієї «плоті і крові» належить культура суспільства, і зрозуміти спосіб її функціонування і розвитку неможливо, якщо ізолювати рух системи духовних цінностей від розвитку усєї соціальної структури.

Метафізична ізоляція сфери культури від усєї сукупності суспільних відносин призводить Белла до ідеалістичного висновку, що духовна криза — причина, а не наслідок соціальної кризи буржуазного суспільства. Щоб ліквідувати плюралістичну атомарність суспільства, що супроводжує культуру «модернізму», необхідна, гадає Белл, моральна переорієнтація індивіда на «загальні цілі». Опору для такої переорієнтації він пропонує шукати в релігії, якій відводиться статус внутрішнього стабілізатора духовного життя буржуазного суспільства. Отже, реальна соціальна проблема переборення духовної кризи, відновлення духовної цілісності індивіда звужується Беллом виключно до проблеми світоглядної переорієнтації: заміни принципів «єгоцентризму» та плюралізму релігійною вірою як універсально-цілісним принципом світовідношення. Оскільки обидва принципи — це принципи ідеалістичного, «перевернутого» світогляду, стає очевидною буржуазно-апологетична спрямованість концепції Белла. Усі засоби духовної трансформації, що обґрунтовуються в його концепції — це буржуазно-реформістські засоби «удосконалення» буржуазного суспільства.

Поряд із соціально-культурними чинниками плюралізму як принципу сучасного буржуазного світогляду існують також теоретичні. Буржуазна ідеологія є одним з найважливіших засобів вкорінення плюралістичних орієнтацій в буржуазній суспільній свідомості. В осмисленні принципу плюралізму сучасна буржуазна ідеологія виконує свою усталену функцію «хитної свідомості», у рамках якої реальні соціальні відносини та теоретичні проблеми набувають «перевернутої», спотвореної форми. Перш ніж показати це на прикладі конкретних ідеалістичних теорій, спинимось на необхідності відрізнити плюралізм як один з методологічних принципів ідеалістичного та метафізичного філософського мислення від плюралізму як загальної характеристики сучасної буржуазної ідеології.

На наш погляд, визначення, що «ідеологія — це систематизоване і концептуальне знання, внутрішньо узгоджене і логічно струнке»¹⁸, характеризує передусім наукову, марксистсько-ленінську ідеологію. Щодо сучасної буржуазної ідеології, то їй жодною мірою не властиві ні внутрішня узгодженість, ні логічна стрункість. Сучасна буржуазна ідеологія становить конгломерат теорій, ідей, концепцій не тому, що в ній об'єднано доробки різних теоретичних дисциплін (філософії, соціології, юриспруденції, економіки і т. ін.); а тому, що ці теорії, ідеї, концепції є внутрішньо суперечливими саме в теоретико-методологічному аспекті. Свідчення цього — плюралістична орієнтація сучасної буржуазної філософії.

Панорама метаморфоз, що їх переживає ідеалістична філософія протягом останніх двох десятиріч, свідчить про тенденцію до «розмивання» меж між окремими філософськими течіями, про зростаючу «плюралізацію» філософського мислення. Сучасна буржуазна філософія — це скоріше «диференційована нецілісність»¹⁹, ніж логічно узгоджена структура. Цілісність сучасної буржуазної ідеології зумовлена не її теоретичними особливостями, а єдиною світоглядною спрямованістю, втіленням у ній соціально-класових інтересів панівних верств сучасного капіталістичного суспільства. Причому, чим разючішим стає контраст цих інтересів і загальної тенденції суспільного прогресу, тим більш поглиблюється методологічна криза буржуазної ідеології, її

¹⁸ Яковлев М. В. Идеология. — М., 1979, с. 16.

¹⁹ Автономова Н. С. В поисках новой рациональности. Опыт типологической характеристики некоторых тенденций современного буржуазного сознания. — Вопр. философии, 1981, № 3, с. 151.

теоретична неспроможність дати об'єктивно-істинне відображення сучасної соціально-історичної реальності.

У сучасній буржуазній філософії поглиблення методологічної кризи супроводжується кількісним зростанням ідеалістичних концепцій, їх внутрішньою теоретичною аморфністю. Одним із виявів цього процесу є активізація зусиль на осмисленні принципу плюралізму. Як показав зміст дискусій на XVI Всесвітньому філософському конгресі, представники буржуазної філософії намагаються подати плюралізм «як єдиний філософський принцип і методологію, що відповідає духові сучасної науки»²⁰.

Найбільш загальною рисою плюралізму як філософського принципу є постулювання множинності субстанцій, сфер буття, істин, соціальних факторів та ін., які розглядаються як незалежні одне від одного, рядопокладені, що не зводяться до якоїсь єдиної основи. Формально плюралізм виступає як антипод будь-якого монізму — і матеріалістичного і ідеалістичного. Коли ж відбувається зіставлення різних концепцій на методологічному рівні, то питання про збереження чи зняття дилеми плюралізму — монізму виявляється кінець кінцем підпорядкованим питанням про сутність методу — метафізичну чи діалектико-матеріалістичну.

Використання в сучасних ідеалістичних філософських концепціях принципу плюралізму зумовлене не лише прагненням буржуазних філософів розв'язати ті чи інші теоретичні завдання. Незалежно від суб'єктивних намірів самих буржуазних теоретиків, їх філософська творчість і її результат — філософські концепції — втілюють певну світоглядну позицію. Сучасна ідеалістична філософія як форма відображення і закріплення буржуазного світогляду спрямована на здійснення охоронно-апологетичної функції захисту капіталістичного ладу. У зв'язку з цим принцип плюралізму, виступаючи методологічним підґрунтям тієї чи іншої ідеалістичної концепції, водночас є теоретичним вираженням властивих сучасній буржуазній свідомості світоглядних орієнтацій.

В ідеалістичних філософських концепціях взаємозв'язок світоглядного та методологічного аспектів принципу плюралізму не завжди набуває відкритої, прозорої форми. Виявлення цього взаємозв'язку відбувається в процесі конкретної соціально-філософської, соціологічної, політичної інтерпретації різних гносеологічних і онтологічних теорій. Ідеологічні доктрини є одним із засобів, які застосовує сучасна буржуазна пропаганда для впливу на масову свідомість. У площині співвідношення буржуазного світогляду та ідеології як практично-духовного і теоретичного рівнів свідомості, ідеологічним доктринам належить роль своєрідного «буфера» між першим і другим. Вони є ідеологічним засобом «ретрансляції», перекладу ідеалістичних концепцій буржуазної ідеології на мову уявлень, ідей, ідеалів буржуазного світогляду. Координуючим чинником цієї «ретрансляції», її внутрішнім механізмом є буржуазна пропаганда. Доктрини ж — це форма, засіб буржуазної пропаганди, спрямована на нав'язування тих чи тих стереотипів буржуазній масовій свідомості. В доктринах, отже, особливо рельєфно відображується соціально-класова природа сучасної буржуазної ідеології.

Поняття плюралізму також зазнає певних змін, «спускаючись» зі сфер ідеалістичної філософської методології до рівня доктрин. У функціональному аспекті воно набуває рис регулятивного елементу буржуазної світоглядної свідомості. У концептуальному — наповнюється більш чітко вираженим соціальним змістом. Спільною рисою плюралістичних доктрин є аргументація з метою створення таких соціологічних і соці-

²⁰ Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. — Вопр. философии, 1978, № 12, с. 40.

льно-філософських схем, які б, накладаючись на багатоаспектну, «мозаїчну» реальність буржуазного суспільства, позбавляли її головного, сутнісного значення, тобто затушовували виявлення в ній об'єктивної історичної закономірності, антагоністичних класових суперечностей. Ця загальна соціально-класова стратегія плюралістичних доктрин виявляється у конкретних формоутвореннях буржуазної ідеології, об'єктом антинаукової інтерпретації яких є окремі аспекти сучасної соціально-історичної реальності. Це концепції «абстрактного», або «плюралістичного» суспільства, ідентичності класів і соціальних груп, «відкритого» суспільства, «соціальної інженерії», «розходження сфер» та ін.

Взаємозв'язок світоглядного та методологічного аспектів принципу плюралізму можна, зокрема, розглянути на прикладі гносеологічної концепції Поппера та плюралістичної онтології Уайтхеда.

Як відомо, в обгрунтуванні Поппером принципів логічної реконструкції наукового знання однією з центральних ідей є ідея розвитку науки як постійного чергування теорій. Поппер не тільки відкидає об'єктивну істину, але й фактично приєднується до неопозитивістів у запереченні можливості пізнання наукою «сутностей», або «законів». Згідно з теорією «критичного раціоналізму», теорія — це «пробна гіпотеза» і її підтвердження встановлюється методом спроб і помилок. Науковий характер теорії ототожнюється з можливістю її спростування або «фальсифікації»²¹. Тобто постулюється плюралізм теорій, кожна з яких проектує «свою істину».

Гносеологічний плюралізм Поппера являє собою абсолютизацію моменту відносності теоретичних знань у процесі їх наближення до абсолютної істини. Оскільки об'єктивна істина заперечується, відкидається і пізнавальне наближення до абсолютної істини через пізнання відносних істин, а наукові теорії уподібнюються вибору точки зору — «променю прожектора». Залежно від інтенсивності освітлення, кольору, спрямованості цього «променя» утворюється коло «наукового опису», ототожнюваного з теорією²². Як бачимо, в «критичному раціоналізмі» Поппера по суті відбувається плюралістичне розщеплення пізнавального процесу, зумовлене позицією антиісторизму, ізоляцією пізнання від людської діяльності загалом, нехтуванням її включеності в соціально-історичний процес духовного і матеріально-практичного перетворення світу.

Позиція антиісторизму є підвалиною і гносеологічного, і соціологічного плюралізму, властивого теорії «критичного раціоналізму». Від неї започатковуються головні лінії аргументації в осмисленні гносеологічних і соціально-філософських проблем. Суть попперівського антиісторизму полягає у запереченні об'єктивних законів соціально-історичного процесу, можливостей їх наукового пізнання і застосування у практичній діяльності людей. В результаті проголошення дуалізму історичних фактів і множинності їх можливих інтерпретацій історія набуває вигляду плюралістичної сукупності «безмежної кількості історій усіх різновидностей і аспектів людського життя»²³.

Позиція антиісторизму логічно приводить до суб'єктивістського тлумачення історичного процесу, спроб підняти наукове пізнання історичної реальності «історичними інтерпретаціями». І в методологічному, і в світоглядному аспекті позиція антиісторизму спрямована проти діалектико-матеріалістичної ідеї суспільного прогресу, націлена на дискредитацію ролі наукової революційної теорії в соціально-практичному перетворенні суспільства. Поппер вкрай звужує, відкидає, по суті, поняття прогресу, вважаючи можливим його застосування лише в ситуації «захисту і зміцнення»²⁴ буржуазних соціальних інститутів.

²¹ Popper K. The Open Society and Its Enemies. — London, 1957, vol. 1, p. 260.

²² Ibid., p. 261.

²³ Ibid., vol. 2, p. 270.

²⁴ Ibid., p. 278, 279.

Соціально-класовий, світоглядний зміст теорії «критичного раціоналізму» рельєфно виявився в обґрунтуванні Поппером принципу «часткового проектування», на противагу розумінню суспільства як цілого, системи. Поппер відкидає «метод перетворення його (суспільства.— Н. П.) як цілого»²⁵, захищаючи буржуазно-реформістську ідею поступового удосконалення окремих буржуазних соціальних інститутів. У світоглядному аспекті теорія «критичного раціоналізму» орієнтована на примирення соціально-класових конфліктів у буржуазному суспільстві, на виправдання капіталістичної системи суспільних відносин.

У гносеологічному і соціологічному плюралізмі теорії Поппера яскраво виявилась її методологічна обмеженість, теоретична неспроможність осмислити проблеми соціального розвитку. Для того щоб пояснити необхідність переходу людства від «закритого» суспільства (головна тенденція якого — сліпа віра в «магічні сили») до «відкритого» (його головна тенденція — реалізація «критичних сил» людини), Поппер змушений звертатись до психоаналітичних ідей усвідомлення «напруження» в самому людському існуванні як засобу досягнення свободи. Усвідомлення «напруження» дозволяє «подолати себе й прийняти відповідальність»²⁶. Проблема майбутнього суспільства, шляхів і засобів його досягнення обмежується, з одного боку, рамками буржуазно-реформістського принципу «соціального проектування», з другого — «критичним» мисленням індивіда. Суспільство і в структурному і в соціально-історичному аспекті зводиться до плюралістичного конгломерату одиничних «свідомостей» буржуазних індивідів, орієнтованих через позицію «критичного раціоналізму» на часткове реформування капіталізму при збереженні його матеріальної основи і антагоністичної класової структури.

Посилення плюралістичних тенденцій породжує на рівні філософської рефлексії буржуазних ідеологів потребу в своєрідній противазі — холістичних системах, що претендують на осмислення цілісності природного, соціального, пізнавального та ін. аспектів людського буття. До таких систем належить «філософія процесу» А. Уайтхеда. На її прикладі можна пересвідчитись, що цілісність, системність, яка ґрунтується на ідеалістичній методології, є неповною, односторонньою, метафізично обмеженою. Так, характерною для «філософії процесу» рисою є нездоланна дилема плюралізму — монізму, що постійно відтворюється на різних проблемних рівнях.

Концептуальний зміст «філософії процесу» зосереджений у її двох основних принципах: онтологічному і «реформованому» суб'єктивістському. Онтологічний принцип (або принцип «кінцевої каузації») полягає в тому, що «кінцевими реальними речами», з яких складається універсум, є так звані актуальні події. Саме в них слід відшукувати причини усього, що відбувається в світі. Суть «реформованого суб'єктивістського принципу» сконцентрована у твердженні, що «весь універсум складається з елементів досвіду суб'єкта... Процес є становлення досвіду»²⁷.

Згідно з концепцією Уайтхеда, реальність — це процес чередування (а не зміни), виникнення і зникнення «актуальних сутностей». Акцентується саме багатоманітність «актуальних сутностей», неможливість будь-якого повторення в «краплинах чуттєвого досвіду», з якими вони ототожнюються. В абсолютизації релятивності «процесу» закладена не тільки гносеологічна передумова ідеалістичного розв'язання основного питання філософії, але й метафізичного підходу до проблем єдності і багатоманітності світу. Останній рельєфно виявляє у дуалізмі плюра-

²⁵ Popper K. The Poverty of Historicism. — London, 1976, p. 66.

²⁶ Popper K. The Open Society and Its Enemies, vol. 1, p. 176.

²⁷ Whitehead A. N. Process and Reality. An Essay in Cosmology. — New York, 1969, p. 193.

лістичного універсуму «актуальних сутностей» і світу «вічних об'єктів», втілених у «первісній природі бога».

В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, звернув увагу на думку про недостатність «голого поняття «взаємодії», відзначивши: «тільки «взаємодія-пустота»²⁸. Саме до такого типу взаємодії апелює «філософія процесу». Розгалужена сіть категорій «філософії процесу», в якій подані різні відтинки взаємодії «актуальних сутностей» і «вічних об'єктів», не змогла охопити основного — об'єктивної діалектики матеріального світу як головного чинника його єдності. Що ж стосується соціальних відносин, то тут дуалізм плюралістичного універсуму «актуальних сутностей» і позачасового світу «вічних об'єктів» є конкретною формою вияву антиномій, породжуваних спробами ідеалістичної філософії співвіднести всезагальність та безпосередню дійсність практики²⁹.

Суперечливість «філософії процесу» є причиною того, що вона зазнає різних феноменологічних, екзистенціалістських, теологічних інтерпретацій у сучасній буржуазній ідеології. Концептуальні розбіжності цих буржуазних інтерпретацій не можуть приховати їх єдиної світоглядної спрямованості. Це підтверджує той факт, що на ґрунті буржуазної ідеології теоретичні засоби тлумачення філософських проблем виявляються підпорядкованими світоглядним цілям панівних верств сучасного капіталістичного суспільства. Соціальний контекст, вузько-класові завдання буржуазного світогляду активно впливають на вибір і постановку соціально-філософських проблем, на методи і результати їх аналізу. На прикладі сучасних інтерпретацій «філософії процесу» можна простежити конкретний шлях перетворення абстрактно-ідеалістичної онтологічної системи Уайтхеда в теоретичний інструмент виправдання світоглядних установок сучасної буржуазної ідеології.

Концепція історії в «філософії процесу» ґрунтується на співвіднесенні «суб'єктивної інтенсивності» досвіду «актуальних подій» і «первісної природи бога». У більш вузькому аспекті її прибічники допускають раціональне розуміння історії як причинно-наслідкового зв'язку низки плюралістичної сукупності історичних подій. Проте історичний процес загалом, що включає вибіркове відношення «актуальних подій» до тих чи інших «вічних об'єктів», не підлягає раціональному поясненню. «Неможливо відшукати жодної внутрішньої причини в історії для пояснення переважання в ній тих чи інших форм»³⁰. Здійснення зв'язку між історичними подіями покладається на єдиний центр «активності» (синоніми: «бог», «вічні об'єкти», «концептуальні почуття», «форми»), який підлягає лише інтуїтивному сприйняттю. Релігії надається провідна роль «в живій драмі історії». Наука ж, згідно з Уайтхедом, ніколи не зможе передбачити «довічно пульсуючу новизну історії»³¹.

Хоча соціально-історична концепція Уайтхеда не посідає чільного місця в його філософському доробку, вона активно використовується сучасними буржуазними ідеологами. набуваючи нових відтінків, зумовлених дальшим поглибленням кризи капіталістичних суспільних відносин. Політична інтерпретація онтології Уайтхеда в концепції Дейча і Хофферта становить спробу компенсувати практичну і теоретичну дискредитацію позитивістських моделей удосконалення капіталізму шляхом реформ. На противагу позитивістському емпіризму онтологія «філософії процесу» розглядається як «конструктивна модель глоба-

²⁸ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 137.

²⁹ Табачковський В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. — Киев, 1976, с. 16—19.

³⁰ Whitehead A. N. The Modes of Thought. — Cambridge, 1971, p. 142.

³¹ Whitehead A. N. Process and Reality, p. 61.

льного масштабу», яка обґрунтовує «якісний аспект реальності»³². Поняття «якості реальності» досить виразно відображає те зміщення теоретичних аспектів, що супроводжує пристосування «філософії процесу» до безпосередніх світоглядних завдань сучасної буржуазної ідеології. Якщо в плюралістичній онтології Уайтхеда «якість» — це певна визначеність співвіднесення «актуальних подій» і «вічних об'єктів», то в концепції Дейча і Хофферта ця ідея соціологізується і «якість» отожднюється з «гармонізацією соціальних комунікацій». Відповідно, метою політики оголошується «координація людських зусиль і сподівань для досягнення цілей суспільства»³³. Оскільки під суспільством мається на увазі буржуазне суспільство, то стає очевидним акцент Дейча і Хофферта на політиці як взаєморозумінні всередині буржуазного суспільства. Тобто у новому термінологічному оздобленні подається стара ідея класового співробітництва, здійснюється апологія політики буржуазної держави.

Сучасні інтерпретатори «філософії процесу» активно розробляють ідею «комунікацій» в аспекті «синтезу» науки і релігії, марксистської і буржуазної ідеології. Так, представник технологічного напрямку «філософії процесу» Дж. Пікслі твердить, що «науковий аналіз і релігійне бачення» не суперечать одне одному, а марксистський аналіз капіталізму повинен бути доповнений метафізикою Уайтхеда³⁴. Американський філософ К. Вільямсон пропонує здійснити конвергенцію марксизму і онтології Уайтхеда, заявляючи, що «марксистський аналіз історії і метафізика Уайтхеда потребують взаємного коригування»³⁵.

Спроби подібних «синтезів» активізують використання в сучасній ідеологічній боротьбі уайтхедівської концепції співвідношення науки, релігії і філософії. Останні розрізняються Уайтхедом лише як форми світоглядної орієнтації, яка отожднюється з універсальним «досвідом відчуття» (нагадаємо, що суб'єктом цього досвіду виступає будь-яка «актуальна подія»). Наука узгоджує світ «вічних об'єктів» і практично-наслідкових зв'язків у плюралістичному універсумі «актуальних подій». Сфера релігії — це сфера «чуттєвої реакції» суб'єкта досвіду на весь глобальний досвід універсуму, тобто переживання трансцендентного світу «вічних об'єктів». Завдання ж філософії вбачається у створенні всезагальної сфери абстракцій, у межах якої можна було б пояснити будь-який момент досвіду «актуальних подій». Згідно з концепцією Уайтхеда, ідеал філософського мислення — це поєднання релігії і науки в єдиному процесі світовідношення.

Реальна практика сучасного суспільного розвитку і ідеологічної боротьби ще раз підтверджує істинність сформульованого В. І. Леніним висновку про те, що «сучасний фідейзм зовсім не відкидає науки; він відкидає тільки «надмірні претензії» науки, саме, претензію на об'єктивну істину»³⁶. У світлі цього положення стає очевидною суть «коригування», здійснюваного Вільямсоном щодо марксизму і «філософії процесу». Вона полягає у намаганні позбавити марксизм його наукової основи, перетворити на варіант ідеалістичного світогляду. Це демонструють шість пунктів «зближення» марксизму і «філософії процесу»: 1) суспільна практика — це «критичне мислення»; 2) буття передє «чиста рефлексія мислення»; 3) соціальне буття релятивне і виключає будь-які об'єктивні закономірності; 4) людина — це її власний «проект»; 5) революційна активність — це «подолання» існуючої дійсності через нереальне, уявлене і 6) релігія — «втілення діалектики».

³² Hoffert R. A. Political Vision for the Organic Model. — Process Studies, 1975, vol. 5, N 3, p. 181.

³³ Ibid, 181, 183.

³⁴ Pixley G. Justice and Class Struggle: A Challenge for Process Theology. — Process Studies, 1974, vol. 4, N 3, p. 160.

³⁵ Williamson C. Whitehead as Counterrevolutionary?. Toward Cristian-Marxist Dialogue. — Process Studies, 1976, vol. 6, N 3, p. 176.

³⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 115.

Уже сам перелік основних положень концепції, сформульованої Вільямсоном, свідчить про її повну несумісність з марксистсько-ленінською філософією. Можна констатувати лише її збіг з ідеалістичними та ревізіоністськими фальсифікаціями марксизму типу концепції Роже Гароді (на якого в основному і посилається Вільямсон, «коригуючи» марксизм). Сучасні буржуазні ідеологи у своїх спробах «поєднати» марксизм з ідеалістичними теоріями на ґрунті тези про плюралістичну рівноцінність будь-яких концепцій стають на шлях заперечення об'єктивної істини, наукових методів пізнання соціально-історичного процесу. Логіка взаємозв'язку сучасної буржуазної ідеології з ідеалістичною філософією полягає в тому, що ця ідеологія спирається на найбільш суперечливі, слабо аргументовані, суто метафізичні ідеї. Саме тому метафізичний характер тлумачення проблеми єдності світу, властивий «філософії процесу» в прихованому вигляді, виявляється в розгорнутій відвертій формі у глобальних соціально-політичних та ін. концепціях сучасних буржуазних ідеологів.

З усього сказаного можна зробити висновок, що незалежно від того, яка конкретна функціональна роль відводиться плюралізму в тих чи інших онтологічних, гносеологічних, соціально-філософських ідеалістичних теоріях, він завжди виступає ознакою (і формою виявлення) метафізичного підходу до різних філософських проблем: від загально-світоглядних — про суть людського буття і його відношення до універсуму — до більш конкретних — про становище людини в сучасному суспільстві, її цілі, ідеали, напрями і форми соціальної активності. У межах концептуальних структур сучасної буржуазної ідеології поняття «плюралізму» є своєрідним світоглядно-теоретичним «фокусом», у якому зосереджуються метафізичність, еклектизм філософського мислення та його буржуазно-апологетична соціально-класова спрямованість.

* * *

Принцип плюрализма составляет основной элемент современных попыток буржуазной идеологии навязать общественному мнению различные прокапиталистические доктрины «плюралистической демократии», «открытого общества» и др. буржуазно-апологетические модели общественного устройства, направленные на то, чтобы скрыть общее всем им классово-антагонистическое сущностное содержание социально-экономических основ капитализма. В своем идейно-политическом и социально-философском содержании этот принцип представляет собой ложное, превращенное отражение буржуазным сознанием капиталистических общественных отношений, фиксирующим лишь видимость самостоятельности, взаимной изолированности и независимости друг от друга индивидов, социальных групп, различных образований духовной культуры, политической жизни и т. п., мистифицирующим объединяющие их общественные связи. Именно поэтому, в частности, современным буржуазным философским концепциям, опирающимся на принцип плюрализма (например, «философии процесса» Уайтхеда, критическому рационализму Поппера) свойственны эклектизм, концептуальная противоречивость, неспособность решить одну из фундаментальных проблем — проблему единства мира.

В. Г. НЕСТЕРЕНКО

СУПЕРЕЧНОСТІ БУРЖУАЗНОЇ ЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ВИЯВ ДУХОВНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ

Серед завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС перед радянськими суспільствознавцями, важливе місце посідають проблеми дальшого посилення боротьби проти сучасної буржуазної ідеології. На з'їзді відзначалось, що останніми роками «зросла активність пропагандистських засобів класового противника, посилились його намагання справляти

розкладаючий вплив на свідомість радянських людей»¹. З цього випливає настійна потреба підвищення ефективності марксистської критики буржуазної ідеології і культури, буржуазного способу життя. На це спрямовує радянських учених і постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», яку товариш Л. І. Брежнев визначив на з'їзді як документ довгострокової дії.

У сучасній ідеологічній боротьбі велику роль відіграє марксистсько-ленінська естетика. Однією з найважливіших її функцій є здійснення глибокої і конструктивної критики буржуазних естетичних теорій, аналіз суперечностей сучасного буржуазного мистецтва, духовної кризи капіталістичної суспільної системи, переконливе розкриття всесвітньо-історичної ролі революційного робітничого класу в духовному оновленні людства. І вивчення зазначених питань виявляє свою плідність тією мірою, якою досягається ефективність використання марксистсько-ленінської методології у конкретних дослідженнях кризових явищ культури капіталізму. Умовою цієї ефективності є дальша розробка теоретичних проблем самої естетики, ширша постановка і розв'язання завдань синтезу наявних естетичних знань, розширення сфери власне методологічного знання в рамках естетичної науки. Зростання ролі суспільних наук в ідеологічній роботі, як підкреслювалось на Всесоюзній нараді ідеологічних працівників, нерозривно пов'язане з потребою підвищувати якість і комплексність наукових досліджень, особливо фундаментальних. Без фундаментальних досліджень по всіх напрямках суспільних наук ідеологічна, пропагандистська і виховна робота не зможе повною мірою виконувати свої завдання².

Науковий критичний аналіз естетичної свідомості має також вбрати, розвивати і обґрунтовувати світоглядну оцінку явищ буржуазної культури саме як буржуазної, тобто історично обмеженої і в основі своїй антигуманної.

Нині марксистська естетична наука має в своєму розпорядженні низку концептуальних побудов, що характеризують сучасні утворення буржуазної культури, які охоплюють усі її рівні — не тільки мистецтво, а й сферу буденної естетичної свідомості, естетичну теорію. У 70-ті роки були розроблені з марксистських позицій і введені до наукового обігу поняття «модернізм»³, «масова культура»⁴, «неоавангардизм»⁵, «контркультура»⁶ та ін. Широке використання зазначених понять в естетичних і мистецтвознавчих дослідженнях, у пропагандистській роботі і публіцистиці пояснюється, зокрема, тим, що вони дають можливість виробити відповідну мислену модель тієї чи тієї галузі явищ буржуазної культури, яка допомагає організувати емпіричний матеріал і слугує у певних межах ефективною схемою пояснення. Однак зазначені поняття не завжди досягають того рівня узагальнення; за якого вони характеризували б естетично художнє життя капіталістичного суспільства у

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 89.

² Див.: Суслов М. А. Дело всей партии: Докл. на Всесоюз. совещании идеологических работников, 16 окт. 1979 г. — М., 1979, с. 19.

³ Див.: Затонський Д. В. Про модернізм та модерністів. — К.: Дніпро, 1972. — 272 с.; Куликова І. С. Философия и искусство модернизма. — М.: Политиздат, 1980. — 271 с.; Лифшиц М. А. Искусство и современный мир. — М.: Изобраз. искусство, 1973. — 319 с.; Можнягун С. Е. О модернизме. — М.: Искусство, 1970—1974. Этюды 1—2.

⁴ Див.: Карцева Е. Н. Идеино-эстетические основы буржуазной «массовой культуры». — М.: Знание, 1976. — 111 с.; Кукаркин А. В. Буржуазная массовая культура. Теории. Иден. Разновидности. Образцы. — М.: Политиздат, 1978. — 350 с. та ін.

⁵ Див.: Давыдов Ю. Н. Бегство от свободы: Философское мифотворчество и литературный авангард. — М.: Худож. лит., 1978. — 365 с.; Давыдов Ю. Н. Эстетика нигилизма: (Искусство и «новые левые»). — М.: Искусство, 1975. — 271 с. та ін.

⁶ Див.: Васильев Г. Без демаркационной линии. Интеллигенция, «контркультура» и революция / Пер. с болг. — М.: Прогресс, 1976; Давыдов Ю. Н., Роднянская И. Б. Социология контркультуры. — М.: Наука, 1980. — 264 с. та ін.

повному його обсягу і протягом усієї історії. Крім того, жодне з них безпосередньо не містить вказівки на соціально-класову сутність відображуваних ним явищ, хоча й фіксує цю сутність у процесі теоретичного аналізу буржуазної культури.

Отже, у 70-ті роки у марксистській естетичній науці почала визрівати потреба у розробці такої узагальнюючої моделі, яка була б здатна стати ефективним засобом систематизації різноманітного критичного матеріалу, одержаного в ході численних досліджень сучасного буржуазного мистецтва і естетики. Цією потребою і зумовлений здебільшого зростаючий інтерес до розробки поняття «буржуазна естетична свідомість». Зважаючи на те, що духовне життя сучасного капіталістичного суспільства не вичерпується дією буржуазної ідеології, а становить функціонування певного специфічного утворення, своєї організації і включає в себе різні форми суспільної свідомості, марксистські дослідники обґрунтували необхідність введення поняття «буржуазна свідомість», а також видових щодо нього понять — «масова буржуазна свідомість»⁷, «буржуазна ідеологічна свідомість»⁸, «буржуазна моральна свідомість»⁹, «буржуазна філософська свідомість»¹⁰ і, нарешті, «буржуазна естетична свідомість»¹¹. Останнє поняття може успішно застосовуватись при розгляді боротьби двох культур в капіталістичному суспільстві, містить, на наш погляд, значний критично-евристичний потенціал. Інваріантність того змісту, який вкладається у це поняття різними дослідниками, свідчить про наявність його об'єктивного аналога. Щоправда, зміст цей певною мірою ще лишається на рівні інтуїтивно вгаданого. На жаль, усе ще немає праць, де поняття «буржуазна естетична свідомість» дістало б своє пояснення і всебічне теоретичне обґрунтування. Лише у праці відомого болгарського ученого К. Горанова «Мистецтво і суспільне життя. Нариси з естетики і соціології художньої культури», на яку ми посилалися, зроблена спроба визначити ідейні й історичні межі буржуазної естетичної свідомості як реального явища культурного життя капіталістичного суспільства. Водночас труднощі, яких не вдалося уникнути К. Горанову, переконують у тому, що поглиблений аналіз буржуазної естетичної свідомості передбачає: 1) визначення місця і ролі естетичної свідомості в системі естетичного освоєння світу; 2) розробку моделі структури естетичної свідомості як форми суспільної свідомості; 3) характеристику буржуазної естетичної свідомості як елемента цієї структури; 4) визначення її історичних меж.

Об'єктивною основою для визначення буржуазної естетичної свідомості як своєрідного аналога всього комплексу естетичної культури буржуазного суспільства є необхідний зв'язок діяльності і свідомості. «Діяльність людини... і становить субстанцію її свідомості»¹², — пише О. М. Леонт'єв. Сьогодні ця теза спирається не на саму лише філософську аргументацію. Вона незаперечно доведена експериментально, засвідчена суспільною практикою. Однак зв'язок свідомості і діяльності неоднозначний, Свідомість функціонує як внутрішній момент усякої діяльності, як активна здатність суб'єкта діяльності. Водночас її відношення до діяльності має характер зв'язку форми відображення і відображеного змісту.

⁷ Див.: Ландесман П. А., Согомонов Ю. В. Спор с пессимизмом: (Злоключения массового буржуазного сознания). — М.: Политиздат, 1971.—199 с.

⁸ Див.: Борьба идей в современном мире. Т. 2. Современный капитализм: противоречия и доктрины. — М.: Политиздат, 1976.—399 с.

⁹ Див. праці А. Т. Титаренка, Ю. В. Согомонова та ін.

¹⁰ Див. праці Н. С. Автономової, Є. Ю. Соловйова, В. Г. Табачковського та ін.

¹¹ Див.: Горанов К. Искусство и социален живот: Очерки по естетика и социология на худож. култура. — София, 1973.—272 с.; Долгов К. М. Критика буржуазного философско-эстетического сознания: Автореф. дис. ...д-ра филос. наук. — М., 1973; Макаров О. А. Искусство в современной идеологической борьбе. — М.: Искусство, 1975.—199 с.

¹² Леонт'єв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975, с. 157.

Будучи необхідним моментом процесу естетичної діяльності, естетична свідомість як особлива форма відображення дійсності набуває відносної самостійності щодо діяльності. У формі естетичних потреб, почуттів, смаків, ідеалів і теорій вона відображує не тільки самий спосіб здійснення естетичної діяльності, але й її умови і результати. У зв'язку з цим естетична свідомість у певному розумінні завершує собою систему естетичного освоєння людиною світу. В ідеально-духовних формах у ній закріплюється все стійке, все, що повторюється, все істотне для даного типу естетичної діяльності.

Водночас естетична свідомість виявляється важливим об'єктом такого дослідження, перед яким стоїть завдання розкрити соціально-класову природу естетичних феноменів. Незаважко уледити певну штучність поняття на зразок: «буржуазна естетична діяльність», «естетична діяльність класу буржуазії», «пролетарська естетична діяльність» та ін. Адже важливою умовою розуміння соціально-класової неоднорідності естетичної культури суспільства виступає інтерпретація поняття «естетичний суб'єкт», завдяки якому, на відміну, наприклад, від поняття гносеологічного суб'єкта, більшою мірою враховуються різноманітні форми людського буття і світовідчуття, в тому числі і різні форми колективності¹³. Тому естетична свідомість, яка повніше охоплює цю різноманітність форм естетичного освоєння світу, має більші можливості для закріплення тих чи тих особливостей естетичного суб'єкта.

У зв'язку з цим треба відзначити, що в буржуазній естетиці і соціології культури, що «позбулись» недавнього захоплення ліворадикальною фразеологією, останніми роками переважає тенденція розглядати класову зумовленість суб'єкта естетичної свідомості як щось для неї несуттєве. Істотними ж визнаються будь-які інші властиві їй форми колективності. Показові щодо цього праці відомого американського соціолога Д. Белла. У книжці «Культурні суперечності капіталізму» (1976) він настійно провадить думку, що в сучасному капіталістичному суспільстві духовне життя людей не визначається більше впливом класу. На його погляд, вирішальними факторами диференціації духовного життя сьогодні виступають: належність до певного покоління, прийняття норм і цінностей соціальної групи, до якої включений індивід, або ж, навпаки, прагнення підняти свій соціальний статус з допомогою прийняття норм і цінностей більш високої соціальної верстви. Закономірністю розквіту суспільства Белл вважає збільшення числа різних «субкультур» і пов'язану з цим «ерозію загальнозначущих культурних символів». У зв'язку з цим знімається питання про класовий характер культури, про втілення в ній інтересів того чи того класу.

Щодо таких викрутів буржуазних ідеологів, які затушковують класову природу культурних явищ, особливо треба підкреслити, що саме класово визначені типи естетичної свідомості є найадекватнішими об'єктами дослідження під час вивчення естетичної культури в усьому обсягу й історичній протяжності. У культурно-історичному плані клас виступає як головна одиниця масштабу й інтеграції, а також диференціації суспільства. Класова спільність — джерело і точка перехрещення діалектичних зв'язків у соціальній структурі суспільства, а тому — найважливіша з характеристик естетичної свідомості. І сама ця свідомість з необхідністю набуває класового характеру.

Складність процесу соціально-класової детермінації естетичної свідомості зумовлена передусім тим, що відображення у ній дійсності опосередковується її власною структурою. А ця остання визнається структурою діяльності. Як відзначають В. І. Шинкарук і В. П. Іванов, «будь-яке ставлення людини до світу — духовне чи матеріальне — скла-

¹³ Докладніше див.: Іванов В. П. Поняття п статус естетического п гносеологического субъектов. — В кн.: Художественная деятельность. Проблема субъекта п объективной детерминации. Киев, 1980, с. 40—80.

дається за принципом і схемою практичної дії, інакше воно взагалі не є людським»¹⁴.

Структура діяльності з необхідністю відтворюється у структурі естетичної свідомості (так само як і будь-якої іншої форми суспільної свідомості) у вигляді взаємозв'язку основних її параметрів — її об'єктивної зумовленості, відносної самостійності і соціально-практичної спрямованості. Тому естетична свідомість взагалі і буржуазна естетична свідомість зокрема детермінуються у соціально-класовому аспекті трояким чином: 1) усім ходом суспільного життя, характером самого об'єкта відображення; 2) через взаємодію з нею тих чи тих ідеологічних систем; 3) внаслідок корекції її з боку певних суспільних інститутів, усієї системи певного способу життя з метою привести її (свідомість) у відповідність з класовими цілями й інтересами.

Після всього сказаного ми можемо вже безпосередньо розпочати виділення істотних рис буржуазної естетичної свідомості, що дозволяють визначити її як аналог усієї естетичної сфери духовного життя капіталістичного суспільства і об'єкт дослідження. Буржуазна естетична свідомість виступає ідеально-духовною стороною естетичного освоєння світу, відносно стійкою системою його ідеальних форм. Це тип естетичної свідомості, об'єктом відображення якого виступає історично конкретна, а саме: буржуазна, дійсність. Цьому типові естетичної свідомості властиві певні особливості, які зумовлюють його включення у систему буржуазного способу життя, більше того — роблять його необхідним духовним елементом останнього.

Домінуючи в естетичній сфері духовного життя капіталістичного суспільства, буржуазна естетична свідомість усе ж не вичерпує її цілком. У цій сфері наявні у вигляді залишкових виявів різні форми добуржуазної свідомості, а головне — протилежна їй за класовою спрямованістю пролетарська свідомість, що живить прогресивні, демократичні, антибуржуазні тенденції розвитку культури капіталістичного світу. Буржуазна естетика, стикаючись з реальною складністю культурного життя, припускається, як правило, заперечення класової зумовленості естетичних феноменів. Іноді у своєму прагненні довести історичну вірогідність буржуазної свідомості як феномена культури буржуазні ідеологи (наприклад, представники Франкфуртської школи) без достатніх на те підстав розсувають її межі, через що вона, всупереч їхнім вихідним засновкам, набуває рис позачасовості, абсолютності. Справді науковий аналіз конкретно-історичної природи буржуазної естетичної свідомості, її суперечностей, тенденцій і закономірностей історичної зміни можливий тільки з позицій марксизму-ленінізму.

Спираючись на принципові положення основоположників марксизму-ленінізму про наявність періоду передісторії в розвитку класу буржуазії і буржуазного суспільного ладу в цілому¹⁵, а також використавши сучасні марксистські дослідження з історії культури, можна закономірно дійти таких висновків. Передісторія буржуазної естетичної свідомості починається в епоху Відродження і завершується в основному в кінці XVIII ст. Вона може бути поділена на три етапи, що знаменують собою утворення і виявлення послідовно: ренесансної, постренесансної і просвітницької свідомості. Виникнення буржуазної естетичної свідомості, підготовлене попереднім духовним розвитком суспільства, має за безпосередню умову істотної зміни в економічному і політичному житті, що спричинили остаточне утвердження капіталістичних суспільних відносин. Такими змінами в житті європейського суспільства були

¹⁴ Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма. — *Вопр. философии*, 1981, № 2, с. 51.

¹⁵ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. — *Твори*, т. 3, с. 51—52; Маркс К. Капітал. Т. I. — Там же, т. 23, с. 668—669.

промисловий переворот в Англії, який надав капіталістичній системі «технічно відчутну реальність»¹⁶, і французька революція 1789—1794 років. Дальша історія буржуазної естетичної свідомості також має кілька етапів. Найважливішими з них є: 1) кінець XVIII—середина XIX ст., коли з'являється пролетарська естетична свідомість; 2) з середини XIX ст. до нашого часу, коли буржуазній естетичній свідомості протистойть розвинена, всесвітньо-історична за масштабами свого впливу соціалістична естетична свідомість.

Отже, ми можемо зробити висновок, що буржуазна естетична свідомість — це конкретно-історичний, класово визначений тип естетичної свідомості, який становить відносно стійку систему ідеальних форм естетичного освоєння світу, що склався в умовах утвердження капіталістичних суспільних відносин і має низку істотних властивостей, які характеризують її з функціональної сторони як необхідний елемент буржуазного способу життя.

Істотною характеристикою буржуазної культури, і зокрема буржуазної естетичної свідомості, є її суперечливість, зумовлена насамперед класовими антагонізмами капіталістичного суспільства. Останніми десятиліттями це визнають навіть деякі буржуазні теоретики, особливо ліберальні і ліворадикальні. Але з такого зізнання ще не випливає, що вони дійшли розуміння її «неістинності», історичної приреченості. Не маючи опори в усвідомленні об'єктивних причин загострення суперечностей духовного життя капіталізму, сама лише констатація цього факту припускає довільність у його трактуванні. Так, наприклад, ідеологи «нових лівих» вбачали джерело суперечностей буржуазної культури у репресивному характері пізньобуржуазного суспільства. Представники ж панівної нині у США ідеології неоконсерватизму (Д. Белл, І. Кристал та ін.), навпаки, вважають причиною загострення цих суперечностей поширення чужих буржуазному способі життя «ліберальних уявлень» і особливо ідеї «нової чуттєвості», що дістала втілення у теорії і практиці «контркультури». Перед нами типовий приклад неспроможності буржуазних ідеологів адекватно усвідомити ситуацію духовної кризи капіталізму. Відсутність ефективних методологічних засобів аналізу кризових явищ, класова обмеженість вихідних світоглядних установок позбавляють їх можливості виявити закономірний зв'язок суперечностей буржуазної культури, розрізнити явища істотні і неістотні, визначити особливості їх динаміки. Тому, змушені вдаватися до пояснення суперечностей естетичної сфери духовного життя капіталістичного суспільства, вони або зводять їх із загального рівня до рівня особливого, або зовсім ігнорують їх негативно-руйнівний вплив. В останньому випадку вони оголошують суперечливість сучасної буржуазної культури виявом «кризи зростання» і симптомом її майбутнього оновлення (М. Дюфрен). Тільки марксистсько-ленінська соціальна теорія дозволяє розкрити сутність, тенденції і закономірності розвитку суспільних явищ, углядіти за нагромадженням колізій культурного життя сучасного капіталізму закономірний рух історії.

Вихідним методологічним принципом марксистського критичного аналізу сучасної буржуазної естетичної свідомості є положення про те, що суперечливість становить неодмінну соціально детерміновану рису цієї свідомості. Реально наявною суперечливістю є вже саме існування буржуазної естетичної свідомості. Адже, за словами К. Маркса, «капіталістичне виробництво вороже певним галузям духовного виробництва, наприклад мистецтву і поезії»¹⁷. Відомо, яка згубна для естетичної сфери людської діяльності та однобічність діяльності і особи, що культивується в капіталістичному виробництві. Справді руйнівним для художньо-

¹⁶ Маркс К. Капітал, т. 1, с. 402.

¹⁷ Маркс К. Теорії додаткової вартості. Ч. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 262.

творчої, естетично значущої діяльності виявляється і панування утилітарно-речових відносин між людьми за капіталізму. Адже естетичне за самою своєю природою знаменує утвердження всебічності, цілісності і безпосередності буття людини. За цих умов естетичне начало немовби розщеплюється на два суперечливі види естетичних феноменів. Естетичні феномени першого виду є органічним компонентом буржуазного способу життя і безпосередньо виражають у буржуазній естетичній свідомості інтереси і потреби класу буржуазії. Феномени ж другого виду становлять різні форми мистецтва і теорії, що лише частково «вписуються» в контекст буржуазної дійсності або навіть відкрито протиставляють себе їй. Ця суперечність між названими двома видами реальних естетичних феноменів з необхідністю відтворюється у буржуазній естетичній свідомості як формі відображення дійсності.

Активність свідомості у процесі відображення у найзагальнішій формі виявляється у властивій їй тенденції до ідеального розв'язання суперечностей дійсності. Відповідно до цього і естетична свідомість відображає об'єктивні суперечності як такі, що їх можливо розв'язати¹⁸.

Однак «розв'язувальна» здатність естетичної свідомості реалізується по-різному, залежно від об'єктивних соціальних умов, у яких вона функціонує.

У суспільстві, де існують антагоністичні соціально-класові суперечності, естетична свідомість (саме тому, що вона свідомість, отже — тільки відображення дійсності) виявляється неспроможною ефективно виконувати свої справжні творчо-активні функції і тільки відтворює суперечності дійсності в нових формах. Найбільшою мірою це стосується буржуазної естетичної свідомості, оскільки за капіталізму класові антагонізми, суперечності соціального буття людей сягають небувалої гостроти.

Отож, руйнівний вплив капіталістичного способу виробництва на естетичну сферу життєдіяльності людей має своїм неодмінним наслідком суперечливість буржуазної естетичної свідомості як форми відображення дійсності. З одного боку, буржуазна естетична свідомість покликана відігравати роль духовного засобу розв'язання суперечностей буття людей, а з другого — виконати таке призначення здатна лише щодо деяких часткових з них. Ті ж, що мають всезагальний характер, не дістають у ній свого розв'язання, і тільки відтворюються у нових формах. Ця кризова ситуація закріплюється у буржуазній естетиці, де, відповідно до цього, можна виділити два типи теорій. Одні з них абсолютизують «розв'язувальну» функцію естетичної активності (А. Бергсон, Б. Кроче, З. Фрейд, Э. Баллоу та ін.), другі ж акцентують увагу на перебіженні негативно-критичної функції естетичної свідомості і намагаються виставити останні як сукупність первісно нерозв'язних суперечностей (естетичні програми модернізму, ранні праці Х. Ортеги-і-Гассета, естетичні погляди представників Франкфуртської школи). «Непримиренні антагонізми реальності, — пише, наприклад, Т. В. Адорно, — повертаються у художній твір як іманентні механізми його форми»¹⁹. У першому випадку естетична свідомість береться лише в якомусь одному відношенні, а в другому — у гранично широкому соціальному її значенні, що позбавляє її історичної конкретності і перешкоджає правильному розумінню її справжньої ролі у суспільному житті.

І все ж кожний із двох зазначених підходів, певна річ, у неадекватній формі, однобічно, фіксує і деякі реальні характеристики естетичної свідомості доби капіталізму. Вона загалом відіграє службову роль щодо капіталістичного ладу. Включення естетичної свідомості у систему буржуазної практики здійснюється шляхом всемірного використання її

¹⁸ Докл. див.: Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. — В кн.: Диалектика эстетического как теория чувственного познания. Киев: 1979, с. 194—198.

¹⁹ Adorno Th. Ästhetische Theorie. — In: Adorno Th. Gesammelte Werke Frankfurt a. M., 1970, Bd 7, S. 16.

«гармонізуючої» здатності. Але досягається це лише ціною того, що естетична свідомість позбувається багатства властивого їй змісту і функціонує у своїх елементарних, а часто-густо і просто ілюзорних формах. Переживання, що цілком засновуються на механізми ігрової діяльності і тому стирають межу між реальним і умовним; твори «масової культури», які тільки за своїми формальними ознаками можуть бути залічені до мистецтва; художня діяльність за шаблоном; сурогат естетичного ідеалу, «імідж», розрахований лише на пасивне відтворення масовим споживачем пропонованих йому еталонів життя, — такі феномени, що виступають формами ілюзорного розв'язання суперечностей буржуазної дійсності і чий естетичний характер лишається вельми проблематичним. Ці засоби досягають певної психологічної дієвості і тому широко застосовуються ідеологами буржуазії у практиці духовного маніпулювання. Водночас тією мірою, якою естетична свідомість зберігає свою самостійність щодо буржуазної практики, вона зберігає здатність відтворювати нерозв'язні соціальні суперечності капіталістичної дійсності. Так, наприклад, суперечність діяльності і предметності, властива системі капіталістичної експлуатації, відбивається у вигляді послідовного ряду суперечностей між творчістю і продуктом творчості, творчістю і репродуктивною діяльністю, конструктивною і деструктивною діяльністю. Суперечності ці закріплюються у відповідних соціокультурних феноменах. Такі, зокрема, елітарна і масова культура, а також модерністська свідомість з характерною для неї негативністю щодо різних форм естетичного досвіду і самодостатнім прагненням до новизни.

Отже, будучи формою відображення ворожої людині капіталістичної дійсності, буржуазна естетична свідомість «гармонізує» суперечності цієї дійсності, виступає її духовним продовженням і компенсацією. Функціонуючи ж як феномен, відносно самостійний щодо буржуазної дійсності, вона фіксує соціальні суперечності капіталізму як нерозв'язні. Це і є основна суперечність буржуазної естетичної свідомості. Наявність і загострення цієї суперечності означає перехід буржуазної естетичної свідомості у стан кризи.

Потрібно підкреслити, що саме в атмосфері естетичного неприйняття буржуазної дійсності можуть виникати художні відкриття, примножуються адекватні засоби і прийоми художнього відображення світу. Апологетична ж тенденція у буржуазній свідомості, будучи безпосереднім вираженням класових інтересів буржуазії, в естетичному плані несамостійна, багато в чому вторинна порівняно з негативно-критичною тенденцією. Не маючи скількись значного власного творчого потенціалу, буржуазна естетична свідомість у її позитивно-охоронному варіанті намагається інтенсивно використовувати здобуте в рамках естетичної опозиції до буржуазної дійсності. У цій ситуації самий характер запозичення цих набутоків має характер утилізації, внаслідок чого з них вихолощується антибуржуазна спрямованість і гуманістичний зміст. Антибуржуазність, заснована тільки на естетичних мотивах, позбавлена справжньої конкретності. Тим-то і виявляється можливим включити її до системи духовного життя капіталістичного суспільства, зробити її «доповняльним» елементом і навіть засобом притлумлення суперечностей буржуазного способу життя. Яскравим прикладом може слугувати історія «контркультури».

Отже, суперечливість характеризує буржуазну естетичну свідомість на всіх її рівнях і в усіх її виявах і виступає безпосереднім втіленням ідейно-змістової і культурно-історичної неспроможності цього типу естетичної свідомості. Тому виявлення і поглиблене дослідження суперечностей буржуазної естетичної свідомості є важливою умовою дальшого піднесення наукового рівня марксистсько-ленінської критики буржуазної культури, посилення її конструктивності і наступальності.

* * *

Вирішення поставленої перед радянськими філософами ХХVI з'їздом партії задачі по подальшому посиленню боротьби проти сучасної буржуазної ідеології важливу роль грає наукове дослідження буржуазного естетичного свідомості, особливої і аргументованої критикою буржуазних естетичних теорій.

Вихідним методологічним принципом марксистсько-ленінського критичного аналізу сучасного буржуазного естетичного свідомості виступає положення про те, що неперемінною, соціально детермінованою рисою цього свідомості є суперечливість. Естетичне початок, призначене утвердити всебічність, цілісність і гармонічність існування людини, суперечить культивуваній всім буржуазним образом життя односторонності діяльності, «одномерності» людини, панствути утилітарно-вещних відносин між людьми при капіталізмі. Наслідком цього є суперечливість і самого буржуазного естетичного свідомості.

З одного боку, естетичне свідомості використовується ідеологами буржуазії для «гармонізації» капіталістичної діяльності, виконує аполітичну і компенсаторну функцію. З іншого боку, функціонує як феномен відносно самостійний, що має специфіку і закони внутрішнього розвитку, що фіксує соціально-класові суперечності капіталізму як нерозв'язні в межах даної соціальної системи. В цьому — основне супереччя буржуазного естетичного свідомості, посилення якого обумовлює перехід буржуазного естетичного свідомості в стан кризи.

Суперечливість характеризує сучасне буржуазне свідомості на всіх рівнях і во всіх проявах, демонструє ідейно-змістовну і культурно-історичну несамостійність цього типу естетичного свідомості. Тому виявлення і углибоване дослідження суперечностей буржуазного естетичного свідомості є важливим умовою подальшого підвищення наукового рівня марксистсько-ленінської критикою буржуазної культури, посилення її конструктивності і наступальності.

Трибуна Молодого Науковця

К. Ю. РАЙДА

«Філософія абсурду» А. Камю в ідеологічній боротьбі сьогодні

У процесі загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом на сучасному етапі відбуваються певні зміни її характеру, зокрема посилення тенденції до містифікації та перекозачення реальних фактів буржуазними ідеологами. Останні, як відзначалося на ХХVI з'їзді КПРС, застосовують «цілу систему засобів, розрахованих на підірвання соціалістичного світу, його розв'язання. Імперіалісти та їх пособники систематично проводять ворожі кампанії проти соціалістичних країн. Вони чорнять і перекозачують усе, що відбувається в цих країнах. Для них найголовніше — відвернути людей від соціалізму»¹.

Сучасна ідеалістична філософія виступає як своєрідне теоретичне санкціонування най-

різноманітніших містифікацій та спотворень буржуазними ідеологами реальних явищ. Відповідно до конкретних ситуацій ідеологічної боротьби інтерпретуються і філософські течії, що донедавна були дуже модними на Заході. Така доля спіткала не одну філософську систему. Деякі з них нерідко піддавалися навіть протилежним інтерпретаціям. Показовим прикладом може бути філософська спадщина Ф. Ніцше, яку спочатку намагалися використати для критикою буржуазної культури, потім — пристосувати до потреб нацистської ідеології (А. Боймлер, А. Розенберг), а потім «денацифікувати» (Г. Трумплер, М. Керкгоф, Г. Рейнбург) — з метою «втримати теоретичну спадщину філософії Ф. Ніцше в арсеналі ідеологічних засобів»².

Численним інтерпретаціям, у душі перетворення тих чи інших філософських концепцій чи положень у елементи буржуазних ідеологічних доктрин, які можуть бути викорис-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС ХХVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 10.

² Одуев С. Ф. Тропами Заратустри. — М., 1976, с. 209.

тані в пропагандистській практиці, піддаються і поглядів інших буржуазних філософів тим більше, що їх соціально-класова і методологічна спрямованість дають для цього усі підстави.

Взаємозв'язок «філософії абсурду», останній варіант якої був створений Альбером Камю (1913—1960), з буржуазними ідеологічними доктринами сьогодення беззаперечно підтверджує цей факт. Посилена увага, яку буржуазні ідеологи приділяють цьому суб'єктивно-ідеалістичному різновиду екзистенціалістського міфологізування, визначається його значною поширеністю на Заході, зокрема впливом на сучасну західну літературу, театр, мистецтво³.

За той час, що минуло з дня загибелі французького філософа, бібліографія публікацій, присвячених його творчості, склала декілька томів.⁴ Філософія Камю привертає увагу представників багатьох течій сучасної буржуазної філософії і соціології: структуралізму та психоаналізу⁵, політологів і релігійних філософів⁶, екзистенціалістів й ортодоксальну професорську еліту.⁷ Ці трактування розрізняються своєю структурою, обсягом, рівнем осмислення розглядуваного матеріалу. Більшість з них позначені відвертою орієнтацією на обслуговування буржуазної ідеології і пропаганди.

«Філософія абсурду» як феномен кризової свідомості сучасного капіталістичного суспільства є вираженням його глибоких суперечностей. Як слушно зазначає О. Ф. Лосев, для характеристики процесів розпаду, що відбуваються в буржуазній духовній культурі, вивчення поглядів Камю дає набагато більше, ніж, скажімо, поглядів М. Хайдеггера.⁸ Саме тому критичний аналіз з позицій марксистсько-ленінської методології філософського змісту поглядів Камю дозволяє осмислити їх як феномен кризової свідомості в таких її істотних фундаментальних характеристиках, як, скажімо, цілепокладання і передбачення майбутнього. Цей аналіз дає можливість розкрити істотні механізми деструкції свідомості буржуазного і, особливо, дрібнобуржуазного обивателя.

Логічна структура першого філософського твору Камю «Міф про Сізіфа» ґрунтується на прагненні довести неможливість функціонування в світогляді та життєвої реалізації за капіталізму таких характерних для повсякденної свідомості форм передбачення майбутнього, як «віра» та «надія». Дискредитація цих регуляторів людської поведінки і підпорядкування Камю свій аналіз філософії Ясперса, Хайдеггера, Гуссерля, Шестова та ін. Розглядаючи «надію» як мрію, як віру в чинність реальних, а не божественних основ життя, як ідею, яка організовує життя та надає йому сенс, Камю пише, що в буржуазному суспільстві «плодотворність цього поняття позбавлена смислу». Перетворитись на абсурдну людину означає назавжди звільнитись від надії. «Я не маю надії, і вона нічого не означає в межах мого існування», — стверджує він. Одне з визначень «абсурду» дається саме через категорію «надії»: «Абсурд — це протилежність надії»⁹.

Негативне ставлення французького філософа до названих форм передбачення майбутнього — одне із свідчень кризових

змін в буржуазній і дрібнобуржуазній свідомості. Безпосередньою причиною цих змін є опосередкування її оберненними формами суспільних відносин за капіталізму. Так, наприклад, одна з провідних світоглядних установок Камю: «кожна людина є сама своєю власною метою і метою єдиною» («Міф про Сізіфа») — це лише ілюзійне уявлення свідомості, яка фіксує обернену форму дійсних людських стосунків за умов капіталізму, де кожний індивід виступає як засіб для досягнення мети іншим індивідом, а цей інший, в свою чергу, — як засіб для нього. Систематизуючи подібні ілюзійні уявлення кризової буржуазної свідомості, які, до речі, здаються «кращими життєвими істинями», канонами життєдіяльності агентам капіталістичного виробництва, Камю доходить висновку, нібито активність людини в раціонально-доцільних формах її вираження взагалі не тільки безплідна (відображення ілюзійної свідомості так званого парадоксу доцільно діючої недоцільності), але й антигуманна.

Це лише один з моментів деградації сучасного буржуазного суспільства, який на-

³ Докладніше про це див.: Кутасова И. М. А. Камю: нигилист против нигилизма. — Вопр. философии, 1975, № 7, с. 96—108; Великовский С. И. В поисках утраченного смысла. — М.: Худож. лит-ра, 1979.—294 с.

⁴ Fitch B. Albert Camus. Essai de bibliographie des études en langue française consacrées a'Albert Camus. — Paris: Lettres modernes, 1965.—246 p.; Hoy P. Camus in English. An annotated bibliography of Albert Camus's contributions to English and American periodicals and newspapers. — Paris: Minard, 1971.—49 p.; Roeming R. Camus. A bibliography. Comp. and ed. by R. F. Roeming, Madison University of Wisconsin press, 1968.—298 p.; Crepin S. Albert Camus. Essai de bibliographie. — Bruxelles, 1960.—239 p.

⁵ Bartes R. L'Étranger roman solitaire. — In.: Les critiques de notre temps et Camus. Paris Garnier, 1970, p. 64—60; Crochet M. Les mythes dans l'oeuvre de Camus. — Paris: Enc. univ., 1973.—237 p.; Barchilon J. A. Study of Camus. — In.: Journal of the American Psychoanalytic Association, 1971, Apr., p. 199—240.

⁶ Parker E. Albert Camus. The Artist in the Arena. — London.: The Univ. of Wisconsin Press (Madison), 1966.—245 p.; Wollheim R. The Political Philosophy of Existentialism. — In.: The Cambridge Journal, 1953, N 7, p. 3—19; Woelfel J. Camus: a theological perspective. — Nashville — New York: Abindon press, 1975.—142 p.

⁷ Sartre J.-P. Albert Camus. — In.: Les critiques de notre temps et Camus. — Paris: Garnier, 1970, p. 170—173; Thody P. Albert Camus. A study of his work. — London.: Hamish Hamilton. 1958.—155 p.

⁸ Лосев А. Ф. Гибель современной буржуазной культуры и ее философия. — В кн.: Хюбшер А. Мыслители нашего времени. М.; Л., 1962, с. 339.

⁹ Camus A. Essais. — Paris, 1965, p. 125.

буває мистифікованого звучання в «філософії абсурду» А. Камю, засвідчує нездатність сучасної буржуазної філософії подолати багаторівневу мистифікацію свідомості, яка відбувається за суспільних відносин, що продукуються капіталістичним способом виробництва.

Як відомо, засновників філософії анархізму — попередників А. Камю — К. Маркс критикує насамперед за абсолютизацію уявлень мистифікованої свідомості, за намагання піднести ці уявлення до рівня загальних світоглядних принципів відношення до дійсності. Характеризуючи з цього боку філософію М. Штірнера, К. Маркс відзначає: «Не світ, а тільки свою «маячну фантазію» про світ «бере» він як Своєю і привласнює її Собі. Він бере світ як своє уявлення про світ, а світ як його уявлення є його уявлена власність, власність його уявлення, його уявлення як власність, його власність як уявлення, його власне уявлення або його уявлення про власність: і все це він висловлює в незрівнянній фразі: «Я відношу все до Себе»¹⁰.

Філософія А. Камю багато в чому подібна до штірнерівської, вона репрезентує певний рівень «генезису» цієї кризової свідомості протягом більш ніж століття в лоні буржуазних суспільних відносин.

Сучасні буржуазні інтерпретатори Камю, якщо і фіксують її кризову «тотальність», обходять об'єктивні причини цього явища. «Метод Камю не тільки неточний: він не має послідовності, — визнає один з буржуазних «дослідників». — Тут ми маємо справу з двома цінностями: християнською етикою братства, але без Бога, грецькою етикою міра та гармонії, де невістачає космічної раціональності. Антитеологічний гуманізм Камю виникає водночас з Християнською та поганського світовідчуття. (Про те, що це світовідчуття — результат капіталістичного відчуження та дегуманізації людини в буржуазному світі, як бачимо, зовсім не йдеться — К. Р.). Як еклетик, — продовжує далі свою думку Браун, — Камю оснастився ідеями багатьох філософів, послідовно не втримавши до кінця жодної... Його філософія загубила зовнішній принцип, поступово лишилася будь-якого зв'язку та системності»¹¹.

Більшість же буржуазних інтерпретаторів взагалі не виходять за межі об'єктивістського переказу, парафраза положень Камю. Це характеризує праці Ж. Урдена, П. Жінестьє, Р. Люппе, Р. Альбереса, Ф. Уїлхота, Е. Паркера, Д. Лазере, Ф. Рейна та ін.¹² Зовнішньо відмінні, ці трактування не виявляють реального змісту філософії Камю, мистифікують дійсне співвідношення в ній світоглядних і гносеологічних принципів, не враховують механізми відображення нею капіталістичної дійсності. З цим пов'язане прагнення відмежувати філософію Камю від реальних проблем сучасності, яке здійснюється під виглядом її «критичного» аналізу, як, наприклад, у праці А. Аїєра¹³. В цілому буржуазні інтерпретатори філософії Камю, які намагаються надати їй певного ідеологічного спрямування, отождоюють поняття «абсурдна людина», «абсурдний світ», «абсурдне буття», «абсурдне існування», які мають різне смислове навантаження в кон-

цепціях навіть французьких послідовників «абсурдизму», і приписують Камю таке розуміння «абсурду», яке вигідне і потрібне автору кожної інтерпретації. Відзначимо, що реалізація цих тенденцій значною мірою завдячує і тій формі, в яку «закодував» свої світоглядні принципи сам Камю: адже міфологема, на противагу справжнім науковим філософським положенням, завжди допускає в межах певної символіки багатоманітність інтерпретацій замість точного і однозначного визначення.

Одним з найпоширеніших у фальсифікаторських вправах буржуазних «дослідників» Камю є «марксологічний» аспект. Підґрунтям для тлумачення філософії Камю як екзистенціалістської «марксології» стали його уявлення стосовно положень та принципів марксистсько-ленінської теорії, висловлені в «Людині бунтівній» (1951).

Як випливає з історико-біографічних даних про Камю, становлення його філософських поглядів відбувалося під домінуючим впливом офіційної ідеалістичної філософії Третьої Республіки (він вступив до філософського факультету у 1933 р.) — традиційного університетського спиритуалізму з його двома провідними тенденціями — містичною та конфесійною, представленими, відповідно, Бергсоном та Аленом. Програма університету з філософії, за якою вчився Камю, не містила вивчення поглядів жодного представника дійсно матеріалістичної філософії. Марксистські ж праці взагалі були виключені з учбових програм на всіх рівнях освіти. А. Камю дотав уявлення про філософію марксизму лише з перекручених «критичних» висловлювань реакційної академічної професури, яка завзято спростовувала «шкідливу та вульгарну доктрину». Прикладом такого «спростування» в той час був збірник «Сучасний матеріалізм», що вийшов напередодні першої світової війни і становив декілька доповідей: Бергсона — з філософії, Пуанкаре — з фізики, Ш. Жюда — з економіки. Критика Бергсоном матеріалізму, як відомо, взагалі зводилася до критики «механістичних поглядів на природу життя та свідомості, критики механістичних концепцій матеріалізму»¹⁴. Відповідно і уявлення Камю про марксизм залишилися на рівні його отождоювання з вульгарно детерміністичними, механістичними формами та концепціями домарксистського матеріалізму. Розглядати Камю як серйозного кри-

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. — Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 105.

¹¹ Braun L. Witness of decline. Albert Camus: Moralistic of the absurd. — Rutherford e. a., Fairleigh Dickinson Univ. press, 1974, p. 132.

¹² Hourdin G. Camus le Juste. — Paris: Les Editions du CERF, 1962.—108 p.; Ginestier P. Pour connaître la pensée de Camus. Paris — Montrial, 1971.—207 p.; Lazere D. The unique creation of Albert Camus. — New Haven — London: Vale univ. press, 1973.—271 p.

¹³ Aier A. Albert Camus. — In: Horizon, 1946, N 8, p. 146—171.

¹⁴ Лях В. В. Критика інтуїтивізму в сучасній буржуазній філософії. — К., 1975, с. 47.

тика марксизму з цього погляду — більш, ніж недоречно.

Однак, намагаючись пристосувати філософію Камю до потреб ідеологічної боротьби, буржуазні «дослідники» всіляко гіпертрофують «критику» ним марксизму. Ф. Рейн, зокрема, намагається видати Камю за філософа, який «більшу частину своєї енергії поклав не більше і не менше як на «дослідження внутрішніх суперечностей та непослідовності теорії Маркса», а суть його філософії витлумачує як «спеціальну політичну теорію, спрямовану проти марксизму».¹⁵ За «глибокий, основоположний внесок» в теорію «антимарксизму» намагаються видати філософію Камю французькі буржуазні дослідники Ж. Батай, А. Бланше, А. Мор.¹⁶ Не відстають від них і їх однодумці з англо-мовних країн.¹⁷

Насправді ж так звана критика Камю філософії марксизму в «Людині бунтівній» є результатом його цілковитого невігластва. В ході цієї критики філософ плутається в елементарних речах, ототожнюючи, наприклад, діалектичний матеріалізм з механістичними, метафізичними формами матеріалізму (Камю взагалі не може збагнути, як можливе поєднання матеріалізму та діалектики), теорію політекономії попередників К. Маркса з теорією політичної економії, розробленою К. Марксом, марксистську діалектику з ідеалістичною діалектикою Гегеля, а світоглядні принципи марксизму — зі світоглядними канонами християнства. Нездатність Камю зрозуміти діалектику логічних форм та їх взаємопереходів, діалектику абсолютного та відносного в пізнанні тощо стає однією з передумов виникнення його «концепції абсурду».

«Абсурд», з погляду Камю, певною мірою є продуктом людського розуму, який намагається «усвідомити логіку світу», що його оточує, і неминуче натрапляє при цьому на суперечність; філософське відтворення світу як внутрішньо поєднаної цілісності, міркує далі Камю, стало завданням філософії з часів античності. Однак розум, який намагається усвідомити дійсність, лише тоді одержує задоволення, коли перетворює дійсність у форму поняття. І якщо б міцною та надійною не здавалася б ця єдність (в перекладі на мову гносеології — якими абсолютного завершеними не здавалися б істини розуму) — вона завжди лишається, на думку Камю, лише конструкцією нашого розуму, який шукає спокою, почуття впевненості та визначеності. Реальність неможливо остаточно звести до розумного принципу, віщує французький філософ. «Світ, який хоч якось можна звести до раціонального начала, є близьким людині. В усіх інших випадках він стає людиною чужим. Ця несумісність поміж людиною та її життям, поміж її намірами та реальністю і є почуттям абсурду».¹⁸

Незнання А. Камю марксистської філософії, некритичне сприйняття ним розхожих буржуазних філософських «істин» є наслідком і масового, за висловом Л. Сева, «оглулення» студентства у французьких вузах, і того тлумачення природничо-наукових відкриттів у їх взаємозв'язку з марксистською філософією, яке давалося академічними професорами часів навчання

Камю на філософському факультеті. «Принцип Гейзенберга, вульгаризований у неможливій кількості статей, підручників та курсів філософії,— відзначає Л. Сев,— протягом двадцяти років втокмачувався в голови сотням тисяч бакалаврів для того, щоб вони засвоїли: природний детермінізм, наріжний камінь матеріалістичного світогляду, віджив свій вік».¹⁹ Наслідки подібного спрямування буржуазної освіти неодноразово виявлялися згодом у «Людині бунтівній». «...Марксизм сьогодні науковий тільки в киданні виклика Гейзенбергу, Бору, Ейнштейну та всім великим умам нашого часу»,²⁰ — нотував Камю. Ілюзію підтвердження своїх хибних уявлень Камю згодом знайшов у «дослідженнях» двох французьких «марксологів», на яких він посиляється в «Людині бунтівній». Якщо перший силкується довести «несумісність марксизму з квантовою теорією», то другий фальсифікує хід внутрішнього розвитку СРСР, процес побудови соціалістичного суспільства, який, на його думку, не збігається з теорією марксизму.

Варто вказати й на той факт, що як визнається в текстологічному коментарі, зробленому Л. Фоконом до «Міфа про Сізіфа», навіть уявлення про німецький екзистенціалізм набути Камю не з першоджерел, а запозичені з двох книг, видрукованих у Франції: «Сучасні тенденції німецької філософії» Г. Гурвича та «Філософська ілюзія» Ж. Герш. Звідси — некоректне використання філософських першоджерел, поверхова з ними обізнаність та довільна інтерпретація.

Разом з тим, будь-що прагнучи інтерпретувати філософію Камю в руслі антимарксизму, буржуазні коментатори вперто й одностайно замовчують ще одну частину поглядів Камю — позитивні висловлювання про марксизм. Камю змушений визнати, що саме К. Маркс довів, що праця, яка має облагороджувати людину, в капіталістичному суспільстві зводиться робітників до рівня знаряддя. «Хто може спокійно спати, знаючи, що за посередні задоволення буржуазії заплачено трудом мільйонів мертвих душ», — пише Камю. І саме Маркс, вважає він, «вимагаючи для робітника реальних багатств, що не є багатством грошей, а багатством творення, проголосив гідність людини».²¹ Наявність подібних визнань ще більше посилює суперечливість «філософії абсурду».

¹⁵ Rhein Ph. Albert Camus, p. 99.

¹⁶ Bataille G. Le temps de la revolte. — In.: Critique, N 55, p. 1019—1027. Blanchet A. L'Homme revolte d'Albert Camus. — In.: Etudes, 1952, CCLXXII, p. 48—66; More A. Les Racines metaphysiques de la revolte. — In.: Dieu vivant, 1952, p. 35—59.

¹⁷ Spiegelberg H. French Existentialism: Its Social Philosophies. — In.: Kengon Review, 1954, N 3, p. 446—462.

¹⁸ Camus A. Essais. — Paris, 1965, p. 108.

¹⁹ Сев Л. Современная французская философия. — М.; 1962, с. 221.

²⁰ Camus A. L'Homme revolte. — Paris, 1951, p. 277.

²¹ Camus A. L'Homme revolte. — Paris, 1951, p. 259.

Повертаючись до грезивної «критики» Камю філософії марксизму, зазначимо, що сучасні буржуазні інтерпретатори його творчості вміщують її в лоно «екзистенціальної марксології», яка відіграє значну роль в арсеналі буржуазних пропагандистських засобів сьогодення. Екзистенціалістська «критика» марксизму ґрунтується на дещо інших засадах, ніж, скажімо, «марксологія» наукоподібного типу, хоча в своїй антикомуністичній, антимарксистській, антирадянській суті обидві єдині. Розрахована на людей, не обізнаних з реальним марксизмом, вона намагається ґрунтувати свої аргументи не на реальних фактах, а на попередньому емоційному сприйнятті певної світоглядної установки, яка зашифрована в «символах-екзистенціалах». Тому одним з напрямів спростування такого роду міфологем, зрощених на «теоретичному» ґрунті екзистенціалістського світосприйняття, стає розкриття справжнього змісту екзистенціалістської символіки як витвору ілюзійної буржуазної свідомості. Антимарксистські випадки Камю побудовані на ілюзійних уявленнях, містифікованому баченні проблем. Вони наче «вкrapлені» в символіку «міфологеми абсурду», в контексті фетишистських опосередкувань якої тільки і може бути знайдений смисловий зв'язок між ними. Через це критика «філософії абсурду» з необхідністю переростає в діалектико-матеріалістичне розкриття «земної основи» ілюзій буржуазної свідомості, розвінчання її класової сутності, тобто у визначення і світоповідомлення самого Камю, і «марксологічних» інтерпретаторів його творчості як наслідку ідеалістичної містифікації кризи сучасного капіталістичного суспільства.

Західні політологи — інтерпретатори філософії Камю — пов'язують вагомість його філософії та творчості, популярність його творів саме з їх політичною спрямованістю. «Престиж Камю виріс завдяки його політичній платформі», — твердить Дж. Крукшенк²². Показовим щодо цього є і «дослідження» Л. Брауна де Камю кваліфікується як «мораліст практичної політики». Стратегічна ж установка «дослідження» Брауна — перетворити Камю в «теоретика антирадянського спрямування». Він обдаровує французького філософа лаврами «психоаналітична революційного духу». «Найоригінальнішою частиною політології А. Камю, — пише американський «дослідник», — є його утвердження психології політики, або, скоріше, психоаналізу революційного духу»²³. Бути невротичним, за Брауном, означає жити під впливом чужих неусвідомлених порухів, не мати свободи волі, не відчувати цього. Не знаючи і не бажаючи зрозуміти причин свого поневолення, невротик буде певного типу «раціоналізацію». Метод Камю, згідно з Брауном, складається саме з «аналізу цих раціоналізацій засобами ізоляції від політичної філософії її підсвідомих елементів». «Головна вимога Камю до теоретиків політики, — вважає Браун, — це звільнення їх від невротизму».

Повністю ігноруючи дійсні політичні погляди Камю, суть його світогляду, буржуазні ідеологи намагаються узгодити творчість французького філософа з потугами сучасної антирадянщини. «Величезним внеском

у політичне мислення вважають філософію Камю Ф. Тойнбі, Б. Грос, Г. Рід, Р. Уоллхейм, В. Франк, К. Бодо та ін. Інтерпретація філософії А. Камю в такому ж руслі є улюбленою темою прибічників ідеології анархізму²⁴. В останньому випадку «міфологема абсурду» розцінюється як взірць «тотальної недовіри до всіх форм політичної влади і престижу», і насамперед — до соціалістичного суспільного устрою.

Отже, неодноразові спекуляції на суперечностях філософії Камю, в ході яких буржуазні ідеологи різних угруповань намагаються кожний по-своєму використати «міфологеми абсурду» в антимарксистських цілях, не обмежуються лише проблемою «гуманізму — антигуманізму» французького філософа. Показ дійсної класової спрямованості буржуазних інтерпретацій філософії Камю — це і проблема політична, яка на фоні сучасної ідеологічної боротьби пов'язана з обстоюванням марксистсько-ленінської теорії, боротьбою проти ревізійзму та реформізму, проти фальсифікації політики КПРС, бо «філософія абсурду» за своєю суттю — це світогляд буржуазний і дрібнобуржуазний, прямо протилежний марксистському, заснований на неприйнятті його основних положень і принципів.

У радянській філософській літературі останніми роками плідно проводилась критика світоглядно-методологічних основ «філософії абсурду»²⁵. Однак, на нашу думку, ролі «концепції» Камю в сучасній ідеологічній боротьбі, розвінчання прагнень буржуазних ідеологів використати її в антимарксистських, антирадянських цілях не приділялася належна увага.

Справа ускладнюється ще й тим, що суб'єктивно Камю був настроений дуже критично щодо буржуазної ідеології і політики. У грудні 1937 року він робить таке визнання в своєму щоденникові, запис, який характеризує політичні системи саме буржуазних країн, саме буржуазних лідерів, саме буржуазних ідеологів, які сьогодні вико-

²² Cruickshank J. Albert Camus and the literature of revolt. — London, 1959, p. 45.

²³ Braun L. Witness of decline. Albert Camus: Moralist of the Absurd, p. 195.

²⁴ Breé G. Camus and Sartre. Crisis and Commitment. — New York, p. 287.

²⁵ Різним аспектам критики філософії Камю були присвячені дослідження: Карпушин В. А. Концепція личности у А. Камю. — *Вопр. философии*, 1967, № 2, с. 128—136; Великовская С. И. Грани «несчастливого сознания». — *М.: Искусство*, 1973. — 238 с. Його ж. В поисках утраченного смысла. *М.: Худож. лит-ра*, 1979. — 294 с.; Москвина Р. Р. «Метод абсурда» А. Камю как феномен неклассического философствования. — *Вопр. философии*, 1974, № 10, с. 137—144; Маньковская Н. Б. Проблема художественного творчества в эстетике А. Камю. — *Проблемы художественного творчества*. *М.: Наука*, 1975. — 368 с.; Кутасова И. М. А. Камю: нигилист против нигилизма. — *Вопр. философии*, 1975, № 7, с. 96—108 та ін.

ристовують його філософію як свою ідеологічну зброю: «Політику та долі людей вирішують ті, хто позбавлений ідеалів й величності. Щоразу, коли я слухаю політичну промову або читаю тих, хто нами керує, я жахаюсь — і вже не вперше — від того, що не вловлюю в їхніх словах нічого людського. Вічно все ті ж слова, які несуть все ту ж брехню. І в тому, що з цим звикаються, що гнів народу не зламав давно всіх цих маріонеток, я вбачаю доводи на користь того, що люди не надають ніякого значення своїм урядам...»²⁶.

Так поступово перед нами постає дуже суперечливий образ Камю. З одного боку, — образ учасника боротьби проти фашизму, редактора підпільної антифашистської газети, прихильника національно-визвольних рухів. З другого боку, — образ автора філософських творів, об'єктивний зміст яких, до

того ж завдяки буржуазним інтерпретаторам, став складовою частиною сучасної буржуазної ідеології.

* * *

«Філософія абсурда» А. Камю, як и всякая иная разновидность субъективно-идеалистического философствования, несет в себе определенное буржуазно-классовое, идеологическое содержание. В современной буржуазной идеологии это содержание используется для клеветы на реальный социализм, различных антимарксистских, антикоммунистических измышлений. В статье раскрывается антинаучная сущность философских взглядов Камю, показано, как она усугубляется в процессе приспособления тех или иных положений к практике буржуазной идеологии и пропаганды.

²⁶ С а т u s А. Eсеje. W., 1971, s. 423.

**ДОСЛІДЖЕННЯ СВИТОГЛЯДНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ
ФУНКЦІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ
ФІЛОСОФАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1976—1981)**

Глибинні соціальні зрушення, що відбуваються в нашій країні, у суспільстві розвинутого соціалізму, проймають усі його сфери: матеріального виробництва, суспільних відносин, духовного життя. Побудова розвинутого соціалістичного суспільства, неухильне піднесення його матеріального і духовного потенціалу, боротьба КПРС і Радянської держави за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів створюють можливість для реалізації програмних цілей партії в галузі формування комуністичної свідомості радянських людей. В історичних рішеннях XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України сформульовані принципові висновки, що впливають з глибоко партійного, творчого осмислення соціальних зрушень у нашій країні і мають першочергове значення для філософсько-теоретичного узагальнення динаміки суспільних процесів, накреслення перспективних планів і програм аналізу нових проблем розвитку суспільства. Велике методологічне значення має зразок комплексного підходу до розгляду проблем розвитку економіки у тісному взаємозв'язку з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства, даний у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, з якою виступив товариш Л. І. Брежнев.

Настанови партійного форуму визначають магістральні напрями наукових досліджень у нашій країні, зокрема їх розвиток у галузі суспільствознавства, піднесення їх теоретичного рівня і практичної ефективності на рівень вимог сучасної епохи. «Марксистсько-ленінська партія, — наголосив товариш Л. І. Брежнев, — не може виконувати свою роль, якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ, творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії»¹.

Аналіз нових явищ, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, є лінк одним з найважливіших завдань суспільної думки. Він означає творче застосування теоретичного арсеналу соціально-гуманітарних дисциплін до вивчення суспільних процесів і тенденцій матеріального і духовного життя, виведення теоретичного знання на рівень високоєфективних рекомендацій в ідейно-виховній роботі, аргументованої критики сучасної буржуазної ідеології, вдосконален-

ня на цьому ґрунті методів і засобів пропаганди комуністичних ідеалів. І тут лишається надзвичайно важливим поглиблене вивчення і дальша розробка теорії матеріалістичної діалектики, яку В. І. Ленін вважав «революційною душею марксизму». Діалектика, за В. І. Леніним, є чинником, що стимулює марксистську теорію до невпинного розвитку, живить взаємозв'язок теорії з насущними практичними завданнями суспільного життя. «Сила марксизму-ленізму в тому, що в його основі — революційна, матеріалістична діалектика, яка вимагає завжди конкретного аналізу конкретної ситуації, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев. — Тісний, постійний зв'язок з практикою, з реальним життям, строго науковий підхід до дійсності становлять живу душу марксизму-ленізму. І в цьому таємниці його вічної молодості»².

Піклування про розробку теорії матеріалістичної діалектики, всього комплексу проблем суспільствознавства завжди було в центрі уваги партії. У матеріалах з'їздів, постановвах ЦК КПРС, інших партійних документах переконливо розкриті різні аспекти застосування матеріалістичної діалектики, визначені завдання дальшого підвищення рівня теоретичних розробок та подолання недоліків у цій галузі знання»³.

Ці завдання збережені на значну перспективу, мають довгостроковий характер. Серед них чільне місце посідає проблема дальшого вивчення світоглядних функцій марксистсько-ленінської філософії, поглибленого аналізу сутності світогляду, його класового характеру та ролі у формуванні комуністичної свідомості. Серцевиную

² Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1971, т. 2, с. 132.

³ Див.: Высокий долг советских философов: (Редакт. ст.) — Правда, 1975, 19 сент.; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Пост. ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р. — К., 1979, с. 9; О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, 1979, № 15, с. 66—79; Суслов М. А. Дело всей партии: Докл. на Всесоюз. совещ. идеологических работников, 16 окт. 1979 г. — Коммунист, 1979, № 15, с. 22, 48; Суслов М. А. Высокое призвание и ответственность: Речь на Всесоюз. совещ. заведующих кафедрами обществ. наук, 14 окт. 1981 г. — Коммунист, 1981, № 16, с. 4—11; Капто А. С. Повышать действительность идеологической работы. — Коммунист, 1981, № 18, с. 50—60.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 92.

ідеологічної, політико-виховної роботи, зазначається у постанові Центрального Комітету КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», є формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, радянського патріотизму і інтернаціоналізму⁴.

Актуалізація дослідження світоглядних аспектів марксистсько-ленінської філософії пов'язана з комплексом реальних проблем, що мають не частковий, а загальний характер. До них насамперед належать проблеми суспільства зрілого соціалізму, розвитку і вдосконалення його суспільних відносин та соціальних структур, духовного життя, визначення стратегії комуністичного будівництва; проблеми, що виникають у процесі інтеграції природничих, суспільних та технічних наук, посилення тенденції до універсалізації спеціальнонаукових методів та понять. Науково-технічний прогрес в умовах соціалізму стимулює інтерес до морально-гуманістичної проблематики, пов'язаної із застосуванням результатів технічних розробок. Загострення ідеологічного протиробства соціалістичної та капіталістичної суспільно-економічних формацій — двох протилежних світів, двох способів життя, протиробства, яке дедалі більше переміщується у сферу боротьби за свідомість людей, особливо підрасточуючого покоління, зумовлює пильну увагу до аналізу світогляду. Тому проблема дослідження наукового світогляду як чинника свідомої орієнтації та визначення активної життєвої позиції широких верств трудящих набуває нині першочергової суспільно-політичної значущості.

Переконливим свідченням актуальності названих питань став XVI Всесвітній філософський конгрес, який відбувся 1978 року у Дюссельдорфі (ФРН) і мав за головну тему співвідношення філософії і світоглядних проблем сучасної науки. Підсумки його роботи показали, що треба посилити вивчення структури світогляду, взаємодії його складових елементів, таких форм духовно-практичного освоєння світу, як мораль, мистецтво, безпосередній життєвий досвід особи. Потребують дальшого дослідження нефілософські типи раціональності, гуманістичні та світоглядні підвалини теоретичного освоєння світу тощо.

У вітчизняній філософській літературі є певний доробок зі світоглядної проблематики, світоглядних аспектів марксистсько-ленінської теорії. Але потрібно ще розв'язати питання, від яких залежить формування цілісної концепції діалектико-матеріалістичного світогляду як певної світоглядно-методологічної системи матеріалістичної діалектики. На це спрямовані зусилля великої групи радянських вчених-суспільствознавців⁵. Дороговказом тут є поло-

ження К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про діалектику як метод і світогляд.

Єдність методологічних та світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики правила за надійну основу розв'язання проблем наукової та суспільної практики основоположниками марксистсько-ленінізму.

Зазначене коло питань перебуває у центрі уваги науковців Інституту філософії АН УРСР, викладачів ряду кафедр марксистсько-ленінської філософії навчальних закладів республіки. Інститут філософії АН УРСР очолює розробку світоглядних аспектів діалектико-матеріалістичної філософії в країні. Останніми роками співробітники Інституту філософії АН УРСР та науковці республіки створили низку праць, в яких дістали узагальнення ті проблеми, вивчення яких розпочалося ще на межі 60—70-х років. Нині ця робота триває⁶.

В кн.: *Філософія и мировоззренческие проблемы современной науки*. М., 1931; с. 4—48; Трапезников С. П. *Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма*. — М., 1974. — 143 с.; Науменко Л. К. *Диалектико-материалистическая философия в современном мире*. — Коммунист, 1979, № 14, с. 39—52; Федосеев П. Н. *Диалектика современной эпохи*. — Пробл. мира и социализма, 1981, № 9, с. 25—30; його ж. *Зрелый социализм и общественные науки*. — Коммунист, 1981, № 16, с. 42—54, та ін.

⁶ Див.: *Філософсько-соціологічні проблеми сучасної НТР*. — К., 1976. — 467 с.; *Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения*. — К., 1977. — 348 с.; *Человек и мир человека*. — К., 1977. — 342 с.; *Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий*. — Киев, 1978. — 339 с.; Шинкарук В. И. *Единство диалектики, логики и теории познания*. Введение в диалектическую логику. — Киев, 1977. — 367 с.; Булатов М. А. *Деятельность и структура философского знания*. — Киев, 1976. — 216 с.; Яценко А. И. *Целеполагание и идеалы*. — Киев, 1977. — 275 с.; Иванов В. П. *Человеческая деятельность — познание — искусство*. — Киев, 1977. — 251 с.; Табачковский В. Г. *Критика идеалистических интерпретаций практики*. — К., 1976, 263 с.; *Работа В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» и актуальные проблемы марксистско-ленинской философии*. — Киев, 1979. — 356 с.; *Практика — познание — мировоззрение. Мировоззренческое содержание принципов диалектического и исторического материализма*. — Киев, 1980. — 271 с.; *Категории диалектики, их развитие и функции*. — Киев, 1980. — 364 с.; *Логико-гносеологические исследования категории реальной структуры мышления*. — Киев, 1980. — 339 с.; *Актуальные проблемы логики и методологии науки*. — Киев, 1980. — 335 с.; *Мировоззренческое содержание категории и законов материалистической диалектики*. — Киев, 1981. — 368 с.; Булатов М. А. *Логические категории и понятия*. — К., 1981. — 235 с.; Лой

⁴ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Пост. ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р. — К., 1979, с. 9.

⁵ Див.: Федосеев П. Н. *Диалектика современной эпохи*. — 3-е изд. — М., 1978. — 656 с.; його ж.: *Философия и мировоззренческие проблемы современной науки*. —

Праці із світоглядних та методологічних аспектів марксистсько-ленінської філософії, видруковані в Українській РСР за період з 1976 до 1981 року, можна згрупувати за такими проблемами: поняття світогляду як особливої форми суспільної самосвідомості та духовно-практичного освоєння світу; співвідношення філософії і світогляду; вузлові категорії, проблеми та поняття світогляду; трансформація світоглядної проблематики у сферу філософської рефлексії; роль принципів діалектичного та історичного матеріалізму як основи комуністичного світогляду; категоріальна структура наукового світогляду у зв'язку з категоріальними формами філософії та культури; соціально-практична природа, культурно-історичний зміст і світоглядні функції категорій матеріалістичної діалектики; комплекс питань, пов'язаних з філософсько-світоглядним аналізом діалектики діяльності і культури, гуманістичної природи теоретичного освоєння світу в ракурсі дослідження проблеми перетворення знання на життєві переконання особи і формування її світоглядної культури.

Дослідження названої проблематики міцно пов'язувалося з філософсько-соціологічним, соціально-психологічним та естетичним осмисленням питань сучасної науково-технічної революції⁷.

Було здійснено систематичний аналіз сутності сучасної науково-технічної революції, об'єктивних основ і форм її поєднання з перевагами соціалістичної системи господарювання. Цикл праць з цієї проблеми у 1977 році відзначено премією АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського.

Багатомірності розгортання науково-технічного прогресу у нашій країні відповідає комплексний, системний характер вивчення феномена НТР, її впливу на найрізноманітніші види діяльності людини — виробничу, пізнавальну, моральну та естетичну, що відбувається на рівні суспільства, колективу й особи. Такий підхід, теоретична масштабність досліджень зумовили появу низки практичних висновків, які мають важливе світоглядно-методологічне значення і становлять інтерес не лише для вузького кола спеціалістів, а для найширшого загалу виробничо-технічної інтелігенції, вчених різних галузей, митців та ін. За умов, коли вплив людини на навколишнє середовище сягнув справді космічних параметрів, недостатньо оцінювати значущість технічних

А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство» Кн. ев, 1978.—135 с.; Еспичук Н. М. Историческая реальность как предмет познания.—Киев, 1978.—143 с.; Звиглянич В. А. Логико-гносеологическое и социальные аспекты категорий видимости и сущности.—Киев, 1980.—151 с.; Формирование мировоззрения нового человека.—Киев, 1977.—247 с., та ін.

⁷ Філософсько-соціологічні і проблеми сучасної НТР.—К., 1976.—479 с.; Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив.—К., 1975.—344 с.; Сучасна науково-технічна революція та мистецтво.—К., 1975.—278 с.

досягнень лише за мірками негайного виробничого ефекту. Тому підкреслюється думка, що треба враховувати ефективність функціонування техніки у системі суспільних відносин, оцінювати її насамперед з погляду суспільно-виробничих цілей та ідеалів розвитку людини, висвітлювати зв'язок технічного прогресу з якнайповнішим розкриттям творчої сутності людини. Це дає змогу схарактеризувати сучасну НТР як переворот у продуктивних силах суспільства, пов'язаний зі зміною місця і ролі науки в системі «наука — виробництво» (перетворення науки з допоміжного на визначальний фактор розвитку суспільного виробництва), а також зі зміною місця людини у структурі останнього. Людина з «придатка машини» перетворюється на головного суб'єкта технологічного процесу, який програмує цей процес, спрямовує відповідно до своїх цілей⁸.

Велику увагу приділено висвітленню того, як досягнення науково-технічної революції, органічно поєднуючись із соціально-економічними, політичними та культурно-ідеологічними перевагами соціалізму, сприяють розвиткові і вдосконаленню соціалістичного способу життя, формуванню всебічно розвиненої особи.

Проблеми, що породжені сучасною НТР і мають універсальний, глобальний характер, осмислювалися на конкретному ґрунті даних багатьох галузей науки, техніки, психології, мистецтва, атеїзму та ін. Тільки органічне поєднання знання про безпосередні вияви науково-технічного прогресу з широкими філософсько-світоглядними висновками, виведення методологічних положень на рівень світоглядних узагальнень, що демонструють зв'язок НТР з кардинальними проблемами людського буття, робить аналіз феномена НТР високоефективним у теоретичному розумінні. Так, скажімо, висновок про діалектичну єдність методологічних та світоглядних аспектів сучасного науково-технічного прогресу, обґрунтований дослідниками, містить великий ідеологічний потенціал для викриття ідеалістично-апологістичної суті буржуазних концепцій технічного прогресу і його впливу на людину та її середовище. Дискусії останніх двох всесвітніх філософських конгресів (Варна, 1973; Дюссельдорф, 1978) свідчать про те, що буржуазним вченим так і не вдалося подолати світоглядну дилему: техніка — це добро чи зло для людини, прогрес чи регрес?⁹

Як зазначив академік П. М. Федосєєв, підсумовуючи результати обговорення питання про роль світогляду в узагальненні технічних знань про природу, намагання представників певних течій буржуазної філософської думки подолати світоглядну ан-

⁸ Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства.— В кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної НТР. К., 1976, с. 37.

⁹ Див.: Шинкарук В. І. Деякі філософські проблеми сучасної науково-технічної революції.— Вісн. АН УРСР, 1974, № 5, с. 49, 57.

тиномію «сциєнтизм — антисциєнтизм» не дають позитивних результатів у вигляді єдиної, цільної філософсько-теоретичної системи. «Навіть тоді, — зазначає він, — коли визнається важливість світогляду для науки, це визнання зостається здебільшого поверховим, формальним. Помітно небажання — або неготовність — буржуазних філософів обговорювати по суті проблеми світогляду, тобто аналізувати його структуру і форми, розкривати його реальні зв'язки з досягненнями сучасної науки, його роль у суспільному та індивідуальному житті»¹⁰.

Діалектико-матеріалістичне узагальнення результатів НТР на основі єдиного світоглядно-методологічного підходу становить реальну альтернативу буржуазним концепціям науково-технічного прогресу. Це дозволяє дійти ряду важливих висновків щодо світоглядного підходу до аналізу розвитку наукового знання. В сучасних умовах філософсько-світоглядна проблематика дедалі більшою мірою вплітається у тканину наукового дослідження, у зміст основ та принципів розвитку наукових теорій. Це актуалізує дослідження проблеми «філософія — світогляд — наука» у плані виявлення своєрідних «точок перетину» комплексу цих концептуально споріднених, але не тотожних понять.

Осмыслення названої проблеми засвідчило насамперед певну спрощеність усталеного підходу до філософії та світогляду як загалом тотожних понять. З цього підходу випливало, що засвоєння положень діалектико-матеріалістичної філософії немовби автоматично гарантує формування наукового світогляду та комплексу соціальних орієнтацій особи. Але цей підхід якоюсь мірою тяжіє до гносеологізації такого складного питання, як вироблення світоглядних орієнтацій особи та — через них — формування адекватного світовідношення, активної життєвої позиції, самовизначення людини у світі суспільних відносин. Це призвело до виключення з поля філософського аналізу нефілософських типів світогляду, світоглядних систем та типів раціональності, наслідком чого було тлумачення процесу соціалізації особи у традиційно просвітницькому дусі. Проти цього, як відомо, заперечував В. І. Ленін. Розглядаючи шляхи формування комуністичного світогляду та ідейних переконань особи, він наголошував на необхідності засвоєння індивідом усєї сукупності духовних багатств, які виробило людство, застосування їх у практиці комуністичного будівництва.

Світогляд не зводиться лише до знання про світ, хоча б і теоретичного. Як підкреслюють дослідники, він становить особливу організацію свідомості, що виконує функції духовно-практичного освоєння світу, визначення корінних цілей і мети людського існування, розглядає світ у його відно-

шенні до людини і людину в процесі самовизначення у світі¹¹.

Це самовизначення передбачає усвідомлення універсальної природної закономірності, єдиного походження всього суцього, в тому числі і людини, ставить питання про місце людини у системі природного та соціального універсуму. Визначення цього місця пов'язане з усвідомленням специфіки людського способу буття на відміну від тваринної і усього природного світу. Таке усвідомлення можливе лише на певній стадії розвитку суспільних відносин і суспільної практики. Тому світогляд виступає формою суспільної свідомості людини, де фіксується відношення людини до форм своєї життєдіяльності, які становлять умову генезису індивідуальної самосвідомості та членування світу у категоріально-п'ятирідній сфері.

Отже, стрижень світогляду — не знання, а самосвідомість, тому світогляд виконує специфічні функції світоглядної — нетеоретичної — рефлексії, спрямованої на людину, на її місце у світі, вироблення уявлень про навколишню дійсність (природу і суспільство в їхній діалектичній єдності), про людську сутність, смисл людського буття тощо. Виникаючи на основі матеріально-виробничої діяльності людей, світогляд реалізує потреби і цілі цієї діяльності духовно, формує образи дійсного і належного світів, визначає засоби досягнення життєвих сподівань людини. Тим самим практично-духовне освоєння світу продовжує предметно-практичне оволодіння ним у формах світорозуміння та світоперетворення.

Разом з визначенням найзагальніших характерних рис світогляду у дослідженні проблеми відношення філософії, світогляду і науки вчені приділили велику увагу розкриттю класового характеру світогляду. Було виділено і проаналізовано основні форми практично-духовного освоєння світу, що історично передували науковому, діалектико-матеріалістичному світогляду (міфологія, релігія), розглянуто питання про науковий світогляд, що виникає на основі утвердження у свідомості трудящих мас марксистсько-ленінської ідеології, революційного світогляду пролетаріату, основні риси якого були визначені у працях основоположників марксизму-ленінізму¹².

¹¹ Див.: Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа всебічно розвинутої особи. — Філософ. думка, 1976, № 2, с. 12—22; його ж: Філософія і мировоззрення. — В кн.: Человек и мир человека. К., 1977, с. 7—26; його ж: Філософія, наука, мировоззрення. — В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. Киев, 1977, с. 11—24; Надольный И. Ф. Научное мировоззрение — основа нравственного сознания. — Там же, с. 237—245; Черноволенко В. Ф. Мировоззрение личности и ее основные жизненные выборы. Там же, с. 318—325.

¹² Див.: Шинкарук В. И. Формирование марксистско-ленинского мировоззрения и интернациональное воспитание. — Ком-

¹⁰ Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. — В кн.: Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. М., 1981, с. 12.

Принципово важливим є висновок авторів про те, що дослідження категоріальних структур світогляду потрібно здійснювати не шляхом розкриття відношеня понять «філософія — світогляд», а у ширшому контексті матеріальної і духовної культури людства. Аналіз історичних форм світогляду в їхньому зв'язку з філософією показав, що історично світогляд існував раніше, ніж філософія — спосіб теоретичного усвідомлення людного світу, що зв'язок світогляду і філософії за умов коли остання реально мала елітарний характер і лише потенціальною становила форму суспільної свідомості, був складний і опосередкований всіма формами духовної культури людства (містечтвом, мораллю, релігією, ідеологією тощо). Тому розкриття відношення «духовна культура — світогляд — філософія — духовна культура» сприяє більш чіткому усвідомленню специфіки філософського відображення світу на відміну від світогляду¹³.

У цьому плані філософія є формою теоретичного відображення дійсності, що виникла з пізнавального відношення, коли воно історично відокремилось у відносно самостійну сферу діяльності людини. З наукою філософію споріднює спрямованість на досягнення істинного знання, незалежного від людини і людства. Спочатку філософія і наука не розрізнялись, вони становили цілісний, недиференційований комплекс «метафізичних» проблем. Згодом наука відокремилась у відносно спеціалізовану галузь пізнання зі своєю спеціальною науковою мовою та методами дослідження. У сфері філософської компетенції збереглося осягнення світу в його універсально-всагаліній формах, що у кінцевому підсумку перетворило філософію в науку про всагаліній закон розвитку природи, суспільства і мислення. Принципи-

мунист України, 1975, № 4, с. 37—45; Василенко В. Л. Людина і світогляд. До проблеми формування наукового світогляду радянських людей.—К., 1974.—262 с.; Формирование мировоззрения нового человека.—Киев, 1977.—247 с.; Дученко Н. В. Единство партийности и научной объективности коммунистического мировоззрения.—В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения, Киев, 1977, с. 33—42; Яценко А. И. Мировоззренческое значение принципа практики в марксистско-ленинской философии.— Там же, с. 49—59; Буслинский В. А. Диалектика становления коммунистического труда и формирование научного мировоззрения.— Там же, с. 245—251; Опнищенко А. А. Мировоззренческое значение научного атеизма.— Там же, с. 294—310.

¹³ Див.: Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.—Вопр. философии, 1981, № 3, с. 45—55; Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения.—В кн. Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1980, с. 11—25.

повий характер зв'язку філософії і науки полягає в тому, що розвиток форм внутрішньонаукової рефлексії над знаннями з необхідністю приводить до постановки питань фундаментального, філософського характеру, до осягнення спеціально-наукових знань у контексті більш загальних форм синтезу результатів пізнавальної діяльності за образом і подобою картини світу, моделей універсуму, філософських категорій, які виконують у процесі узагальнення конкретних наукових даних смисловизначальну функцію. Тому у генетичному, діакронному плані зв'язок обговорюваних понять виглядає так: «світогляд — філософія — наука». Філософія виступає як форма теоретичного вираження та розвитку світогляду, вона надає світоглядній свідомості теоретичної форми, експлікуючи її проблеми та категорії і створюючи вчення про світ у вигляді вірогідної теорії. Безпосередньо-буттєву, світоглядну проблематику філософія трансформує в мову сутностей, формулює теоретично фундаментальні поняття і проблеми світогляду, які відіграють роль безпосередніх життєвих мотивацій, у вигляді категоріальних зв'язків і законів. Наприклад, така кардинальна світоглядна проблема, як смерть і безсмертя людини, у сфері філософської рефлексії прибирає відношення категорій кінцевого і безкінечного; зв'язок людини і світу, можливість гармонії і суперечності між ними набувають у філософії вигляду проблеми відношення свідомості і буття, ідеального і матеріального, сутності й існування людини тощо. Філософські категорії, в свою чергу, виступають вищими рангами узагальнення щодо науки, граничними основами здійснюваних там операцій¹⁴.

Разом з тим у плані синхронних зв'язків, тобто за наявності сформованих, розвинутих світогляду, філософії, науки, їх зв'язок може бути й зворотним: «наука —

¹⁴ Див.: Шинкарук В. И. Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.—Вопр. философии, 1981, № 3, с. 45—51; Кримський С. Б. Філософські та конкретнонаукові аспекти універсальних категорій.—Філософ. думка, 1978, № 6, с. 64—75; Кримський С. Б. Логико-гносеологічний аналіз універсальних категорій.—В кн.: Логико-гносеологічне дослідження категоріальної структури мислення. Київ, 1980, с. 5—46; Кримський С. Б., Кузнецов В. І. Методологічний статус відносного в лєнінській концепції науки.—Філософ. думка, 1980, № 2, с. 80—90; Парнюк М. О. Світогляд і наука.—Філософ. думка, 1978, № 3, с. 89—91; Храмова В. Л. О мировоззренческих основаниях теоретического синтеза.—В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения, с. 128—134; Озадовская Л. В. О роли категорий философии в теоретическом естествознании.— Там же, с. 148—153; Костюк Н. Т. Мировоззренческие аспекты проблемы сущности жизни.— Там же, с. 183—193.

філософія — світогляд». Остання обставина з'ясувалася під час обговорення проблеми наукових революцій, нового знання, форм і методів трансформації наукових теорій тощо. Що вважати критерієм розвитку знання — тільки внутрішньотеоретичні характеристики його зміни або більш загальні ознаки, що виходять за межі спеціально-наукового знання? Досвід осмислення цієї проблеми основоположниками марксизму-ленінізму свідчить про кардинальну роль філософських понять та категорій в осмисленні та фіксації факту революційних зрушень у науці, пов'язаних зі зміною самого методу мислення, про трансформацію осмисленої таким чином наукової проблематики через засоби науково-популярної літератури, процеси навчання у школі та вузі, нарешті, через їх практичну реалізацію, — у сферу світогляду та культури суспільства. Наступна наукова теорія, з цього погляду, витісняє попередню лише набувши форми нового світогляду, нового способу бачення світу. Це дозволяє вивчати попередні форми наукового знання у вигляді абрєвіатури «людського духу», абстрагуючись від тієї обставини, що свого часу вони функціонували як світогляд і безпосередньо-практичне бачення світу.

Отже, зв'язок світогляду, філософії і науки діалектичний, неоднорівновий. Цим визначається відношення названих понять до матеріального і духовного освоєння людиною дійсності.

Як відомо, до таких форм належать: предметно-практична діяльність, спрямована на перетворення світу природи на світ людської цивілізації та культури; духовно-практична зміна світу за допомогою переживання, творчої уяви, самосвідомості, мислення; теоретичне відображення сутності природи та суспільного буття у вигляді наукових закономірностей.

Названі форми мають єдину діяльну-практичну природу і відображують сутність людської життєдіяльності — її практичний характер. Тому незалежно від поділу цієї життєдіяльності на теорію і практику вона будується відповідно до механізмів суспільно-історичної практики, яка є специфічно людським способом буття у світі. В процесі здійснення дослідницької програми єдності світоглядних та методологічних функцій матеріалістичної діалектики виникла потреба в розгорнутій характеристиці світоглядного змісту принципу практики, введеного у філософію марксизмом. Осмислення універсальних властивостей практики виводить її аналіз на рівень філософсько-світоглядного дослідження фундаментальних аспектів проблеми діяльності. Серед них — усвідомлення тієї обставини, що будь-яке відношення людини до світу — духовне чи матеріальне — розуміється за принципом і схемою практичної дії, що весь навколишній світ заданий людині у формах суспільно-практичної діяльності, чим зумовлюється людська здатність до світоглядних узагальнень.¹⁵ Водночас практична діяльність постає як форма суспільно-історичного ці-

лепокладання, як спосіб планомірного перетворення світу відповідно до людських ідеалів. Цей аспект розкриває революційно-перетворюючу роль практики і величезне світоглядне значення комуністичного ідеалу¹⁶.

Нарешті, практична діяльність виступає у певному розумінні як технологічне освоєння природи, що дає змогу показати світоглядний зміст технології в умовах НТР, обґрунтовувати те, що в технології міститься людська програма трансформації природної речовини, програма, яка використовує природні закономірності і процеси, організовані за принципом практики і втілені в певних технічних системах¹⁷.

Одним із фундаментальних загальнометодологічних висновків, зроблених внаслідок такого підходу до проблеми людської діяльності, є необхідність з'ясування співвідношення двох невід'ємних компонентів практики: предметно-речового і «комунікативного», який не має речового еквіваленту і стосується специфіки суспільних відносин. Цей висновок важливіший як з конструктивного погляду, так і в плані критики сучасних буржуазних концепцій практики, людини, культури, що в них названі компоненти практики відособлюються і метафізично протиставляються один одному¹⁸.

(Далі буде)

спосіб человеческого бытия.— В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1977, с. 119—227; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство, с. 251; Табачковский В. Г. Практика и духовное освоение світу.— Філософ. думка, 1978, № 4, с. 73—85.

¹⁶ Див.: Яценко А. И. Целеполагание и идеалы.— Киев, 1977.—275 с.; Його ж: Единство сознания и бытия в свете принципа практики.— В кн.: Практика — познание — мировоззрение. Киев, 1980, с. 29—122.

¹⁷ Див.: Тарасенко М. Ф. Філософський аспект відношення «людина — природа».—К., 1975.—115 с.; Тарасенко М. Ф. Технологія і культура.— Філософ. думка, 1981, № 2, с. 97—111; Тарасенко Н. Ф. Соціально-мировозренческий анализ технологий как способа практического отношения человека и мира.— В кн.: Мировозренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981, с. 96—111; Табачковский В. Г. Практика и культура.— Там же, с. 66—96.

¹⁸ Див.: Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики.— Киев, 1976.—263 с.; Його ж: Метаморфозы современных идеалистических интерпретаций практики.— Філософ. думка, 1977, № 6, с. 99—110; Його ж: Проблема «практика — культура» в классической и современной буржуазной философии.— В кн.: Буржуазные концепции культуры: кризис методологии. Киев, 1980, с. 16—78; Бычко И. В. Критика философских основ буржуазного мировоззрения.— В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения, с. 94—103.

¹⁵ Див.: Яценко А. И. Практика —

ЗВІТНО-ВИБОРНА КОНФЕРЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР

26 січня у Києві відбулась звітно-виборна конференція Українського відділення Філософського товариства СРСР. В її роботі взяли участь делегати від обласних відділень ФТ СРСР: викладачі вузів, наукові співробітники науково-дослідних інститутів АН УРСР, представники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, республіканського правління товариства «Знання», а також представники партійних і громадських організацій, преси. Конференція розглянула доповідь правління Українського відділення Філософського товариства СРСР про роботу та про завдання відділення щодо виконання рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України та звіт ревізійної комісії.

Доповіді зробили голова правління, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Шинкарук, голова ревізійної комісії, доктор філософських наук В. І. Солдатов.

У звітах правління*, ревізійної комісії та виступах була охарактеризована діяльність Українського відділення ФТ СРСР, його секцій і обласних відділень за 1977—1981 роки, дана оцінка сучасного стану філософських досліджень у республіці. Проаналізовано ті недоліки, які ще спостерігаються у філософських дослідженнях, вказано шляхи їх подолання, піддано критиці ряд праць, написаних на низькому теоретичному рівні. На конференції відзначено, що протягом звітного періоду діяльність правління Українського відділення ФТ СРСР, його секцій, обласних відділень і первинних організацій була спрямована на розвиток і пропаганду марксистсько-ленінської філософії у світлі вимог, що були поставлені перед суспільствознавцями XXV і XXVI з'їздами партії, постановами ЦК КПРС і ЦК Компартії України з ідеологічних питань, на творче збагачення суспільних наук.

Основна увага приділена завданням Українського відділення щодо виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Були накреслені основні напрями філософських досліджень: теорія матеріалістичної діалектики і її світоглядних аспектів, питання історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії і методології конкретних суспільних наук; проблеми законотвірності розвитку духовного життя соціалістичного суспільства і формування всебічно розвиненої особи; комплекс завдань, пов'язаних з соціально-класовою структурою, політичною системою і розвитком суспільства зрілого соціалізму; актуальні проблеми боротьби проти буржуазної ідеології та ін. Підкреслювалась необхідність посилювати зв'язок філософських досліджень з життям, з практикою комуністичного будівництва, підви-

щення їх методологічної і світоглядної культури.

В обговоренні доповіді правління Українського відділення Філософського товариства СРСР «Про завдання Українського відділення Філософського товариства СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» взяв участь голова секції історичного матеріалізму Українського відділення Філософського товариства СРСР член-кореспондент АН УРСР В. І. Куценко. Доповідач відзначив, що одним з найважливіших напрямів розвитку філософської думки є вивчення актуальних проблем історичного матеріалізму, зокрема його методологічної функції щодо суспільних наук. Однак, на жаль, фундаментальних праць з цієї проблематики дуже мало. Захист докторських дисертацій з історичного матеріалізму — явище надзвичайно рідкісне, монографії з цієї спеціалізації становлять лише 5 проц. усіх монографій з філософських наук.

Відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР розроблено 15-річну програму досліджень з теми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і діяльності», у рамках якої вже вийшли в друку чотири книжки. Продовжується дослідження методологічних функцій категорій історичного матеріалізму. Передбачається підготувати кілька праць з методологічних проблем соціальних наук і конкретних соціологічних теорій (зокрема, соціології праці, села, міста, сім'ї).

Відбувся захист дисертацій з проблем структури наукового суспільствознавства, форм соціального знання, методологічної ролі історичного матеріалізму в пізнанні економічних явищ, у вивченні інформаційних процесів, формуванні і розвитку марксистсько-ленінської соціальної екології. Певних здобутків досягнуто дослідниками принципу партійності соціального пізнання.

Але цього не досить. Для того щоб кардинально зрушити з місця питання про методологічні дослідження, доцільно спеціалізувати з цієї проблематики вузівські кафедри, для чого, зокрема, є всі можливості у кафедри історичного матеріалізму Київського держуніверситету. Деякі кафедри вже мають позитивний досвід вивчення «онтологічних» проблем суспільного життя. Значна робота виконана ентузіастами Сімферопольського університету, які розглядають питання творчості. Але для того щоб зберегти широкий обсяг цієї теми, недо-

* Виклад доповіді голови правління Українського відділення ФТ СРСР члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН УРСР, директора Інституту філософії АН УРСР В. І. Шинкарука публікується в № 3 нашого журналу за цей рік.

статтю аналізувати все нові й нові соціальні об'єкти. Треба перевести нагромаджений матеріал з онтологічного в методологічний план. Як свідчить практика, це сприятиме поглибленню досліджень, надаючи їм риси довершеності.

Так само можна спеціалізувати й наукову роботу кафедр наукового комунізму. Поєднання творчих зусиль кафедр з метою розробки методологічних проблем дослідження особистості соціалістичного суспільства дозволить уникнути повторень, які ще інколи подібуються. Дослідження методологічних проблем соціального пізнання, методологічних питань гуманітарних наук є одним з найважливіших завдань суспільствознавців.

У виступі голови Київського відділення Філософського товариства доктора філософських наук професора І. Ф. Надольного йшлося про завдання, які стоять перед філософами Києва. Доповідач підкреслив, що Київське відділення Філософського товариства налічує в своїх рядах 247 членів (не рахуючи співробітників Інституту філософії АН УРСР). Добре працювали групи філософів вищої школи міліції Міністерства внутрішніх справ, Інституту харчової промисловості. Є ще невикористані резерви в інших вузів. Філософами Києва проведені конференції на підприємствах, дні науки, прочитано понад 2500 лекцій. Цілеспрямованішою стала й наукова діяльність, особливо у розв'язанні комплексних проблем. У травні 1982 р. вся світова громадськість відзначає 1500-річчя Києва. До цього ювілею ми готуємо конференцію, планується публікація ряду монографій.

Однією з найважливіших проблем, які стоять нині перед суспільствознавцями, є пропаганда атеїзму серед робітничої молоді й особливо різних груп студентів. Потрібно продовжувати також пропаганду марксистсько-ленінської теорії серед різних категорій населення.

Одним із важливих завдань філософського товариства є координація наукової діяльності. Спеціалізація вузівських кафедр на певних ділянках досліджень матиме позитивні наслідки. Доцільним є також обрання ними госпдоговорних тем. Це було б реальною формою зміцнення взаємозв'язку теоретичних досліджень з практикою.

Віце-президент Філософського товариства СРСР В. А. Малінін підкреслив, що вся діяльність Філософського товариства СРСР, яке налічує в своїх рядах 9305 членів, спрямована на всебічне сприяння розвитку досліджень в галузі філософських наук, на підвищення престижу вчених-філософів. За десять років існування товариства чимало зроблено щодо урізноманітнення форми пропагандистської й наукової роботи — всеозійні конференції, регіональні, міські конференції та методологічні семінари, дні філософа для вузького кола вчених та ін. Але Філософське товариство не досить активно використовує пресу, радіо, телебачення для постановки та розв'язання проблем соціалістичної культури, ідеологічної роботи. Істотним недоліком у роботі товариства є також затримки в плануванні різних заходів. Не всі секції Філософського товариства (їх налічується 17) працюють досить добре.

Викликає занепокоєння також і те, що не всі філософи є членами Філософського товариства.

Значних успіхів у роботі, відзначив В. А. Малінін, досягло Українське республіканське відділення Філософського товариства. Одним з перших воно підготувало перелік тематики кандидатських і докторських дисертацій з філософії й наукового комунізму у Українській РСР на 1981—1985 роки, що значно сприятиме координації досліджень в республіці.

Характеризуючи завдання на майбутнє, В. А. Малінін, зокрема, відзначив, що слід звернути увагу на організацію конференцій і симпозіумів не лише у великих містах, але й в інших вузівських центрах республіки. Товариство має фінансові можливості для організації трьох-чотирьох конференцій на рік, школи молодих учених, всеозійних шкіл молодих філософів (раз на два роки). Введені спеціальні премії для молодих спеціалістів. Збільшилися і наші видавничі можливості. Поставлено питання про видання 10—12 праць на рік під грифом Філософського товариства.

Доповідач побажав делегатам звітної-виборної конференції, усім філософам республіки дальших успіхів у вихованні висококваліфікованих спеціалістів та у науковій діяльності.

У виступі голови Донецького відділення Філософського товариства доктора філософських наук В. М. Мельникова йшлося про необхідність підвищення кількості публікацій членів товариства, що є одним з показників роботи обласних відділень. Так, ученими Донецького відділення вже опубліковано 16 статей, готується «донецький номер» журналу «Філософська думка».

Донецьке відділення успішно залучає у свою роботу колективних членів — їх уже налічується 16. Проте є ще й не використані резерви. Йдеться насамперед про створені спеціальні навчальні заклади, Донецький науковий центр АН УРСР, де члени товариства проводять методологічні семінари. Але нам потрібна допомога республіканського відділення.

Голова Львівського відділення товариства доктор філософських наук Н. М. Дячокова сплилася на роботі з молоддю. Вона, зокрема, підкреслила, що молодих науковців, викладачів треба залучати до роботи в наукових семінарах, до обговорення доповідей, тез, тем кандидатських дисертацій, читання лекцій і подавати їм в цьому всебічну допомогу. Труднощі полягають у тому, що молоді викладачі зорієнтовані в основному на написання дисертацій і недостатньо зацікавлені у підвищенні викладацької майстерності. Значною перешкодою є також те, що молоді філософи нерідко надто захоплюються історією філософії, нехтуючи дослідженням актуальних проблем сучасності. Тому виникають конфлікти у визначенні тем дисертацій, в ході її написання. Це свідчить про потребу уважного ставлення до молоді, надання їй всебічної допомоги в науковій і викладацькій діяльності.

Заступник головного редактора журналу «Філософська думка» доктор філософських наук В. Г. Табачковський говорив про необхідність поживлення творчого співро-

бітництва відділень Філософського товариства з редакцією журналу. Істотним недоліком у цій галузі є недостатнє надходження до журналу матеріалів з обласних центрів нашої республіки. Здавалось би, однією з найбільш популярних тем у вузівських працівників є методика викладання філософії. Про це неодноразово говорили учасники зустрічей журналу з читачами. Однак на звернення журналу до усіх завідуючих кафедрами поділитися досвідом викладацької роботи відгукнулося лише кілька осіб. Останнім часом багато зроблено для того, щоб журнал був не тільки цікавим для науковців, але й корисним викладачам: публікуються методологічні матеріали, статті, присвячені 1500-річчю Києва, українським філософам. Ці матеріали зацікавили журнал «Вопросы философии», який планує їх передрук. Журнал і надалі буде підвищувати ідейно-теоретичний рівень публікацій, вмішувати більше матеріалів на допомогу лекторам і викладачам. Співробітники журналу регулярно виїжджають в обласні центри республіки для встановлення безпосередніх контактів з філософською громадськістю, для обговорення публікацій. Ми плануємо посилити цю роботу.

З метою розширення авторського активу журналу планує відкрити нову рубрику «Дискусії і обговорення».

Голова секції наукового комунізму доктор філософських наук В. А. Буслінський і спинився на проблемі координації досліджень з наукового комунізму в республіці. Він відзначив недостатній вплив координаційних рад на розробку методологічних проблем наукового комунізму. З метою підвищення рівня цих досліджень, зосередження уваги на малорозроблених проблемах планується проведення теоретичних семінарів. Доповідач спинився також на підготовці науково-теоретичного семінару «Соціальні проблеми праці у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» у Дніпропетровську.

Про роботу Запорізького відділення розповів його голова доктор філософських наук професор А. Б. Коган. Відділення налічує 70 індивідуальних і шість колективних членів. Основними напрямками його діяльності є пропаганда філософських знань, робота з викладачами вузів, студентами, видання наукових праць. За звітний період було підготовлено матеріали на допомогу лекторам, організовано цикли лекцій і філософських читань, присвячених XXVI з'їзду КПРС, відбулися масові виїзди філософів на підприємства. Зустрічі вчених з робітниками викликали значну увагу і виявилися корисними як для суспільствознавців, так і для робітників, сприяли зв'язку філософії з життям, практикою комуністичного будівництва. Зокрема, у листопаді 1980 р. в Запоріжжі відбулася всесоюзна науково-теоретична конференція «Естетика ленінізму і сучасність», в якій брали участь учені і викладачі вузів 35 міст СРСР.

Особливого значення надається роботі з молоддю. Працюють міський клуб «Сходження», «Філософський клуб».

Значна увага приділяється консультативно-методичній роботі, проводяться методичні заняття, присвячені особливостям вивчен-

ня суспільних наук у вузах, методиці роботи з книгою. Окремі кафедри розробляють методичні посібники з суспільних наук для іноземних студентів. Члени Філософського товариства систематично подавали допомогу викладачам суспільствознавства та історії у школах і профтехучилищах.

Для реалізації основного завдання Філософського товариства — всебічного сприяння творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії, розгортання боротьби проти антикомунізму, різних виявів ревізіонізму у Запорізькому відділенні створено спеціалізовані наукові секції.

Голова секції філософських питань природознавства доктор філософських наук Н. П. Депенчук розповіла про роботу секції з 1977 по 1981 р. Вона відзначила, що науковий семінар «Світлогляд і наукове пізнання», організований секцією філософських питань природознавства, набув всеохопного характеру і провадиться регулярно. За матеріалами роботи цього семінару видано книгу, ще одна скоро вийде з друку. Секція і надалі планує публікацію таких матеріалів.

Робота секції здійснюється в тісному контакті з науковою радою з проблем філософських питань природознавства. До активу секції можна віднести видання разом з Інститутом філософії праці «НТР і сучасне природознавство».

Ефективно здійснюється контроль над написанням кандидатських і докторських дисертацій. З цією метою автори досліджень запрошувалися на засідання секції, де основні позиції майбутніх дисертацій докладно обговорювалися. Така координаційна діяльність буде проводитися і надалі.

Н. П. Депенчук висловила за дальше посилення інформаційної роботи Українського відділення ФТ СРСР і ФТ УРСР, зокрема, в питанні про видання праць з філософських питань природознавства.

Голова Миколаївського відділення Філософського товариства доктор філософських наук І. М. Левяш ознайомив учасників конференції з основними напрямками роботи очолюваного ним відділення. Це насамперед пропаганда документів і матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Члени товариства провадять також велику роботу щодо підготовки матеріалів на пленуми і бюро обласних і районних комітетів України, викладають на курсах підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників, в університеті марксизму-ленінізму, беруть участь в інших формах партійної освіти на всіх рівнях.

Кандидат філософських наук І. І. Фурсін розповів про роботу очолюваного ним Севастопольського відділення Філософського товариства, яке налічує 50 індивідуальних і чотири колективних члени. Зусилля товариства зосереджені на розробці таких наукових напрямів, як дослідження проблем логіки наукового пізнання і творчості, етики, соціальної обрядовості і її місця в структурі радянського способу життя, ідейно-виховної роботи серед студентів і трудящих міста та ін. З цих проблем підготовлено дві докторські й одну кандидатську дисертації, монографії, опубліковано брошуру, 10 нау-

кових статей, прочитано шість наукових доповідей. В 1981 р. членами Севастопольського відділення прочитано 500 лекцій для трудящих міста, працював лекторій «Від з'їзду до з'їзду».

Правління Севастопольського відділення Філософського товариства приділяє значну увагу роботі з колективними членами. В цих установах працюють методологічні семінари, тому однією з найважливіших форм допомоги з боку членів товариства є консультації з питань проведення таких семінарів. Бюро правління прикріпило до колективних членів консультантів — кандидатів філософських наук, які коригують плани роботи методсеминарів і беруть у ній безпосередню участь, подають допомогу аспірантам і дисертантам цих колективів у підготовці до складання кандидатського мінімуму з філософії. Для них члени товариства читають курс лекцій з марксистсько-ленінської філософії, проводять семінарські заняття.

У виступах усіх учасників конференції підкреслювалась та відповідальна роль, яку виконує марксистсько-ленінська філософія в ідеологічних процесах сучасності, у діалек-

тично-матеріалістичному осмисленні актуальних проблем суспільної практики і наукового пізнання, в комуністичному вихованні трудящих. Діяльність усіх підрозділів Українського відділення ФТ СРСР, відзначалось на конференції, має бути спрямована на якнайуспішніше виконання завдань дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії і підвищення рівня її викладання, які поставлені перед радянськими філософами і суспільствознавцями рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. У роботі конференції взяв участь консультант відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України кандидат філософських наук В. Г. Кремень.

На конференції обрано правління Українського відділення Філософського товариства СРСР у складі 37 осіб, бюро правління у складі 14 осіб, ревізійну комісію у складі 17 осіб і делегатів на III з'їзд Філософського товариства СРСР. Головою правління обрано В. І. Шинкарука.

Л. В. НИКАНОВА

СКЛАД КЕРІВНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР

ГОЛОВА ПРАВЛІННЯ—В. І. Шинкарук, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВИ: В. П. Іванов, д-р філос. наук, заст. директора Інституту філософії АН УРСР; А. Т. Гордієнко—д-р філос. наук, заст. директора Інституту філософії АН УРСР;

Г. Ф. Надольний—д-р філос. наук, проф., декан філософського факультету Київського держуніверситету.

ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР—В. І. Кузнецов, канд. філос. наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР.

ЧЛЕНИ ПРАВЛІННЯ:

В. Г. Антоненко—д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою наукового комунізму Київського держуніверситету;

В. А. Буслинський—д-р філос. наук, проф., зав. відділом наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР;

І. В. Бичко—д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою історії філософії Київського держуніверситету;

В. Л. Василенко—д-р філос. наук, проф., проректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України;

С. М. Возняк—канд. філос. наук, зав. відділом наукового атеїзму (м. Івано-Франківськ) Інституту філософії АН УРСР;

В. І. Даниленко—канд. філос. наук, начальник Управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР;

Н. П. Депенчук—д-р філос. наук, зав. відділом філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР;

Н. М. Дячкова—д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою філософії Львівського політехнічного інституту;

М. В. Дученко—д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою діалектичного матеріалізму Київського держуніверситету;

В. Ю. Євдокименко—д-р філос. наук, проф., зав. відділом теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму;

І. А. Зязюн—д-р філос. наук, проф., ректор Полтавського педінституту;

П. Ф. Йолон—канд. філос. наук, заст. директора Інституту філософії АН УРСР;

А. Б. Коган—д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою філософії Запорізького педінституту;

Ю. М. Козовський—канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Ворошиловградського педінституту;

М. І. Колесник—канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії і політекономії Чернівецького педінституту;

В. Г. Кремень—канд. філос. наук, консультант відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України;

В. І. Куценко—член-кореспондент АН УРСР, заст. академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права АН УРСР, зав. відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР;

В. І. Мазепа—д-р філос. наук, проф., зав. відділом естетики Інституту філософії АН УРСР;

В. М. Мельников—канд. філос. наук, доц., зав. кафедрою філософії Донецького університету;

А. Т. Нелеп — д-р філос. наук, проф., ректор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті;

О. С. Онщенко — д-р філос. наук, проф., директор Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС в м. Києві;

В. І. Передерій — канд. філос. наук, доц. Чернівецького університету;

М. В. Попович — д-р філос. наук, проф., зав. відділом логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР;

Ф. І. Прокоф'єв — д-р філос. наук, зав. кафедрою філософії Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту;

І. П. Северчук — канд. філос. наук, заст. голови товариства «Знання» УРСР;

Л. В. Сохань — д-р філос. наук, проф., зав. відділом філософських питань соціальної психології Інституту філософії АН УРСР;

В. Г. Табачковський — д-р філос. наук, заст. зав. відділом діалектичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР, заступник головного редактора журналу «Філософська думка»;

А. І. Уйомов — д-р філос. наук, проф., зав. відділом Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР;

І. І. Фурсін — канд. філос. наук, доц. Севастопольського приладобудівельного інституту;

В. Я. Чудновський — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Черкаського педінституту;

В. К. Шановський — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії і наукового комунізму Вінницького політехнічного інституту;

А. Т. Шумілін — д-р філос. наук, доц., зав. кафедрою філософії Сімферопольського університету.

РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ:

Голова — В. І. Солдатов, д-р філос. наук, проректор Черкаського педінституту.

ЧЛЕНИ РЕВІЗІЙНОЇ КОМІСІЇ:

В. О. Тихонович — канд. філос. наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР;

М. І. Блецкан — канд. філос. наук, т. в. о. зав. кафедрою філософії Ужгородського університету;

П. П. Бобровський — д-р філос. наук, проф. Сумського педінституту;

В. П. Ключников — д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою філософії Української сільгоспакадемії;

В. Т. Кирильчук — канд. філос. наук, ст. викладач Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування.

В. М. Кожин — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Херсонського індустріального інституту;

К. С. Константинов — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії і наукового комунізму Кам'янець-Подільського педінституту;

І. Я. Левяш — д-р філос. наук, зав. кафедрою філософії Миколаївського суднобудівельного інституту;

Л. Ф. Мокряк — канд. філос. наук, доц. Тернопільського фінансово-економічного інституту;

О. А. Лисенко — д-р філос. наук, зав. кафедрою історичного матеріалізму Київського держуніверситету;

О. М. Парнюк — д-р філос. наук, проф., зав. кафедрою філософії АН УРСР;

О. Ф. Плахотний — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Харківського університету;

В. К. Танчер — д-р філос. наук, зав. кафедрою наукового атеїзму Київського держуніверситету;

М. Т. Терьохіна — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Українського інституту інженерів водного господарства;

М. Г. Тофтун — канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Житомирського сільгоспінституту;

О. І. Яценко — д-р філос. наук, зав. кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті;

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОСТІ

У Сімферопольському державному університеті імені М. В. Фрунзе відбувся III семінар з проблем методології й теорії творчості Українського відділення ФТ СРСР.

У ньому взяли участь понад 80 філософів, психологів, техніків, письменників з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Донецька, Горького, Одеси, Риги, Ростова-на-Дону, Свердловська, Сімферополя, Томська, Уфі, Харкова та інших міст. Видано тези «III семінар з проблем методології і теорії творчості» (Сімферополь, 1981).

На пленарних засіданнях обговорено низку актуальних загальних питань теорії твор-

чості. У доповіді А. Т. Шуміліна (голови бюро секції методології і теорії творчості Українського відділення ФТ СРСР) «XXVI з'їзд КПРС про всевітню мобілізацію творчого потенціалу радянського суспільства» підкреслено, що взятий партією курс на всевітній розвиток творчості має прискорення науково-технічного прогресу має бути забезпечений теоретично, по-пропагандистському та організаційно. Глибоке розуміння природи творчості, її специфічних форм і закономірностей є невідмінною умовою високої ефективності роботи у справі підготовки творчих кадрів, розвитку твор-

чих здібностей радянських людей, підвищення рівня планування науково-технічних досліджень. Досягнуті результати в розробці теорії творчості, відзначив доповідач, дозволяють глибше зрозуміти значення образного мислення і його зв'язок з вербально-понятійним мисленням, по-новому осмислити зв'язок мислення і мови, роль підсвідомості й інтуїції у творчості; місце у творчому пошуку проблеми, гіпотези, аналогії, моделювання, матеріального і мисленого експерименту, зв'язок формальної і діалектичної логіки.

Ці результати, на думку доповідача, мають стати відображенням у вузівських курсах з філософії.

В. М. Сагатівський (Сімферополь) звернув увагу на суперечливий характер творчої діяльності. З одного боку, творчість — найефективніший засіб розв'язання суперечностей розвитку суспільства, з другого, — створюючи нові потреби і можливості, творчість породжує нові суперечності. Постає питання про співвідношення творчості як найяскравішого вираження нового у розвитку з структурами, які вже склалися, про її співвідношення з межами можливої зміни природи і самої людини. На думку доповідача, розв'язання суперечності — в принципі гармонії, що розвивається: нове, немимуче породжуючи суперечності й стимулюючи розвиток, не повинне знищувати основи цілісного існування і розвитку системи цінностей.

А. І. Зеленков (Мінськ) присвятив свій виступ аналізу гносеологічного «ідеалу» теорії творчості. Процес побудови теорії творчості передбачає реалізацію складних процедур взаємодії («човникових рухів») між рівнями її структурної організації, кожний з яких формується з допомогою мовних засобів.

О. М. Курчиков, І. М. Попова (Одеса) відзначили особливе місце творчості в суспільному розвитку: управління соціальними системами завжди супроводжується істотною невизначеністю, що зумовлена їх швидкою зміною і розвитком. У таких ситуаціях зростає роль суб'єктивного чинника (внутрішньої самовизначеності) як компенсатора невизначеності. При цьому найефективнішим виявляються творчі методи розв'язання завдань.

Проблеми зв'язку соціального часу і інтуїції в контексті проблеми творчості був присвячений виступ В. С. Полікарпова (Харків). Інтуїція — одна з найменш вивчених форм синтетичного мислення людини, діяльність якої визначається трьома вимірами часу: минулим, теперішнім і майбутнім. Інтуїція, відзначив доповідач, тісно пов'язана з тримірною структурою соціального часу, яка зумовлена специфікою соціальної реальності та верифікується практикою.

У гносеологічному аспекті, підкреслив І. І. Буличов (Іваново), творчість становить відношення суб'єкта до об'єкта його діяльності, означає максимальну активність соціальної форми руху матерії. Щодо цього творчість характеризують поняття продуктивності і новизни, або новаторства. З аксологічного погляду творчою є не будь-яка

продуктивно-новаторська, а неодмінно суспільно значуща діяльність.

І. П. Мамкін (Мінськ) розкрив значив застосування матеріалістичної діалектики для філософського і конкретно-наукового дослідження творчості.

На його думку, спеціального філософського аналізу заслуговують принципи класифікації суперечностей, що виникають у творчості.

В. Ф. Овчинников (Калінінград) проаналізував соціальний «парадокс» творчості. За соціалізму, відзначив доповідач, спостерігається певна суперечність між змістом праці і ставленням до праці: праця за своїм змістом може бути і нетворчою, а ставлення до неї — творчим. У ході комуністичного будівництва ця суперечність постійно перебудовується — формується творчий тип працівника як за конкретним змістом праці, так і за характером ставлення до неї.

Згадана суперечність — діалектична, вона виражає поетапність формування безпосередньої творчої праці у сфері матеріального виробництва, а водночас і поетапність подолання соціального «парадоксу» творчості.

Письменник-фантаст Д. А. Біленкін порушив питання про взаємовідношення творчості й наукової фантастики, особливості творчості в науковій фантастиці, взаємовплив фантастики і науки. Усі ці питання обов'язково зачіпають проблему «людина і людство перед обличчям майбутнього». Тому наукова фантастика становить художню форму розв'язання цієї суперечності.

М. С. Каган (Ленінград) вирізняв три рівні творчості. Перший рівень фіксує вихідну відмінність двох типів діяльності — предметної діяльності й діяльності спілкування як міжоб'єктного зв'язку, що не породжує, а використовує ті чи інші форми предметності. Відповідно на цьому рівні виділяються два типи творчості — створення нових предметів і форм спілкування. На другому рівні, на його думку, можна розрізнити основні типи самої предметності творчості, коли створюються: а) нові речі, покликані задовольняти матеріальні потреби людини — продукти так званої матеріальної культури, і нові соціальні інститути; б) нові ідеї, вироблені в процесі пізнання і цілісного осмислення дійсності — продукти так званої духовної культури; в) нові проекти — «моделі потрібного майбутнього», ідеальні образи бажаного. Третій рівень диференціації типів дозволяє виділити ще конкретніші форми творчості у праці та в соціально-організаційній діяльності; творчість звичайної свідомості людей, наукова й ідеологічна; інженерно-проектувальна, соціально-проектувальна, педагогічно-проектувальна, міфологічно-фольклорна, релігійна і художня. На думку доповідача, на цьому рівні типологічний аналіз творчості завершується, бо далша його диференціація приводить до одиничних форм творчості, які внаслідок своєї унікальності і не можуть розглядатися як його типи.

О. К. Тихоміров проаналізував роль психологічної теорії творчості у створенні більш загальної теорії. Спираючись на параметр новизни, підкреслив він, ми не мо-

жемо характеризувати творчу діяльність на рівні психологічної по кінцевому продукту. Необхідна новизна другого рангу, на рівні потреб.

Я. О. Пономарьов (Москва) запропонував використати для осмислення фаз творчого процесу принцип трансформації етапів розвитку системи в структурні рівні її організації і функціональні ступені дальшого розвитку. Він визначив такі структурні фази: 1) логічного аналізу; 2) інтуїтивного розв'язання; 3) вербалізації способу інтуїтивного розв'язання; 4) його формалізації. Фази творчого розв'язання, на думку доповідача, відображають структурно-рівневу природу його механізму і становлять одну із форм вираження механізму.

Як і на попередніх семінарах, активно обговорювалися проблеми логіки творчості. В. С. Лутай (Київ) у своєму виступі висловив непогодженість з тезами В. Ф. Горбачевського (Ленінград), про те, що справжню творчість не можна моделювати, з твердженням В. М. Тищенко, І. З. Цехмістро (Харків), що дискурсивне (логічне) мислення не відіграє у структурі творчого процесу вирішальної ролі.

У сучасному науковому пізнанні взаємопереходи між різними формами мислення, засновані на законах діалектики, можуть відбуватися неусвідомлено, на рівні інтуїції. Однак загальна тенденція розвитку пізнання, як гадає В. С. Лутай, полягає саме у поступовому усвідомленні інтуїтивних процесів мислення, у розкритті їх закономірностей, а тим самим і в перетворенні цих процесів у логічні.

З погляду В. Ф. Беркова (Мінськ), творча діяльність становить єдність евристичних і алгоритмічних процесів. Творчість неможлива без алгоритмічних процесів, бо переключення на нову установку, правило, схему діяльності (інакше кажучи, на нову евристику) з необхідністю спричинює відповідну алгоритмічну діяльність і разом з тим може бути результатом такої ж діяльності.

Усяка евристика породжує і спрямовує відповідний алгоритмічний процес, хоча сама може вивитися породженням такого процесу. Але в кінцевому підсумку і евристичні, й алгоритмічні процеси мають практичну природу.

А. І. Уїомов (Одеса) розглянув формалізацію творчого мислення і її соціальну значущість. Питання полягає в тому, чи формалізоване творче мислення еквівалентне питанню, чи можна звузити сферу творчого мислення. Це звучення викликає занепокоєння у багатьох учених і діячів культури. Вони намагаються знайти межу, за якою неможлива логічна формалізація і починається сфера справді творчого мислення, притаманного лише людині. Доповідач підкрес-

лив, що сказане не означає, ніби всяке мислення повністю формалізоване, бо сама побудова формалізмів можлива лише на базі в кінцевому підсумку неформалізованого мислення.

Жорсткі параметри розмірності не дозволяють використати класичний метод повного перебору варіантів у розв'язанні багатьох завдань автоматизації, проектування і моделювання фізичних процесів на ЕОМ. У цьому зв'язку Б. С. Воїнов і Г. М. Бочков (Горький) запропонували загальну схему оптимізації завдань автоматичного проектування.

Низка актуальних проблем теорії творчості була обговорена на трьох колоквиумах «Соціальні проблеми творчості», «Формальна логіка мислення в творчому процесі», «Інтуїція і проблеми творчості». На колоквиумі «Соціальні проблеми творчості» розглядалися питання про теорію предмета праці — Г. М. Сосніна (Куйбишев), континуальність і дискретність у творчому мисленні — О. П. Цветков (Сімферополь), про творчість у сфері методології — І. Г. Еленух (Томськ).

У виступах учасників колоквиуму «Формальна логіка мислення в творчому процесі» були порушені питання про роль діалогічного мислення в процесі творчості — Г. Я. Буш (Рига), О. П. Хількевич (Мінськ) вказав на невикористані можливості засобів традиційної логіки у поясненні евристичних здібностей людини. В. М. Ніколько (Сімферополь) запропонував варіант визначення суперечності в теоріях без заперечення.

У ході роботи колоквиуму «Інтуїція і проблеми творчості» з'ясувалися нерациональні механізми художньої і наукової творчості. Доповідачі говорили про необхідність перегляду традиційного негативного ставлення до ірраціональних процесів у людській психіці. Чимало промовців намагалися пов'язати теоретичний аналіз з практичними проблемами — з завданнями політичної освіти — А. К. Бичко (Київ), з оцінкою міфів, що виникли в сучасній культурі, — Т. А. Чернишова (Іркутськ), з удосконаленням лекційної пропаганди — Я. В. Фрідман (Сімферополь). Широкий обмін думками, що відбувся на семінарі, дозволив ученим погодити погляди з ряду актуальних методологічних проблем теорії творчості. Важливою особливістю цього семінару було прагнення багатьох його учасників виробити конкретніші підходи до розв'язання науково-теоретичних питань у зв'язку з ключовими завданнями народногосподарської і ідеологічної практики.

В. М. НИКОЛКО, О. І. КРЕМІНСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАКТИЦІ ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ

Останнім часом помітно зросла кількість конкретних соціологічних досліджень у практиці партійної та ідеологічної роботи, підвищився їхній методологічний і методичний рівень. Цьому значною мірою сприяли рішення XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, в яких підкреслюється необхідність поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про стан і заходи поліпшення партійно-політичної інформації», «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». У матеріалах Всесоюзної наради ідеологічних працівників підбиті підсумки політико-виховної діяльності, накреслені шляхи дальшого підвищення ефективності соціологічних досліджень у партійній роботі. Цій проблемі дослідники приділяють дедалі більшу увагу (див., наприклад, працю Журавльова Г. Т. «Социологическое исследование эффективности идеологической работы. М., 1980).

Проте інформація, одержана з допомогою аналізу емпіричних даних конкретного соціологічного дослідження, не завжди використовується ефективно. Це зумовлюється невідповідністю рівня деяких соціологічних досліджень потребам соціальної практики. Таку ситуацію можна пояснити певними труднощами у розробці їх програм, інструментарію, методології і методики. Доброю підмогою науковцям, партійним і ідеологічним працівникам може стати рецензована праця, яка узагальнює досвід проведення соціологічних досліджень в ідеологічній роботі*.

Автор прагне дослідити стиль роботи партійних організацій, який характеризується науковим підходом, проаналізувати, узагальнити і на цій основі прогнозувати і планувати ідеологічні процеси. У монографії підкреслюється методологічне значення загальнонаукової соціологічної теорії і спеціальної соціології для соціального пізнання і діяльності. Розглядаючи це питання, автор звертається до праць В. І. Леніна, в яких висвітлюються проблеми розвитку російського і міжнародного робітничого руху, стратегії і тактики більшовиків у конкретних історичних умовах, а також питання будівництва першої в світі соціалістичної держави. В. І. Ленін ставив обов'язкові методологічні вимоги до збирання соціальної інформації: зв'язок з практичними завданнями, достовірність, повнота, конкретність і порівняльність. Ці вимоги завжди були і є якнайважливішими для соціологічного до-

слідження проблем, які виникають у практиці партійної роботи.

Важливо те, що у монографії В. І. Воловича аналізуються методологічні можливості загальносоціологічної теорії марксизму-ленінізму в організації і проведенні конкретних соціологічних досліджень, розробці методів вивчення і оцінки різних аспектів партійно-ідеологічної роботи.

Марксистська методологія реалізується у конкретному дослідженні як діалектична єдність індуктивних і дедуктивних методів, основу яких становить зв'язок між одиничним (емпіричними дослідженнями), особливим (соціальними теоріями) і загальним (загальносоціологічною теорією), що забезпечує достовірність висновків. Характеризуючи специфіку соціологічного пізнання, автор підкреслює взаємозв'язок структурних частин марксистської соціології, який дозволяє спеціальним соціологічним дослідженням безпосередніше «впливати на соціальну практику, конкретніше вивчати складну динаміку соціальних змін, брати участь у розробці документів перспективного розвитку суспільства, науково обґрунтовувати рекомендації для прийняття управлінських рішень...» (с. 25).

Розглядаючи конкретне соціологічне дослідження з погляду структури соціологічного знання, автор зазначає, що його завданням є також вивчення конкретних форм функціонування механізмів дії законів суспільства на рівні їх описання. Інструментами реалізації цієї функції виступають методика і техніка конкретного дослідження. Важливо підкреслити те, що автор, розкриваючи питання про процедуру і методи дослідження, предметом наукового аналізу робить громадську думку, дальшому розвитку якої як інституту соціалістичної демократії партія приділяє велику увагу.

У книжці цілком слушно наголошується, що партійним працівникам для кваліфікованого аналізу результатів соціологічного дослідження і прийняття оптимальних рішень потрібно знати загальні принципи методології і процедури дослідження, форми подання його результатів (див. с. 47). На цьому автор спиняється детально і змістовно. Зроблені висновки стануть у пригоді тим, хто вивчає громадську думку за допомогою методів соціологічного дослідження. Найпопулярнішим з них є анкетування, водночас значні можливості аналізу документів і соціологічного спостереження реалізуються, на жаль, недостатньо.

Чималий інтерес становить аналіз автором тематики, досвіду організації та проведення соціологічних досліджень у практиці партійної роботи. Коло питань, що їх вивчають соціологи відповідно до інтересів партійних організацій, вельми широке. В організації цієї роботи, як зазначається у монографії,

* Див.: Волович В. І. Социологическое исследование в идеологической работе. — Киев: Политиздат Украины, 1981. — 174 с.

досягнуто певної спеціалізації. Так, наприклад, громадський інститут соціологічних досліджень Дніпропетровського міськкому партії зосередив увагу на ефективності організаційно-партійної та ідеологічної роботи, рада з соціологічних досліджень Донецького обкому партії — на ефективності партійної пропаганди і засобів ідеологічного впливу. Особливо слід зазначити досягнення соціологів Інституту економіки промисловості АН УРСР у сфері комплексного економічного і соціального планування міст і районів. Розроблені ними методики планування широко використовуються в Донецькій області і за її межами. Суспільна значущість цієї роботи, на думку автора, полягає в тому, що, спираючись на комплексні плани економічного і соціального розвитку, керівники партійних і радянських органів дістають якнайновіше уявлення про сукупність проблем розвитку міста, району або підприємства, самий же план стає дієвим інструментом управління соціально-економічними і духовними процесами.

Важливим об'єктом соціологічного дослідження є ідейно-виховна робота. Як підкреслює В. І. Волович, серед великої кількості практичних і науково-методичних проблем, що розв'язують партійні організації в галузі вдосконалення ідейно-виховної роботи, головною є підвищення її результативності. Аналізуючи цю проблему, він доходить висновку, що ефективна ідейно-виховна робота породжує в людей внутрішню потребу оптимального виконання завдань, свідомого ставлення до суспільного обов'язку, розвиває їхню суспільну і трудову активність. Ідейне виховання досягає мети в тому разі, коли моральні норми, комуністична ідейність виявляються у формі конкретних дій, вчинків людей.

Підхід автора до з'ясування ефективності ідейно-виховної роботи можна вважати перспективним для практики соціологічних досліджень, вироблення комплексу методичних процедур емпіричного дослідження цієї складної сфери ідеологічної роботи (с. 101). Методичні рекомендації щодо створення програми дослідження ідейно-виховної роботи, гадаємо будуть корисні для всіх, хто цікавиться цією проблемою. Передусім зазначимо, що автор виділяє як основну категорію аналізу комуністичну ідейність. На його думку, її можливо вивчити емпірично за вербальними показниками як систему диспозицій поведінки особи; за реальними об'єктивними показниками, що відображують ставлення людини до певних соціальних цінностей і норм; за ступенем соціально-політичної і трудової активності особи. Це, зрештою, зумовлює й структуру інструментарію дослідження (анкета, картка, спостереження, бланк, інтерв'ю тощо). На наш погляд, проблему розробки інструментарію потрібно було розглядати дещо детальніше, автор же тільки зачепив це важливе питання.

На позитивну оцінку заслуговує аналіз методики і результатів вивчення ідейно-виховної роботи у справі зміцнення трудової дис-

ципліни. Автор вважає, що ця методика має ґрунтуватися на певних основних положеннях та вимогах. Якою мірою можлива реалізація цих методичних вимог і подальший аналіз одержаних результатів, розглядається на прикладі конкретного соціологічного дослідження, проведеного на ряді промислових підприємств Полтави і Полтавської області.

Значна увага у монографії приділяється критиці буржуазної соціології як складової частини ідеології антикомунізму. З'ясування реальної взаємодії буржуазної ідеології і різних концепцій буржуазної соціології має практичне значення для викриття ідеологічних диверсій, критики сучасного імперіалізму.

Простежуючи еволюцію буржуазної соціології до сучасного періоду, автор відзначає, що вона не може вирватися з полону тих ілюзій, що породжені буржуазним суспільством.

Загалом позитивно оцінюючи книгу В. І. Воловича, зауважимо, що автор недостатньо приділив уваги аналізу поняття «партійна інформація». Науково-конкретний аналіз цього поняття дозволив би автору виділити (в структурному плані) основні напрями партійної роботи, агреговані і детальні показники цієї роботи. Партійно-ідеологічна робота дістає своє відображення у змісті партійної інформації, яку за певних умов можна формалізувати і закодувати для подальшої машинної обробки. Йдеться про подолання розрізненості інформації. За допомогою її систематизування можна створити відповідну інформаційну систему на базі ЕОМ. Саме так (із залученням якнайточнішого аналізу) треба і поліпшувати використання інформації у практиці партійної роботи. Щоправда, в свою чергу, це породжує проблему створення банку соціологічної інформації з питань ідеологічної роботи.

Бажано було б також, щоб автор спинився на методиці використання експрес-досліджень, які забезпечують оперативне одержання соціологічної інформації в галузі ідеологічної роботи. Саме оперативність у вивченні ідеологічних процесів за допомогою соціологічних методів забезпечує високу ефективність ідеологічної роботи.

У монографії не завжди чітко простежується зв'язок між розділами (зокрема між такими як «Методика вивчення ідейно-виховної роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці» і «Критика сучасної буржуазної соціології як складової частини ідеології антикомунізму»). Також відзначимо, що у книжці, присвяченій прикладним соціологічним дослідженням треба було приділити більшу увагу розкриттю методичних питань розробки програм дослідження і наукового інструментарію, формулюванню гіпотез тощо. В цілому праця В. І. Воловича становить певний внесок у розробку методологічних і методичних проблем організації соціологічних досліджень в ідеологічній роботі.

В. А. ПІДДУБНИЙ, М. О. САКАДА

ПРИРОДА ЛЮДИНИ І ПРОБЛЕМИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

На сучасному етапі розвитку практики людства питання екології відображають не тільки проблеми, що виникають в процесі взаємодії суспільства і навколишнього середовища, але й численні суперечності соціально-економічного розвитку. Ці проблеми сьогодні привертють увагу як спеціалістів різноманітних галузей пізнання, так і політичних, і суспільних діячів, представників громадської думки. За цих умов зростає актуальність філософсько-методологічних досліджень проблем сучасної екології, питань гармонізації взаємовідношень людського суспільства та природи в епоху НТР. Названі проблеми перебувають у центрі уваги авторів колективної монографії «Людина і природа»*, де аналізується діалектична єдність біологічного та соціального у людини, широкий комплекс зв'язків людини з навколишнім середовищем.

Книжка має вступний розділ (О. С. Мамзін) і дві частини: «Діалектика біологічного та соціального» і «Людина і навколишнє середовище». У вступному розділі «Філософські аспекти природи людини і її взаємодія з навколишнім середовищем» обґрунтовується поєднання цих двох відносно автономних проблем в рамках однієї концепції. Подальше ускладнення та інтенсифікація взаємодії людини як з природним оточенням, так і з суспільними факторами міжсуб'єктного спілкування актуалізують дослідження широкого кола питань, сконцентрованих навколо природи людини. Зростання ролі антропогенних факторів в розвитку людини і всієї природи не може розглядатись як стихійний процес, а вимагає глибокого вивчення природних (в тому числі і біологічних) законів. Автор підкреслює, що в наш час наукове дослідження навіть суто соціальних явищ (політики, моралі тощо) має враховувати результати природничонаукових розробок. Що ж до аналізу комплексної проблеми «людина — природа», то саме органічне поєднання соціального та природничонаукового аспектів тут становить необхідну умову її успішного дослідження. Можна погодитись з автором у тому, що боротьба за збереження навколишнього середовища поєднується нині з боротьбою народів за мир, за ліквідацію гонки озброєнь, реалізацію соціалістичних ідеалів на планеті (с. 15).

Проблема співвідношення соціального і біологічного розглядається в розділах: «Природне і суспільне в людській передісторії» (Ю. І. Єфімов), «Про роль еволюційних соціально-історичних факторів в походженні людини» (О. К. Астаф'єв), «Про діалектику «зняття» біологічного соціальним» (В. І. Стрельченко), «Соціальний прогрес і біологічна спадковість людини» (С. С. Батенін), «Зміна біології людини як соціально-детермінований процес» (Т. В. Карсаєвська), «Взаємодія людини і природи. Суспільне

здоров'я» (Ю. О. Добровольський, О. В. Свешников), «Біосоціальний синтез і екологія» (С. А. Рудзязвічюс). Наведені рубрики зачіпають широкий спектр питань: від становлення взаємодії природного і соціального в людській передісторії до особливостей біосоціального синтезу на сучасному етапі наукового пізнання.

Цікавою є спроба Ю. І. Єфімова дослідити динаміку природного і соціального в антропогенезі. Автор зазначає, що на перших етапах антропогенезу головні особливості соціального виразили під контролем природного добору в межах форм життєдіяльності первісного стада (с. 18). Перший крок в розвитку виробничої діяльності — так званої первиннолюдської трудової адаптації (с. 21) водночас був і початком виробництва самого способу спілкування індивідів. В розділі критикується занадто спрощене тлумачення еволюції стадності та абсолютизації деяких конкретних механізмів групової взаємодії на ранніх стадіях антропогенезу.

Продовжуючи аналіз діалектики природного і соціального у становленні людини, О. К. Астаф'єв звертає увагу на ту обставину, що проблема походження людини виходить далеко за межі антропології та етнології і для свого адекватного осмислення потребує звернення до аналізу соціальних факторів. Стадний спосіб життя антропоїдів зумовив формування складних стереотипів поведінки, закріплення соціальних «шаблонів» діяльності і переходу їх із покоління в покоління.

На думку В. І. Стрельченка, розуміння специфіки співвідношення біологічного і соціального в умовах сучасної екологічної ситуації поєднане з дослідженням діалектики зняття першого другим у процесі становлення і розвитку людства. Виходячи з традиційної схеми, за якою біологічне змінюється соціальним у перетвореному і підпорядкованому вигляді, автор доходить висновку, що не всякий результат такого «зняття» є оптимальним в антропогенезі. В процесі розвитку людини і суспільства відбувається своєрідний «соціальний добір» форм взаємозв'язку соціального і біологічного. Заслугу на увагу міркування автора, що еволюція роду *homo sapiens* здійснюється на основі своїх власних закономірностей, які не збігаються з закономірностями розвитку суспільства. Вплив останніх на процеси розвитку людини як органічної системи здійснюється через сукупність природних зв'язків (с. 42—44). Отже, на думку автора, взаємодія біологічного і соціального в розвитку людства є неперервний процес включення в соціальний розвиток більш глибоких структур біологічної організації людини.

У розділах, написаних С. С. Батеніним та Т. В. Карсаєвською, розглядається одна з дискусійних проблем сучасної науки — проблема впливу соціального на розвиток біологічного в людині. Спираючись на сучасні генетичні дослідження, С. С. Батенін дохо-

* Человек и природа. — Мамзин А. С., Ефимов Ю. И., Астафьев А. К. и др. — М.: Наука, 1980. — 256 с.

дить висновку, що успадкування «соціологізованих» біологічних якостей так само необхідно для історичного розвитку суспільства, як і успадкування навиків предметної діяльності. Генетична структура людини реалізує ознаки різного рівня, починаючи від неповторно індивідуальних до загальнолюдських. Т. В. Карсаєвська на основі аналізу процесу акселерації переконаливо аргументує необхідність серйозного вивчення біологічного аспекту природи людини, ще недостатньо дослідженого у нашій літературі.

Про медичні аспекти сучасних проблем урбанізації йдеться в розділі Ю. О. Добровольського та О. В. Свешникова. Автори підкреслюють, що в сучасних історичних умовах охорона здоров'я людей нерозривно пов'язана з боротьбою за комуністичне майбутнє людства.

Першу частину книжки завершує розділ С. А. Рудзявічуса, де обгрунтовується один із можливих шляхів синтезу наукового знання, необхідного для розв'язання біосоціальних проблем. Особлива увага приділяється висвітленню синтезуючої ролі такої наукової дисципліни, як генетика людини, яку автор пропонує назвати антропогенетикою. Антропогенетика, на його думку, є науковою галуззю, де поєднуються дані конкретних галузей пізнання і загальнофілософські уявлення про сутність людини.

У другій частині рецензованої монографії аналізуються проблеми співвідношення людини і природи. Цьому присвячуються розділи: «Екологічна проблема у світлі відношення об'єкта та суб'єкта» (І. Б. Новик, К. Д. Кузьмін), «Фундаментальне знання і закони екології» (О. В. Кацура), «Соціально-політичні проблеми охорони навколишнього середовища» (О. О. Горелов, О. Т. Шаталов), «Проблеми науково-технічного освоєння природи» (Н. М. Мамедов), «Методологічні аспекти природного і штучного» (Г. М. Воропаєва), «Про одну з основних умов раціонального управління процесами в біосфері» (К. О. Бреев), «Можливість прогнозування взаємодії суспільства і природи в умовах науково-технічного прогресу» (В. Ф. Шукін), «Про можливість сприятливих змін клімату Землі» (Д. Д. Квасов), «Екологічні проблеми в сучасній ідейно-політичній боротьбі» (В. П. Петленко, О. С. Попова). Хоча ці розділи і об'єднуються єдиною проблемою, але розглядають її під різними кутами зору. Цікавим є перші два розділи, де всебічно аналізується статус екологічної проблематики в сучасному науковому пізнанні. Як підкреслюють І. Б. Новик та К. Д. Кузьмін, на сучасному етапі розвитку цивілізації зростає усвідомлення залежності людини від стану навколишнього середовища. Тому людина постає перед сучасним дослідником не лише суб'єктом діяльності, але й стороною, що відчуває на собі вплив наслідків власної активності. Це вимагає відомови від волюнтаристської стратегії у відношеннях з природою. Конкретизуючи роль суб'єкт-об'єктних відношень в екологічному дослідженні, автори доводять, що їх аналіз дає можливість, по-перше, пов'язати активність людини як суб'єкта з розвитком всієї природи, а по-друге, виявити загальноприродні основи становлення та роз-

витку специфічно людських форм суб'єктивності (с. 24).

О. В. Кацура докладно характеризує чотири закони екології, що були сформульовані відомим американським дослідником Б. Коммонером: 1. «Все пов'язане зі всім»; 2. «Все повинно кудись діватися»; 3. «Природа знає краще»; 4. «Нічого не дається даром».

Звертаючи увагу читача на те, що третій закон Коммонера викликає найбільше критичних зауважень, автор слушно зазначає, що його можна трактувати по-різному — як аргумент на користь неоруссоїстського гасла «Назад до природи», і як заклик до обережності в ставленні до природних систем. Розглядаючи співвідношення екологічних закономірностей з другим началом термодинаміки та з законами кібернетики, автор говорить, що чотири закони Коммонера слід доповнити такими: 5. «Кожен крок повинен бути під контролем»; 6. «Все повинно передбачати задалегідь».

Проблема охорони природи за сучасних умов виявляє свій соціально-політичний аспект, його подано у розділі О. О. Горелова та О. Т. Шаталова. Автори піддають аргументованій критиці спроби буржуазних дослідників тлумачити екологічну кризу як загальнолюдське, надкласове явище. Аналізуються причини зростання інтересу західних дослідників до концепцій неомальтузіанства, проблеми так званого єдиного індустріального суспільства, технологічного песимізму та ін. Значна увага приділяється аналізу особливостей охорони природи в Радянському Союзі, де вона береться у широкому соціально-історичному контексті — як органічно пов'язана з питаннями роззброєння, економічного співробітництва та збереження міцного миру.

Продовжуючи розгляд соціально-політичних проблем сучасної екології, В. П. Петленко і О. С. Попов звертають увагу на те, що політики та ідеологи капіталістичного світу перетворюють екологію в новий об'єкт соціальної демографії, в знаряддя відвернення уваги трудящих від гострих соціальних питань. Але, підкреслюють автори, врятування людства від загрози екологічної катастрофи не може протиставлятися боротьбі за соціалізм, бо «екологічна революція» немислима без перемоги революції соціальної (с. 246).

Важливого значення надається висвітленню питань співвідношення технічних систем і біосфери (Н. М. Мамедов) та взаємодії штучного і природного в системі «людина — природа» (Г. М. Воропаєва). Зокрема, зазначається, що сучасні екологічні вимоги до технічних систем зумовили радикальні зміни в розвитку технічної діяльності людини, привели до її роздвоєння на діяльність виробничу та «компенсуючу». Н. М. Мамедов вважає, що широкий спектр впливу технічних систем на біосферу подібний до спектру дії елементарних частинок у сучасній фізиці, що зумовлює правомірність використання імовірнісних методів в екологічному аналізі. Автор формулює висновок, що будь-яка технічна система в наш час повинна оцінюватися не тільки з економічних, але й екологічних і соціальних параметрів. В розділі піддаються аргументованій критиці

концепції «технічного песимізму» та «пан-технізму» як метафізичні крайності у розв'язанні проблем оптимізації взаємодії людини і природи.

Оскільки технічні системи є штучними заоб'єктами, що склалися в процесі науково-практичного освоєння навколишнього оточення, то проблема співвідношення технічних систем і біосфери постає як відношення штучного та природного. В розділі виділяються три класи штучних об'єктів. 1. Штучні об'єкти, що існують як природні системи, але зазнають впливу людини. 2. Штучні об'єкти, в яких склалася певна рівновага штучних і природних закономірностей. 3. Штучні об'єкти, у створенні і розвитку яких вирішальне значення мають природні закономірності. Аналізуючи діалектику взаємодії штучного та природного, автор застерігає як від недооцінювання факторів антропогенного походження у вивченні сучасного стану та еволюції живої природи, так і від недооцінювання природних закономірностей в дослідженнях штучних об'єктів.

Цікавим є міркування К. О. Бреева щодо співвідношення загальних та часткових екологічних закономірностей. Для вироблення основ свідомого керування екологічними системами необхідне знання не лише загальних екологічних закономірностей, а й закономірностей різноманітних конкретних регуляторних систем, що є компонентами механізмів екологічних взаємовідносин. До структури монографії вдало вписуються розділи, у яких аналізуються конкретно-екологічні проблеми: розвиток біологічних засобів управління біосферними процесами (К. О. Бреев), організація служби прогнозу при здійсненні екологічних заходів (В. Ф. Шукін) та динаміка сучасних кліматичних процесів і можливі зміни в їх протіканні в майбутньому (Д. Д. Квасов).

Підбиваючи загальний підсумок, слід відзначити, що рецензована монографія є вдалою спробою комплексного дослідження важливих проблем сучасної екології. Разом з тим вкажемо на деякі її хиби. Не всі розділи книжки рівнозначні за стилем. Не завжди переконливими є переходи між розділами, є повторення, особливо в аргументації доцільності певних розробок.

У праці містяться суперечливі думки щодо того, продовжує еволюціонувати людина в біологічному плані чи цей процес вже завершений. Ю. І. Єфімов формулює «принцип самоусунення природного добору», за допомогою якого прагне «встановити дійсні співвідношення діалектичної спадкоємності і зміни рушійних сил та закономірностей природного і соціального в процесі людської передісторії» (с. 18). Разом з тим на с. 22 він пише про «сумарний біосоціальний добір». В. І. Стрельченко слушно зазначаючи, що «людина не тільки є важливим фактором біологічної еволюції, але й сама продовжує еволюціонувати», тут же пише про «заміну еволюційно-біологічних закономірностей новими, соціальними факторами розвитку» (с. 37).

На с. 117 зазначається, що нині в біосфері простежуються два її компонента: природний та соціогенний, в зв'язку з чим пропонується розглядати їх як філософське відношення суб'єкта та об'єкта, внаслідок чого штучно поєднуються різні за своєю суттю поняття.

На наш погляд, немає нагальної потреби вводити новий термін «біосферизація науки і техніки» (с. 119).

Загалом же праця «Людина і природа» становить певний внесок в розробку філософських питань біології та екології.

Н. П. ДЕПЕНЧУК, М. М. КИСЕЛЬОВ,
О. Г. ПРИЙМАК

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ КАТЕГОРІЙ ВИДИМОСТІ ТА СУТНОСТІ

Останнім часом значно посилилась увага дослідників до вивчення філософських категорій у широкому культурно-історичному та соціально-практичному контексті¹. Явище це закономірне і вказує на те, що розвиток пізнавального процесу відбувається не тільки, так би мовити, «вшир» — в межах вже здобутих знань і сформульованих закономірностей, але й «вглиб» — по шляху виявлення в абстрактних, на перший погляд,

теоретичних істинах нашарування історично вироблених поглядів, розмаїтості певних культурних традицій та ін. Категорії матеріалістичної діалектики за такого підходу відкривають справжнє багатство свого культурно-історичного змісту, насиченість людськими знаннями і смислами. Це не випадково, адже категорії філософії є узагальненнями, квінтесенцією всього багатства матеріальної і духовної культури людства.

Тому виникає завдання розкрити невяну за першого наближення безмежну багатоманітність культурно-історичного змісту категоріальних визначень, їх справді гуманістичне призначення — бути ідеальними вираженнями закономірностей людського буття у світі, виступаючи теоретичними узагальненнями практичної життєдіяльності людини. У розв'язанні цього завдання робить внесок рецензована праця В. О. Звігляни-

¹ Див. напр.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. — Киев, 1977. — 338 с.; Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». — Киев, 1978. — 134 с.; Категории диалектики, их развитие и функции. — Киев, 1980. — 363 с.; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — 368 с.

ча*, де досліджуються такі філософські категорії, як видимість та сутність.

Суть підходу, запропонованого автором, полягає у розгляді логико-гносеологічного відношення названих категорій у його зумовленості широким комплексом соціально-практичних детермінант. Відповідно до цього автор виділяє ті аспекти теоретичного зв'язку видимості та сутності, пояснення яких потребує звернення до їх практичних чинників. Позитивною є думка про існування двох типів видимостей, перший з яких виник у рамках теорії і був зафіксований історико-філософською традицією у сфері розробки власне теоретико-пізнавальних проблем, тоді як другий зумовлювався особливостями соціально-практичної діяльності і не міг бути редукований тільки до його мисленого змісту. Це різноманітні соціальні видимості, що за певних суспільно-історичних умов можуть прибрати вигляд хибних уявлень про дійсність і сутність життєдіяльності людини, ілюзії буденної свідомості та ін. Вони, як показується у монографії, не знайшли пояснення у класичній буржуазній філософії, що орієнтувалась на виведення своєрідного мисленого «рівняння», згідно з яким мають бути пояснені реальні речі та явища. Автор підкреслює, що подібна методологічна орієнтація зумовлює зведення реальних сутностей реальних явищ до їх абстрактно всезагальної сутності і своєю основою має абсолютизацію теоретичної діяльності відносно практичної. Це не дозволило пояснити проблему виникнення соціальних видимостей та вказати шляхи їх подолання. В роботі розкривається евристичний потенціал принципу практики, який дозволяє розв'язати питання, поставлені попереднім розвитком теоретичної думки та соціальної практики, у загальному контексті дослідження механізму детермінації специфічних логико-гносеологічних проблем предметно-практичною діяльністю людини.

У монографії розглядаються феноменологічний, логічний та соціально-практичний підходи до аналізу видимості та сутності. Автор доводить, що перші два підходи охоплюють функціонування категорій видимості та сутності в теоретичній діяльності і визначають межі дієвості власне теоретичного механізму подолання видимостей. Практичний же підхід до з'ясування природи «соціальних видимостей» полягає в осмисленні генезису історичних типів практики, внаслідок якого відбувається зміна відчужених форм соціальності, що продукують хибний світогляд. Спеціальний розділ книжки присвячений критиці ілюзорного характеру буржуазного світосприйняття та викриттю його апологічної сутності.

Висвітлюючи категорії видимості та сутності, автор торкається питання про відношення категорій видимості та явища. Він підкреслює, що для відповіді на це питання необхідно розрізняти відношення категорій видимості, явища, сутності у гносеології, логіці та сфері соціально-практичних відносин. На думку автора, відношення «видимість —

явище — сутність» характеризує теоретико-пізнавальний зміст зв'язку цих категорій, воно найбільш вживане і вважається універсальним. Згідно з цією послідовністю пізнання починається з чуттєвої видимості, встановлює її зв'язок з явищем, а потім — опосередковано — і з сутністю. Але цей погляд не відображує всієї складності проблеми.

Наші знання про зв'язок цих категорій поглиблюються, як зазначається у монографії, у логіці. Тут окреслена вище послідовність розподіляється на два рівноправних типи відношень «сутність — явище» та «сутність — видимість», що здійснюються за принципом тотожності протилежностей. В чому полягає різниця між явищем та видимістю? Очевидно, не в мірі адекватності вираження сутності у явищі та неадекватності — у видимості. Ця думка (і тут слід погодитись з автором) тяжіє до отождошення видимості з заблудженням, а явища — з істиною, тоді як ці категорії стосуються сфери гносеології, а не логіки, де знято суб'єкт-об'єктну опозицію. Логіка — сфера відношення, рефлексії категоріальних визначень. Тому видимість репрезентує сутність в одному, взятому окремо відношенні, що є її формою буття, виявом сутності речі на поверхні системи відношень у формі своєї протилежності — безпосередності (с. 5). Вона становить момент безпосередності в опосередкованому, що править за аспект «буттєвості» сутності, тоді як явище характеризує перетворення сутності у видимість, його механізм та етапи.

Остаточної ж визначеності категорії видимості та явища набувають у соціально-практичній життєдіяльності. Тут вони пов'язані з людськими цінностями та смислами; виявляється, що видимість відображає не дійсну, а хибну, або, як писав К. Маркс, «мниму» сутність, яку людина за певних соціальних умов сприймає як дійсну і буде на цьому знанні свої буденно-практичні дії (с. 90—91). Явище ж тут репрезентує дійсну сутність і перебуває в основі вірогідного знання про реальність і виробничої практики. Тому можна твердити, що, говорячи про зв'язок видимості з сутністю у сфері соціально-практичних відносин, ми не обмежуємося вказівкою, що вона фіксує те, що не є сутність, як це було в логіці, але знаходимо її реальне соціально-історичне підґрунтя — «мниму» сутність, тобто відношення, яке, не будучи дійсною сутністю, сприймається людиною як така. Зв'язок «видимість — мнимим» сутність» впливає з особливостей соціальної практики людства. На наш погляд, що думку автора було б доцільно більш детально обґрунтувати шляхом аналізу даних культурно-історичних дисциплін.

Говорячи про механізм і зміст поняття фетишизму в умовах відчужених форм соціальності, автор доходить висновку, що пізнання та освоєння сутності буржуазною теорією не йде далі «мнимої» сутності. «Для пізнання і осягнення дійсної сутності, — підкреслює він, — необхідний перехід на позиції революційно-практичної діяльності пролетаріату і застосування діалектико-матеріалістичного методу мислення» (с. 105). Аналіз механізмів формування і функціону-

* Зв'язки В. А. Логико-гносеологічне і соціальні аспекти категорій видимості и сущности. — Киев, 1980. — 151 с.

вання хибної свідомості здійснюється в монографії у тісному зв'язку з розкриттям тих об'єктивних суперечностей капіталізму, що їх відображення буржуазною ідеологією, «підкріплене» умовами, в яких відбувається реальна практична діяльність суб'єктів, зумовлює ілюзорність свідомості агентів буржуазного способу життя.

Такий підхід дозволяє авторові не тільки характеризувати риси буржуазного світосприйняття (псевдонауковість, об'єктивізм у поясненні явищ соціальної дійсності, ірраціоналізм тощо), але й критично проаналізувати технократичні і технофобічні концепції науково-технічного прогресу, деякі абстрактно-гуманістичні вчення сучасної буржуазної філософії. Цікавим уявляється аналіз фальсифікації буржуазною «масовою культурою» фольклорних та міфологічних моделей свідомості (див. 126—128 с.), містифікації категорії випадковості у буржуазній філософії (див. с. 130—136).

Звичайно, не всі питання, розглянуті в книжці, дістали повне і всебічне висвітлення. На нашу думку, автор, докладно аналізуючи логічні і теоретико-пізнавальні аспекти категорій видимості і сутності, дещо відходить від магістральної лінії дослідження. Неповно розкрита ідея про творчу активність суб'єкта у витлумаченні категорій видимості і сутності (вона обмежується лише концепціями Канта і Гегеля). Відомо, що

ця ідея активно обговорювалась у творах Фіхте, Шеллінга. Розглядаючи риси хибної свідомості, авторові слід було б глибше проаналізувати співвідношення понять «видимість», «ілюзія», «заблудження», механізмів формування стереотипів буденної свідомості в капіталістичному суспільстві. З поля зору автора випав соціально-політичний аспект категорій видимості і сутності. Як засвідчили результати роботи міжнародної дослідницької групи з питань діалектики категорій, правильне розуміння об'єктивної соціальної природи видимості, ілюзії, оберненої форми та ін. є необхідною умовою викриття двійстого характеру буржуазної демократії, її позірної «надкласової» суті³. Вважаємо, що цей аспект слід використати у подальших теоретичних дослідженнях згаданої теми.

Підсумовуючи, відзначимо, що рецензована монографія В. О. Звіглянча становить загалом змістовне дослідження діалектики видимості і сутності у соціально-історичному контексті.

О. С. КЛЕВЧЕНЯ, І. І. ДУБИНІН

³ Див.: К вопросу о диалектике категорий. По результатам работы международной исследовательской группы. — Проблемы мира и социализма, 1981, № 11, с. 71—72.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ГЕОЛОГІЇ

Література з філософських питань природознавства поповнилася колективною монографією «Соціальні, гносеологічні й методологічні проблеми геологічних наук»*.

Останніми роками соціальні, гносеологічні й методологічні проблеми геологічних наук розроблялися і філософами, і природознавцями. Однак ідея здійснити колективне дослідження цих проблем, розглянути їх не ізольовано одна від одної, а в глибокій єдності, всебічний марксистсько-ленінський аналіз стану і тенденцій розвитку сучасної геології — все це здійснюється вперше.

Перший розділ «Суспільно-виробнича практика — основа розвитку знань про Землю» конче потрібний у такій своєрідній праці. Без розкриття історії виникнення і розвитку геологічних знань, причин їх появи фундаментальне філософське дослідження проблем сучасної геології немислиме. Хоча, зрозуміло, історіографічний матеріал не повинен переважати над філософсько-методологічним аналізом, як це іноді спостерігається в рецензованій книжці.

У праці цікаво змальована наочна картина основних віх розвитку геології, показана нерівномірність і суперечливість цього розвитку залежно від тієї чи іншої суспільно-економічної формації. Щоправда, іноді створюється враження, ніби ця залежність і цей зв'язок трактується дещо спрощено, поверхово й штучно, особливо тоді, коли автори без усяких застережень називають геологічними ті знання, які мали люди в палеоліті, а кам'яний, мідний, бронзовий і залізний віки розцінюють як «періоди набавання нових геологічних знань» (с. 9) про «геологічну оболонку». Навряд чи відомості первісних людей про камені, мідь, бронзу і залізо правомірно кваліфікувати як геологічні. Обсяг цих відомостей фактично повністю вичерпувався знаннями механічних властивостей каменів і металу. Навіть у рабовласницькій формації, як справедливо зауважують самі автори, «розвиток геологічних знань... по суті не відбувався (с. 12), хоча чомусь на наступній сторінці твердиться, що «досвід добування корисних копалин у первісному і рабовласницькому суспільствах зумовив досить високий рівень геологічних знань...» (с. 13).

Штучним є і таке положення: «Не випадково, що в перших грецьких натурфілософів як першооснова світу виступають вода, повітря, вогонь — стихії, що зумовлюють життя і зміну геологічної оболонки» (с. 9—10).

* Социальные, гносеологические и методологические проблемы геологических наук / Под ред. проф. М. А. Парнюка. — Киев: Наук. думка, 1979. — 344 с.

Пов'язувати «воду» Фалеса, «повітря» Анаксимена і «вогонь» Геракліта з життям і зміною геологічної оболонки немає жодних підстав. І не лише тому, що ці мислителі нічого не знали про геологічну оболонку, але й тому, що в їх філософських міркуваннях вода, повітря і вогонь — не стільки емпірично спостережувані в природі стихії, скільки образи, метафори останніх.

На нашу думку, геологічні знання виникають значно пізніше. У власному розумінні цього слова їх поява припадає на період становлення капіталістичного способу виробництва. Та й самі автори фактично підкреслюють цю обставину, коли аналізують формування геології як науки «у зв'язку зі встановленням і еволюцією машинного способу виробництва» (с. 22—31). Розвиток геології в згаданий період і на сучасному етапі в монографії показано досить всебічно.

У другому розділі «Діалектико-матеріалістичні принципи виділення предметної області геологічних досліджень» йдеться про боротьбу протилежних поглядів на предмет сучасної геології. При цьому автори правильно підкреслюють потребу методологічного аналізу даної ситуації.

У монографії послідовно обстоюється концепція, згідно з якою предметом геології є земля кора. Погляд на геологію як на науку про Землю загалом піддається критиці на тій підставі, що він, на думку авторів, «відводить цю науку від задоволення головної потреби практики — дати всебічну теорію земної кори. Геологія позбавляється можливості використовувати повною мірою фактичний матеріал про структури і рухи, особливо про сучасні рухи, одержувані нею в основному під час дослідження земної кори, оскільки вони покладаються лише як відображення рухів, що відбуваються за її межами і, отже, не стосуються суті геологічних процесів» (с. 53).

Цей аргумент і справді є найпереконливішим в обґрунтуванні вказаного погляду на предмет геології: основний емпіричний матеріал геології стосується земної кори. Водночас зауважимо, що нині погляд на геологію як науку про Землю загалом має дедалі більше прихильників. І самі автори монографії твердять, що ця думка має «певні підстави» (с. 51).

Також підставою, гадаємо, є усвідомлення недостатності просторово-часових і речовинно-енергетичних меж земної кори для пізнання причин і розкриття суті геологічних явищ. Відповідно й розширюється предмет сучасної геології, в яку й включають дослідження мантії планети, а за останні роки і ядра Землі, а в теоретико-методологічній літературі у сфері геологічних знань все частіше обговорюють проблеми виділення геологічної форми руху, геологічного часу і простору. З цього погляду третій розділ «Гносеологічний аналіз теоретичних концепцій геології» є органічним продовженням і поглибленням матеріалу другої.

У розділі переконливо показується, що протягом історії геології уявлення про природу руху формувалися на основі вивчення змін конкретних геологічних об'єктів — мінералів, гірських порід, тектонічних структур та ін. Цей аналітичний період у розвитку

геології мав закономірно змінитися синтетичним. Він виявляється, зокрема, у виробленні поняття про геологічну форму руху матерії, яке «виникає з переходом від розгляду процесів розвитку конкретних геологічних об'єктів до аналізу процесів зміни великих мас речовини», «з виявленням специфіки процесу зміни речовини планети загалом» (с. 89). Інакше кажучи, для розуміння специфіки геологічної форми руху матерії важливо, як справедливо відзначають автори, «виявлення інтегральності, системності зв'язку складових компонентів» (с. 91).

У монографії здійснено змістовний і конкретний розгляд специфіки просторово-часових відношень в геології. При цьому обґрунтовано стверджується, що з усіх відношень, які вивчає геологія, найактуальнішим є дослідження саме просторово-часових її аспектів (с. 91). І справді, цей аспект в геологічних розвідках завжди був першочерговим завданням, але особливої актуальності він набув останнім часом у зв'язку з математизацією геології і рецидивами так званого антигенетичного підходу.

Ми поділяємо твердження авторів про те, що в теоретичній і методологічній літературі з геології ще нерідко поняття простору і часу вживають явно або неявно у відриві одне від одного. Ця обставина, звичайно, з методологічного погляду неправомірна, і тому автори вводять продуктивне, на наш погляд, поняття про просторово-часовий геологічний континуум. Помітний внесок зроблено у діалектизацію розуміння геологічного об'єкта, в подолання досить поширеного погляду, нібито об'єкт геології не відрізняється від об'єктів фізики і хімії. Авторі показують специфіку геологічних закономірностей, звертаючи увагу на те, що ці закономірності принципово статистичні.

У четвертому розділі «Логіко-гносеологічний аналіз геологічного знання» висвітлюються важливі методологічні проблеми діалектики істини і заблудження в геологічному пізнанні, а також питання конституювання специфіки мови геології і її формалізації, статусу наукового факту в геологічному знанні. Часом і не без підстав кажуть, що в геології панує культ факту і що геологічна мова з багатьох боків далека від досконалості, а це, «природно, не може не вплинути і на характер геологічних теорій (гіпотез), і на природу істини і заблудження в геологічному пізнанні. Хоча точніше буде сказати, що тут спостерігається не вплив, а взаємовплив, бо відомо, що «факт не можна очистити від теоретичного передбачення, що зумовило механізм його вицнення з емпіричних даних...» (с. 181).

Річ у тім, що в геології ми маємо таку розмаїтість суперечливих концепцій, шкіл і напрямів, а понятійний геологічний апарат характеризується такою логічною і семантичною неоднозначністю, що часто-густо представники різних напрямів у геології сприймають ту саму емпіричну даність зовсім по-різному. Саме тому кожний геолог вважає своїм науковим обов'язком подивитися на факт, установлений його колегою, своїми очима і дати йому (фактові) власну теоретичну інтерпретацію. Ця обстановка і спричинює складне становище в геологічній

фактології. Вихід із такого становища автори монографії вбачають «у схематизації і своєрідній «формалізації» процедур спостереження в геологічних науках» (с. 183), у розробці нової геологічної наукової мови, «здатної в адекватній формі зафіксувати результати емпіричних досліджень» (с. 184).

П'ятий розділ «Методологія геологічного дослідження» можна розглядати як такий, що підсумовує основні положення, розвинуті в попередніх розділах. І справді, стрижнева ідея цього розділу полягає в тому, щоб показати, що в побудові геологічної теорії, проведенні геологічних експерименту, в оцінці ролі фізики, хімії, математики (і їх методів) у геологічних дослідженнях існує дві основні, протилежні одна одній методологічні орієнтації. Згідно з однією вважається, що геологічні процеси і явища утворені адитивною сумою фізичних, хімічних, механічних процесів і їх закономірностей і тому побудова геологічної теорії можлива на шляху узагальнення результатів, одержаних методами цих наук. Друга орієнтація наполягає на наявності в геологічних процесах і явищах якісної специфічності. Автори монографії розкривають методологічну неспроможність першого підходу і справедливо відзначають, що суперечність між цими підходами може бути розв'язана з допомогою діалектики, зі врахуванням особливостей геологічних явищ і на основі використання фізико-хімічних і механіко-математичних моделей.

Сказане ще більшою мірою стосується математизації геології і особливо очікуваних від цього процесу результатів. Саме ця математизація найгостріше поставила питання про специфіку геологічних явищ, чітко виявивши всі логіко-теоретичні слабкості геології. У розв'язанні цієї проблеми, як відомо, розкрився як надмірний оптимізм одних, так і не менш надмірний песимізм інших. Автори книжки загалом стоять на правильній позиції, трактуючи математизацію науки як форму логізації знань (с. 257), і тому їх твердження про те, що від математизації геології можна чекати «істотних теоретичних висновків (с. 256), — спірне в іншому, є правомірним у даному контексті.

Важливим є шостий розділ «Геологія і світогляд». Геологія як одна з фундаментальних наук про неживу природу відіграє особливу роль в системі розвитку світоглядних ідей. І треба сказати, що в історичному плані ця роль розкрита в літературі досить

повно. Тому в монографії потрібно було б насамперед висвітлити проблему «Геологія і світогляд» на сучасному етапі. Бажаний був би аналіз ролі геології у створенні сучасної картини світу. Це тим більше потрібно, що на сьогодні ця картина світу фактично є «фізичною», внесок інших наук у її формування явно не відповідає об'єктивно реальному станові речей. На жаль, добре розкривши питання про світогляд як чинник наукового дослідження взагалі, автори не приділили належної уваги розкриттю внеску геології в сучасну картину світу.

Актуальним є сьомий розділ «Роль геології в житті суспільства», де зроблено змістовний аналіз процесу перетворення геології в безпосередню продуктивну силу; переконливо показані успіхи геології у розвитку мінерально-сировинної бази СРСР і ролі цієї науки у будівництві соціалізму в нашій країні, у розвитку світової економіки взагалі.

Дуже інформативний параграф «Геологія і екологічна проблема». Проте він написаний немовби в тезисній формі, і тому чимало важливих проблем, поставлених у ньому, не розкриті з тією повнотою, якої вони заслуговують.

Що ж стосується параграфа, який завершує цей розділ і присвячений з'ясуванню суті ноосфери, то тут хотілося б дістати чіткішу відповідь на питання, в чому ж конкретно виявляється методологічне значення цього поняття у розв'язанні екологічних проблем і обговоренні соціальних проблем геології, в чому полягає необхідність введення цього поняття в марксистсько-ленінський аналіз заданих проблем. Поки що «ноосфера» в існуючій літературі виконує більш термінологічну, ніж концептуально-методологічну роль.

Не будемо конкретно спинятися на стилістичних недоробках, друкарських помилках (с. 25 і 44), які, на жаль, є в праці. Важливе інше.

Основне завдання, яке поставили автори (розкрити уявлення про сучасний стан філософських питань геології, внести послідовну лепту в зміцнення союзу філософії і природознавства, залучити широке коло філософів з метою дати імпульс дальшій розробки філософських проблем геології, успішно розв'язане.

В. М. КОМАРОВ

ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ МЕТОДОЛОГІЇ

Останнім часом у розвитку історико-філософських досліджень у нашій країні помітно посилилась тенденція до висвітлення філософських концепцій у широкому культурно-історичному контексті, до аналізу конкретної філософської проблематики у її насиченості соціально-історичним змістом, що сприяє більш адекватній репрезентації історико-філософського матеріалу. Все це актуалізує питання про подальше удосконален-

ня методологічного інструментарію історико-філософських досліджень.

До праць, спрямованих на розв'язання цього завдання, належить і монографія В. С. Горського¹, присвячена дослідженню проблем історико-філософського тлумачен-

¹ Горський В. С. Историко-философское истолкование текста. — Киев: Наук. думка, 1981. — 206 с.

ня тексту. Відразу зазначаю, що конкретна розробка питань витлумачення тексту (особливо ролі контекстуального та ситуаційного аналізів) виводить автора на широкій проблемний горизонт, де методологічні питання історико-філософського дослідження постають як проблеми освоєння культурної спадщини взагалі. Детальна розробка таких, на перший погляд, вузькоспеціальних понять, як «тлумачення» і «текст», виявила їх велике предметно-сміислове навантаження і значний евристичний потенціал, що дало змогу по-новому підійти до аналізу питань співвідношення пояснення і тлумачення, знання і розуміння, піддати аргументованій критиці методологічну та світоглядну обмеженість буржуазної герменевтики.

Звернення автора до проблемі історико-філософського тлумачення пов'язане з тими реальними труднощами, що їх відчуває історико-філософський аналіз на шляху до об'єктивно-історичного знання. Як зазначається у книзі, «воістину дивну на перший погляд картину становить історія осмислення філософських учень минулого. Мислитель і його погляди у свідомості спадкоємців немовбито множаться, постаючи у різних, часом діаметрально протилежних, образах» (с. 7). Питання історико-філософського тлумачення тексту досліджується на великому фактичному матеріалі з історії філософської думки, починаючи від витоків герменевтичної проблематики до сучасних буржуазних концепцій філософського розуміння. Автор висвітлює ті зміни, яких зазнало це питання у гуманітарних дисциплінах протягом історико-формаційної поступовості, а також аналізує тематичні сюжети, які зберігались та відтворювались у процесі історичного генезису. Тим самим авторський аналіз сягає об'ємності та всебічності розгляду проблеми, поєднуючи об'єктивно-історичний план її розвитку з дослідженням форм її усвідомлення у філософській самосвідомості. Показово, що аналіз становлення герменевтики, доведений автором до показу фундаментальних і нерепарованих суперечностей сучасної буржуазної «філософії розуміння» (В. Дільтей, Г. Ріккерт, М. Шелер, Е. Гуссерль), поєднується з позитивною розробкою порушених питань. Зокрема, автор показує, що однобічне протиставлення ідеалістично витлумаченого розуміння причинного поясненню позбавляє обгрунтованості герменевтичні претензії на роль універсальної методології гуманітарних дисциплін.

Виходячи з фундаментальних принципів марксистсько-ленінського аналізу, згідно з якими історія філософії розглядається як об'єктивний, закономірний процес розвитку філософської думки у контексті суспільно-історичної практики, В. С. Горський здійснює детальну розробку проблеми тлумачення і розуміння в історико-філософському дослідженні. При цьому перед ученими постає ряд принципів перед пов'язаних із специфікою історико-філософського процесу. Адже досліджувані проблеми — факт минулого, а тому дослідник повинен здійснювати їх реконструкцію, що може привести до істотної деформації оригінальної концепції. Водночас історик, вивчаючи минуле, завжди здійснює це кризь призму проблем,

які хвилюють сучасність і які, природно, не завжди збігаються з тим, як ці проблеми сприймалися попередниками. Тому виникає проблема зв'язання суперечності між індивідуальним задумом автора твору і зв'язуванням його соціально-значущого сенсу. Ця проблема розглядається автором як похідна від базисних питань історико-філософського процесу: як співвідноситься багато-значність тлумачення і загальна закономірність історико-філософського процесу, як пов'язана об'єктивність і партійність історико-філософського дослідження, як взагалі можливе об'єктивне історико-філософське тлумачення? Аналіз цих питань має значення як з погляду позитивної розробки важливої проблеми філософської методології, так і з погляду конструктивно-критичного аналізу різноманітних версій розуміння у буржуазній філософії, які налягають на плюралізм істини взагалі, історико-філософських тлумачень зокрема. На протипагу цим поглядам В. С. Горський послідовно обстоює думку про те, що об'єктивна, наукова теорія історії філософії можлива лише на базі здійснення філософією пояснювальної функції стосовно своєї історії. Остання за такого підходу береться не тільки у вигляді передісторії сучасних проблем та питань, а конкретно — як самоцінне явище, у єдності багатоманітності шляхів свого суперечливого розвитку.

У рамках окресленої спрямованості аналізу автор висвітлює тотожність і відмінність понять тлумачення, розуміння і знання. При цьому, «якщо знання характеризує певне відношення до об'єкта, то розуміння — до знання про нього... Воно характеризує здатність виявляти змістовний план у тексті, що є матеріалізацією певного знання» (с. 46). Розуміння виступає як рефлексія щодо філософського знання, яке об'єктивується в історико-філософських текстах. Воно пов'язане з процедурою дешифровки тексту, з переходом від плану вираження до плану змісту і становить базис історико-філософського тлумачення. Цей термін в рецензованій монографії розкривається через процедури інтерпретації, опису і пояснення. За допомогою останніх послідовно встановлюється предметна область значень термінів, на основі чого стають можливими опис явища, що досліджується, його пояснення, яке дозволяє розкрити сутність системи, виявити закономірності діяльності того чи того мислителя шляхом розкриття закономірностей історико-філософського процесу взагалі. Як підкреслює автор, процедури історико-філософського тлумачення характеризуються специфічними рисами, пов'язаними з тим, що в даному випадку йдеться як про особливості історичного пізнання взагалі, так і про особливості філософії, розвиток якої і становить предмет історії філософії як науки. В. С. Горський всебічно висвітлює диалектику історичного дослідження, предметом якого є зв'язок моментів теперішнього, минулого і майбутнього, що становить передумову адекватного історичного пізнання та визначає специфіку історико-філософського відношення до минулого, яке (відношення) не зводиться до «зняття» наступною філософською концепцією попередньої філософської системи. Особливий інте-

рес у цьому плані викликають міркування автора щодо труднощів історико-філософського пізнання, пов'язаних із низькою кумулятивністю філософських учень, тобто із переважанням дискретності над безперервністю, що часто-густо призводить до однозначного сприйняття історико-філософських текстів лише з погляду сучасності. У плані відтворення поліфонізму оригінальних філософських концепцій, що втрачається внаслідок зазначеного спрощеного підходу до них, чільне місце належить історико-філософському тлумаченню. Висвітлюючи це складне питання, автор не обмежується загальними міркуваннями та встановленнями вихідних принципів аналізу, а дає детальний опис конкретних процедур тлумачення. Проте В. С. Горський, на наш погляд, занадто ригористично визначає свій підхід як лише методологічний. Адже визначення закономірностей розвитку історії філософії з необхідністю охоплює і питання історико-філософського тлумачення тексту, без чого сучасна історія філософії просто немислима як наукова дисципліна. Про це свідчить і сама авторська схема витлумачення, що завершується, як зазначалося, поясненням, завдяки чому і визначаються загальні закономірності розвитку історико-філософського процесу. У зв'язку з цим слід вказати на певну суперечливість авторської концепції у зазначеному питанні. Йдеться про те, що пояснення у вигляді окремого моменту включається у тлумачення як основу розуміння; водночас пояснення, як виявлення закономірностей історико-філософського процесу, виступає завданням більш загального порядку, ніж історико-філософське тлумачення і розуміння текстів (див. с. 66). На нашу думку, у цій неоднозначності авторської позиції відобразилась більш загальна об'єктивна суперечність, яка полягає у тому, що, з одного боку, тлумачення (та пов'язане з ним розуміння) є рефлексією над знанням («знання про знання», за висловом В. С. Горського: треба знати, щоб розуміти), а з другого — знання, у тому числі історико-філософське, опосередковується і багато в чому визначається адекватним розумінням.

Розгорнута характеристика тлумачення передбачає детальний аналіз історико-філософського джерела або тексту як тієї безпосередньої реальності, з якою має справу історик філософії. При цьому матеріалізована у тексті думка не прихована за текстом і не є його духовною субстанцією; вона з'ясовується як функція тексту у результаті процедур по його тлумаченню (с. 64). Автор розглядає проблему тексту у широкому соціальнокультурному плані, пов'язуючи його дешифрування з питаннями діалогічності свідомості, показом діалектики задуму і смислу, поліфонічності пам'ятки історичної думки. Позитивної оцінки заслуговує аналіз взаємозв'язку пізнання і усвідомлення істини, входження її до історичної свідомості як умови адекватного осягнення тексту. Спеціально аналізується група питань тлумачення тексту, пов'язаних з різними рівнями мовного аналізу у плані взаємодії авторської мови, мови адресата і мови сучасного прочитання, а також пов'язана з нею проблема перекладу як завжди культурно-

історичного, а не просто технічного, порядку.

Щоб розкрити питання співвідношення авторського задуму і актуального смислу тексту як центральної проблеми історико-філософського тлумачення, В. С. Горський звертається до розгляду трьох груп литаних особливостей джерела історико-філософського тлумачення, контекстологічного та ситуаційного його розгляду. Аналіз проблеми джерела історико-філософського пізнання як об'єкта тлумачення, на думку автора, потребує врахування співвідношення мови твору і власне філософської мови. Специфічні дослідницькі завдання при історико-філософському тлумаченні виникають залежно від того, чи йдеться про професійно-філософський текст, чи про філософські ідеї, висловлені у текстах нефілософських. У першому випадку необхідно аналізувати питання, пов'язані з філософською само-рефлексією, з прагненням філософії з'ясувати власне місце у структурі суспільного буття і свідомості. Тому проблема тлумачення філософських текстів виступає насамперед як проблема дослідження філософії як світоглядного феномену, завдяки чому з'являється можливість наочного простежити зв'язок її з матеріальною та духовною культурою людства.

Специфічні проблеми і труднощі, як показує автор, виникають при намаганні з'ясувати філософські ідеї у процесі тлумачення нефілософських текстів — джерел історії суспільної думки, публіцистики, наукових творів, а на різних стадіях історичного розвитку — релігійних текстів. Зв'язок філософії та інших складових суспільної свідомості неуподобаний: з одного боку, філософія виступає загальнотеоретичним фоном світогляду, а з другого боку, у філософії постійно відбувається і переосмислюється світо-сприйняття тієї чи іншої епохи, репрезентоване у зазначених формах його фіксації. Тому для історика філософії особливого значення набуває аналіз знань, які опосередковують перехід від загальноідеологічних положень до обґрунтування конкретно-політичних завдань.

Не менш складний характер, як показує В. С. Горський, має і зв'язок філософії та наукової картини світу. Проте ще більші труднощі треба подолати історикам філософії, який за об'єкт аналізу бере художній твір, насамперед внаслідок того, що тут задум автора втілений у безпосередньо-чуттєвій формі. Своєрідність історико-філософського тлумачення художнього тексту зумовлена відмінністю мови автора і адресата, оскільки «мистецтво прагне переконати розум у правомірності своїх ідей за допомогою почуттів» (с. 104). Це актуалізує проблему перекладу з мови мистецтва на мову філософії, пов'язану з необхідністю враховувати загальнокультурний контекст діалогу філософського та художнього освоєння дійсності.

Проте контекстологічний аналіз демонструє свою значущість і у більш широкому плані, в історико-філософському тлумаченні взагалі. Дослідження, проведене автором у цьому напрямку, значною мірою надолужує відставання історико-філософської науки у галузі контекстологічного аналізу порівняння, наприклад, з лінгвістикою. Розгляд цьо-

го аналізу у монографії реалізується з боку співвідношення «знак — значення», експлікації філософської термінології, а також у плані з'ясування специфіки філософського знання.

На цьому проблемному рівні В. С. Горський детально характеризує структурну ієрархію контекстологічного аналізу, йдучи від загального розрізнення загальномовного значення слова і умовно-словесного контексту до мовного контексту філософської системи автора та контексту мови даного твору. Стосовно ієрархії контекстів, які характеризують саму історико-філософську дослідницьку процедуру, автор виділяє контекст мови автора і дослідника його творів та контекст соціальної спільноти, до якої належить автор. Урахування цих складових необхідно для одержання об'єктивних результатів історико-філософського тлумачення.

В. С. Горський аналізує складну діалектику освоєння минулого, яке необхідно осягнути як у його суверенності, так як і своє власне минуле. На основі цього аналізу у монографії обгрунтовується важлива ідея двох рівнів контекстологічного аналізу: розгляд досліджуваного феномену у контекстах задуму і смислу. Автор розкриває неоднорозгачний зв'язок цих двох різновидів контексту, підкреслює недопустимість підміни контексту задуму контекстом смислу, розмежування мови задуму і мови смислу, вимогу обережного обходження за екстраполяцією значень термінів тощо. Дослідження складної діалектики контекстного аналізу дозволило В. С. Горському показати цілу низку опосередковуваних ланок, що характеризують перехід плану виразу у план змісту як центрального питання проблеми витлумачення.

Разом з тим для досягнення повної реконструкції авторського задуму і реального смислу тексту, набутого у процесі історичного розвитку думки, конкретний аналіз не-

обхідно доповнити ситуаційним. Звернення до ситуаційного аналізу тексту пов'язане з необхідністю цілісного сприйняття і відтворення думки філософа, виходом за межі тексту і тієї культурної області, до якої даний текст безпосередньо належить. В цьому наочно реалізується одна з основних закономірностей марксистсько-ленінської методології і історико-філософського дослідження — вимога конкретно-історичного соціального аналізу. Тому ситуаційним аналізом немовби завершується процес історико-філософського тлумачення тексту. Ситуаційний аналіз, як зазначається у книжці, враховує сукупність обставин, які формують світогляд мислителя. Автор констатує неоднозначний зв'язок між матеріалістичною чи ідеалістичною позицією того чи того філософа та інтересами прогресивних і реакційних класів. Вони опосередковані цілим комплексом рівнів суспільної свідомості і світогляду певної епохи чи класу, які визначають спосіб аргументації, вибір конкретних тем і характер їх викладу, інтелектуальний клімат епохи та стиль філософського мислення. Другим аспектом ситуаційного аналізу виступає врахування своєрідності аудиторії, якій філософ адресує свій твір. Всебічним розглядом цього зрізу завершується дослідження ситуаційного аналізу тексту.

Підбиваючи підсумок відзначимо, що рецензована праця — не лише цікавий і плідний доробок, але й стимул для дальшого вивчення сучасних проблем марксистсько-ленінської філософії. Його концепція засвідчує дослідницьку новизну і оригінальність авторського підходу. Монографія В. С. Горського по-новому ставить і розв'язує низку принципових питань історико-філософської методології і сприятиме дальшій розробці проблем історії філософії та теорії культури.

Е. І. АНДРОС

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

XXVI з'їзд КПРС підкреслив велику роль марксистсько-ленінської теорії у суспільному розвитку, практичній діяльності партії, комуністичному вихованні трудящих, націлів учених-суспільствознавців на осмислення нових явищ життя¹. Велике світоглядно-методологічне значення має поглиблення знань про політичне життя суспільства. Важливим є дослідження політичної ідеології як форми суспільної свідомості. Монографія М. І. Михальченка є спробою роз-

крити цю проблему на загальносоціологічному рівні*.

Науковий аналіз ідеології ґрунтується, як відомо, на тому, що політична ідеологія як суспільне явище детермінована економічними і соціально-політичними умовами своєї епохи. Тільки на основі такого конкретно-історичного підходу можна простежити становлення систем ідеологічних поглядів на розвиток соціально-класової, ідейно-політичної боротьби експлуатованих і експлуататорів, що характеризує всю досоціалістичну історію людства, ту глобальну боротьбу ідеї, яка відбувається в сучасну епоху.

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 93.

* Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания. — Киев: Наук. думка, 1981. — 263 с.

Рецензована праця розпочинається розділом «Політична ідеологія як об'єкт загальносоціологічного дослідження». У цьому розділі автор розкриває сутність марксистсько-ленінського підходу до аналізу політико-ідеологічних явищ, показує внесок К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна у розробку методологічних проблем пізнання змісту політичних ідей. Процес продукування політичних ідей не існує поза матеріальним, практичним процесом життєдіяльності людей, визначається ним. Найважливішою ланкою в ланцюгу причин, які породжують ідеологічні явища, зумовлюють їхній розвиток, роль у суспільстві є, як правильно відзначається в монографії, класова боротьба.

Глибоке і ґрунтовне вивчення процесу продукування політичних ідей неможливо здійснити без аналізу реальної історії практики, без пізнання об'єктивних законів функціонування і розвитку економічних і суспільно-політичних систем. Тільки на цій основі можна з'ясувати сутність політичної ідеології. Це є вихідним пунктом рецензованого дослідження. Ідеологічний процес аналізується у діалектичній єдності з процесами політичного, економічного, соціального розвитку. Такий підхід, як показано у праці, впливає з марксистсько-ленінського вчення про суспільство і державу. Економічний і політичний лад суспільства і об'єктивно зумовлені цією основою напрями політичної діяльності, виражені в ідеях, теоріях, лозунгах, програмах тощо, визначають характеристики, соціальну роль і соціальні завдання політичної ідеології. Питання про політичну владу — її завоювання, втримання, використання — становлять ядро даної форми ідеології. Під час аналізу цих проблем автор зачіпає цікаве питання про співвідношення понять «політичне» і «державне», «політична влада» і «державна влада», розкриває сутність процесу посиленої політизації всіх явищ суспільного життя в сучасну епоху.

Сутність і специфіку політичних ідеологій різних класів, відзначає автор, можна виявити тільки тоді, коли вони розглядаються як з точки зору науковості ідей, ідеалів, програм, що складають систему політичних поглядів, так і їхнього впливу на прогрес суспільства і особи, тобто «з позицій марксистсько-ленінської методології соціального пізнання в єдності цих двох аспектів — як специфічної форми відображення і пізнання об'єктивної реальності і розкриття місця, функцій і значення політичної ідеології у політичному житті суспільства, у класовій боротьбі. Гносеологічний і функціональний аспекти дослідження політичної ідеології становлять дві сторони діалектико-матеріалістичної методології пізнання соціальних явищ і процесів» (с. 4). Ці два аспекти дослідження дозволяють зафіксувати той факт, що будь-яка політична ідеологія є конкретно-історичним відображенням істотних сторін політичної дійсності і виступає формою класової політичної свідомості, системою наукових або ненаукових (хоча, можливо, і з окремими елементами науковості) теорій, ідей, концепцій, ідеалів. У них відображені корінні політичні інтереси даного класу, практичні позиції в політичній сфері щодо інших класів і держави, оцінка місця

свого класу в суспільному житті, зумовлена корінними політичними інтересами класу, а також погляди на хід політичного розвитку і на відображення цього розвитку в політичних ідеологіях інших класів цього суспільства (див. там же).

Такий підхід дозволяє виявити детермінанти формування політичних ідеологій, їхню внутрішню структуру. Автор обрав правильний шлях аналізу, акцентуючи увагу на найрозвинутішій, науковій ідеології робітничого класу. Адже чим розвинутіша політична ідеологія як форма пізнання і самосвідомості класу, тим чіткіше виражена її структура.

Однією з актуальних проблем у дослідженні політико-ідеологічних явищ є з'ясування генезису політичних ідеологій, і особливо марксистсько-ленінської політичної ідеології, розкриття того, як зароджувався і змінювався науковий потенціал цих ідеологій. Адже всі політичні ідеології (і ненаукові теж) претендують на істинне відображення політичної реальності, оскільки політична ідеологія, прагнучи стати програмою політичних дій, політичного розвитку суспільства, повинна бути або принаймні здаватися істинною, науковою. Дослідження цих питань, що мають велике значення для практики ідеологічної боротьби, базується на історико-матеріалістичному методі порівняльного аналізу, завдяки чому стає можливим з'ясування глибинних детермінант ідеолого-політичних явищ у різних соціально-економічних умовах, дослідження закономірностей їхнього функціонування. Автор простежує по суспільно-економічних формаціях формування і боротьбу ідеологій панівних і пригноблених націй на фоні економічного і політичного розвитку, показує процес становлення тих чи тих ідей та ідеалів, що набули загальнолюдського значення і втілюються в практику лише за соціалізму, розкриває всю суперечливість, еkleктичність, антикомуністичну спрямованість політичної ідеології буржуазії, двоїстість дрібнобуржуазних ідейно-політичних концепцій.

Дослідник робить глибоко обґрунтований висновок про те, що політична ідеологія робітничого класу — якісно новий вид ідеології, найбільше досягнення наукової соціальної думки, могутня зброя пролетаріату, загартована в революційних битвах за визволення трудящих від ігра капіталу, надійний засіб мобілізації трудящих на будівництво нового суспільства.

Книжку характеризує системний підхід до політичних процесів, зокрема до формування політичних ідеологій. Політична ідеологія аналізується в діалектичному взаємозв'язку з правовою, моральною та іншими формами ідеології. Такий розгляд їх взаємодії сприяє не тільки розробці теорії політичної ідеології, уточненню її специфіки, місця в суспільній свідомості, а й вискравленню специфіки співвідношення з різними компонентами суспільної свідомості, що становить великий пізнавальний інтерес для суспільствознавців багатьох спеціальностей. Політична ідеологія робітничого класу розглядається у трьох площинах: а) як теоретична система поглядів; б) структурна частина суспільної свідомості; в) форма суспільної свідомості розвинутого соціалістичного суспільства, коли

вона стає ідеологією всього народу.

Читачі книжки, безперечно, зацікавить важлива проблема, на яку звернув увагу на XXVI з'їзді КІРС товариш Л. І. Брежнев, — йдеться про розвиток революційної політичної теорії. В. І. Ленін відзначав, що на революційну теорію не можна дивитись як на щось закінчене і недоторкане, що цю науку «соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя»². Автор показує, як сформульовані основоположниками марксизму-ленінізму фундаментальні принципи теорії політичної ідеології, такі як класова зумовленість ідей, ідея диктатури пролетаріату та інші, творчо розвиваються марксистсько-ленінськими партіями (з урахуванням практики соціалістичного і комуністичного будівництва) в багатьох напрямках (розробка якісно нових ідеолого-політичних проблем; постійна зміна політичних програм, реалізованих у соціальній практиці, новими, що відображають сучасний етап економічного і політичного розвитку; конкретизація положень політичної ідеології відповідно до завдань економічного і політичного розвитку на кожному етапі соціалістичного розвитку — див. с. 201—202).

Використання ідейно-теоретичного потенціалу марксизму-ленінізму сприяє дальшому зміцненню соціалістичної свідомості радянських людей, справі комуністичного будівництва. І, як підкреслюється в праці, найактуальнішими завданнями соціалістичної політичної науки є орієнтація на аналіз конкретних змін у світі, країні, соціально-філософське осмислення глобальних політичних процесів у соціалістичній і капіталістичній системах, прогнозування нової політичної ситуації у світі і окремих регіонах, оскільки цей комплекс проблем, що виникають у галузі політико-ідеологічної діяльності, пере-

² Ленін В. І. Наша програма. — Повне збір. творів, т. 4, с. 175—176.

буває на передньому краї сучасного класового протиробства на світовій арені. «Класи, — відзначає автор, — осмислюють своє суспільне буття й інтереси, виробляють програмні цілі, стратегічні завдання, політичну лінію боротьби і поведінки, формулюючи їх у певній політичній ідеології» (с. 258).

Нами зачеплені лише основні проблеми, що їх досліджує М. І. Михальченко у своїй монографії. Читач, який зацікавиться нею, знайде там чимало розробок, вартих інтересу, наприклад, йдеться про взаємодію політичної ідеології і політичної психології, становлення політичних інститутів у різних типах суспільства, їх функціонування і роль у реалізації політичних ідеологій північних класів, взаємодію різних форм суспільної свідомості, роль комуністичних і робітничих партій у реалізації політичної ідеології робітничого класу в ході соціалістичної революції і соціалістичного будівництва тощо.

Відзначаючи достоїнства рецензованої праці, маємо зауважити, що не все однаковою мірою вдалося авторові. Питання про структуру політичної ідеології розглянуто в «усиченому вигляді». Потрібно було повніше розкрити фактори, які детермінують цю структуру, показати взаємозв'язок структури ідеології як цілісної системи і структури політичної ідеології як її важливої форми. Бажано також більш емко виявити методологічну роль поняття «політична ідеологія» у соціальному пізнанні, в структурі понятійного апарата історичного матеріалізму.

Загалом же монографія М. І. Михальченка становить серйозне дослідження малорозробленої проблеми і може бути корисна усім, хто цікавиться методологічними проблемами політичної науки, боротьбою ідей у цій важливій галузі.

О. А. ЛИСЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО КЛЕРИКАЛІЗМУ

Останнім часом посилюлися нападки наших класових ворогів на досягнення і цінності реального соціалізму. Ідейні противники соціалізму використовують пропагандистський апарат релігійних організацій, що діють на Заході, намагаються перетворити ідейну боротьбу між науково-матеріалістичним світоглядом і релігією у «психологічну війну».

Об'єктивний аналіз ролі релігії і церковних організацій, впливу антинаукового, релігійного світогляду на умонастрій, психіку, соціальну поведінку, творчу активність особи, викриття ролі релігії в сучасній ідеологічній боротьбі — важливий напрям досліджень наукового атеїзму і критики клерикального антикомунізму.

Цим проблемам присвячені праці П. Л. Яроцького*. У першій розкриваються при-

чини і характер модернізації віровчення і соціально-політичного пристосовництва віровчення сучасного еговізму, вивчаються нові явища й тенденції у зв'язку з кризовими явищами в організації «свідків Єгови» на Заході і в нашій країні. На основі проведення соціологічних досліджень у нашій республіці автор пропонує методичку і організацію поліпшення ідейно-виховної роботи з цією категорією віруючих. У другій книзі — викривається неспроможність клерикальних вигадок про «державний атеїзм», який нібито насаджується в нашій країні, показується політична спрямованість, система підривних дій клерикального антикомунізму і, зокрема, нові тенденції в сучасному католицизмі, ідеології і політиці Ватикану.

* Яроцький П. Л. Еволюція сучасного неговізму. — Київ: Політиздат України, 1981. — 143 с.; Яроцький П. Л. Ідейний крах сучасного клерикалізму та його модифікації. — К.: Знання, 1982. — 48 с.

Автор аргументовано доводить, що сучасна клерикальна пропаганда умисне змішує релігію з політикою, підмінює ідейну боротьбу ідеологічними та політичними диверсіями. Отже, маємо справу зі сформованим і активно діючим політичним клерикалізмом. На платформі антикомунізму і антирадянщини змикаються під егідою імперіалістичної пропаганди націоналістичні, сіоністські центри, праве крило католицької церкви, залишки уніатства, православно-монархічна білогвардійщина й автокефальне православ'я, пресвітери протестантських церков і окремі відщепенці, які зрадили свою країну в пошуках пресловутого раю «на землі обітованій», «демократичних свобод» на Заході.

Розвінчуючи клерикальні доктрини, автор наголошує на тому, що марксизм-ленінізм ніколи не ототожнював релігію і клерикальний антикомунізм, що комуністи ніколи не вважали віруючих і все духовенство в капіталістичних країнах антикомуністами. Комуністи далекі від думки, що віра в бога рівнозначна антикомунізму. Досвід соціалістичних країн переконливо довів, що трудящі віруючі і невіруючі разом будують нове життя, підтверджуючи цим істинність лєнінського положення про те, що «єдність цієї дійсно революційної боротьби пригнобленого класу за створення раю на землі важливіша для нас, ніж єдність думок пролетарів про рай на небі».

У рецензованих книжках наводяться переконливі факти про розмежування клерикального антикомунізму з тими релігійними організаціями, церковними громадами і віруючими, які підтримують ідеї миру, активно виступають проти загрози термоядерної війни, за впровадження розрядки міжнародної напруженості, утвердження безпеки і співробітництва між народами. Політичний клерикалізм був і лишається знаряддям імперіалістичних і реакційних сил у їхній боротьбі проти теорії і практики наукового комунізму. Разом з цими силами політичний клерикалізм розпалює наклепницькі кампанії з метою дискредитації політики й ідеалів комуністів в очах віруючих, розколу єдності трудящих, проти співробітництва демократичних і народних сил. Ізолювати і перемогти клерикальний антикомунізм, як і інші різновиди сучасного антикомунізму, завдання, що його ставлять комуністи, відповідає інтересам самих віруючих.

Головна мета клерикальної пропаганди, розрахованої на соціалістичні країни, полягає у сприянні так званій ерозії соціалізму. Це доводить практика підривних дій антисоціалістичних сил у Польщі, де імперіалістичні центри розмивали єдність робітничого класу, активно використовуючи клерикалізм і тісно пов'язані з церквою профспілки на зразок горезвісної «Солідарності». Не випадково нова папська енцикліка «Лабorem ехсерценс» («Займаючись працею»), аналіз якої даний в праці «Ідейний крах сучасного клерикалізму і його модифікацій», декларує, що профспілки є невід'ємним елементом соціального життя і суспільства загалом. Робітничому класові отці церкви дають право об'єднуватися у профспілки, «незалежні від працедавців і держави», обдаровують привілеєм на «робітничу солідарність і стійкість». Буржуазна пропаганда відверто ви-

знає, що з «урахуванням дипломатичної делікатності, яка диктується саном», автор енцикліки фактично виступив на захист тих антисоціалістичних сил, які групувалися навколо «Солідарності».

П. Л. Яроцький розглядає істотні моменти й тенденції, які характеризують позицію Ватикану щодо соціальних питань сучасності, класової боротьби, національно-визвольного руху, проблем війни і миру. Знімаючи біблійні шати, якими ідеологи бруклінського центру свідків Єгови прикривають свій антикомунізм, автор звертає увагу на те, як сучасна міжнародна напруженість, загроза ядерної війни використовуються ідеологами єговізму для нагнітання апокаліптичного страху, проповіді «божественної війни Армагеддон».

Ніде так сильно не виявляється намагання затьмарити свідомість людей, як у релігії, в есхатологічному філософствуванні, в месіанських пророцтвах і заповідях. Проповідь «Армагеддону» — це зневіра в майбутнє людства, ставка на божевільний авантюризм. У зв'язку з цим автор робить висновок — ідеологи приреченого на загибель суспільного класу силкуються всіма засобами спотворити закони об'єктивного розвитку людства, приховати суперечності капіталістичного суспільства, у кривому дзеркалі показати процеси, які відбуваються в ньому. Ця ідеологія хитається між двома крайностями — лицемірством, з одного боку, з жорстокістю і відчаєм, з другого.

Аналізуючи еволюцію світоглядних доктрин і ідеологічних концепцій сучасного єговізму, автор обґрунтовує важливі філософсько-соціологічні висновки. Ідеологія єговізму, яка експортується з бруклінського центру цієї організації в США, затемнює реальні перспективи суспільного розвитку, відвертає увагу трудящих у країнах капіталу від класової боротьби, нав'язує і культивує ідеї катастрофізму ще за життя нинішнього покоління, страху і містики. Апокаліптичні пророцтва бруклінського центру єговізму пронизані антикомунізмом. Вони спрямовані проти розрядки міжнародної напруженості. Боротьбу миролюбних, антиімперіалістичних сил за мир і безпеку народів ідеологи єговізму оголошують «комуністичною змовою», «викликом західному світу», «ознакою настання Армагеддону».

Отже, свідомість віруючих «свідків Єгови», які живуть в умовах соціалізму, намагаються піддати обробці відверто антикомуністичними, містико-політичними доктринами, сформованими на ґрунті буржуазної дійсності. Врахування цих особливостей віровчення єговізму має важливе значення для комплексної політико-виховної та атеїстичної роботи з цією категорією віруючих.

Сучасна науково-технічна революція в умовах соціалізму є істотним чинником становлення, формування і утвердження атеїстичного світогляду радянських людей. Збагачується духовний світ особи, розширюються її духовні інтереси та орієнтації, долається все те, що було виявленням обмеженого, ілюзійного, хибоного у світогляді й світорозумінні. «Аналізуючи ці фактори, автор використовує конкретно-соціологічні дослідження, які дають можливість уточнити питання про рівні атеїстичної переконаності

різних соціально-демографічних груп населення.

У рецензованих виданнях конкретизуються завдання атеїстичної роботи в сучасних умовах, акцентується увага на вирішальній ролі у підвищенні ефективності атеїстичного виховання пропагандистів, лекторів, організаторів атеїстичної роботи в трудових колективах і за місцем проживання. Від рівня їх наукової підготовки, компетентності, авторитету, підкреслює автор, багато в чому залежить результат боротьби за умй й серця людей.

Аналізуючи ефективність різних форм атеїстичної роботи, автор, зокрема, докладно спиняється на вимогах до сучасної атеїстичної лекції, говорить про умови ефективності атеїстичних вечорів запитань і відповідей, світоглядні функції телебачення, яке істотно впливає на процес секуляризації віруючих.

Аргументовано, дохідливо для широкого кола читачів, критикуючи клерикальні доктрини і концепції, автор узагальнює досвід атеїстичної контрпропаганди, висловлює конкретні рекомендації з методики і організації атеїстичної роботи, які, безумовно, будуть корисні для пропагандистів атеїзму, широкого атеїстичного активу.

Атеїстична пропаганда, підкреслює П. Л. Яроцький, не випускаючи з поля зору традиційні аспекти критики релігійної ідеології та моралі, нині виходить на нові рубежі,

де важливого значення набувають глобальні проблеми сучасності: війни і миру, екологічні, енергетичні, сировинні, демографічні, продовольчі, а також соціально-світоглядні, морально-етичні аспекти розвитку науково-технічної революції в умовах соціалізму і капіталізму. У зв'язку з цим йдеться про посилення арсеналу атеїстичної пропаганди відповідно до тих можливостей, які дає сучасний розвиток НТР в умовах розвинутого соціалізму, реалізації курсу нашої партії, спрямованого на зміцнення матеріальних і духовних основ соціологічного способу життя.

Звертаючи увагу на пропаганду позитивного атеїзму, його гуманістичного і морального аспектів, автор підкреслює необхідність глибше розкривати вплив пануючого в нашому суспільстві матеріалістичного світогляду на зміцнення морального здоров'я радянських людей, утвердження братерства і дружби народів СРСР, що закономірно привело до формування нової історичної, інтернаціоналістської спільності — радянського народу.

Саме всебічне висвітлення позитивних життєстверджуючих аспектів атеїстичного у світогляді є одним з головних напрямів атеїстичного виховання в сучасних умовах загостреної ідеологічної боротьби і нейтралізації клерикального антикомунізму.

В. П. ЗОЦ

КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ

О. М. Ткаченко. Принципи та категорії психології.—К.: Вища школа, 1979.—200 с.

У монографії розглядається структура психології як системи наукових знань. Аналізуючи категоріальний лад психології, автор спирається на дослідження історичного генезу психологічних категорій, що описують соціально зумовлений рівень активності поведінки людини. Значну увагу приділено висвітленню змісту, загальних принципів марксистської психології — детермінізму, історизму, принципів розвитку, комуністичного ідеалу.

О. М. Ткаченко наголошує на діалектичній природі принципів марксистської психології, зміст яких еволюціонує разом з зміною цілісної картини розглядуваного об'єкта. Спеціальні розділи присвячено висвітленню таких кардинальних методологічних проблем, як природа психічного і його відношення до фізіологічних процесів, співвідношення психічного образу і відображуваного в ньому об'єкта, розкриття шляхів і способів вивчення регулятивного аспекту психічної реальності. О. М. Ткаченко умовно виділяє докатегоріальний і категоріальний періоди розробки психогностичної, психопрактичної та психоактиваційної діяльності. Категоріальний аналіз цих проблем дозволив автору виявити в загальних контурах наявність

ієрархічних «шарів» психічної реальності, які фіксуються в категоріях образу, мотиву, дії та ін.

Одне з чільних місць у монографії посідає дослідження змісту і статусу феномену соціального в психіці людини.

Спираючись на наукові результати, одержані радянськими і зарубіжними психологами-марксистами, автор робить ряд аргументованих висновків щодо проблем взаємозв'язку біо- і соціопсихічних рівнів детермінації людської поведінки.

Змістовна книжка О. М. Ткаченка завершується розділом про особистість та її відображення в категоріальному ладі психології. Проблеми особистості аналізуються крізь призму таких категорій, як «вчинок», «самоощінка», «свобода вибору», «творча мотивація», «самосвідомість» тощо. Автор наголошує, що об'єктивною основою цілісності психічних функцій і взаємозв'язку відповідних категорій виступає суспільно перетворююча діяльність особистості. Значну увагу в монографії приділено виявленню наукової неспроможності тлумачень психологічних принципів і категорій різними течіями буржуазної психології.

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1980 РОЦІ

{Закінчення. Початок — в № 6 за 1981 р.}

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ. ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

- АҚОПОВ М. А. Ленинские принципы пропаганды и современная идеологическая борьба: (К 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина).— Киев: о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- Активизация работы студентов по изучению курса научного коммунизма: Метод. рекомендации для студентов.— Киев: КГПИ.— 99 с.
- Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе: [Материалы конф., 21—22 июня 1979 г./Редкол.: Т. В. Главак и др.].— Киев: Политиздат Украины.— 255 с.
- Актуальные проблемы современной идеологической борьбы: (Учеб.-темат. план, рабочая программа, план семинара и вопросы для повторения по курсу).— Киев: Ун-т марксизма-ленинизма.— 33 с.
- АНТОНЕНКО В. Г., МАНОХА О. Є. Дальша інтернаціоналізація духовного життя радянського народу.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- БОНДАРЕНКО Л. В. Науковий світогляд і свобода особи.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- БУСЛИНСЬКИЙ В. А. Діалектика розвитку соціалістичного суспільства: Про своєрідність дії законів діалектики в умовах соціалізму.— К.: Політвидав України.— 127 с.
- ВАЛЬКО И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 142 с.
- ВИШНЯКОВА Е. А. Научно-техническая революция и развитие потребностей личности трудящегося.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 29 с.
- Вопросы научного коммунизма: Респ. междунауч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 44. Социально-политические проблемы развитого социализма 144 с.; Вып. 45. Проблемы научного управления социалистическим обществом. 136 с.; Вып. 46. Политическая система развитого социалистического общества и ее перерастание в коммунистическое самоуправление. 136 с.
- ВРУБЛЕВСКИЙ В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия: Труд и НТР: полит.-экон. аспект.— Киев: Политиздат Украины.— 450 с.
- ГЕРАСИМОВ Є. М., САВЧЕНКО М. Ф. Науково-технічна революція і формування комуністичного ставлення до праці.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 16 с.
- ГЛУШКОВ В. М., КАНЫГИН Ю. М. Что же такое современная НТР?— Киев: ИК.— 65 с.
- ГОНТАРЖЕВСЬКИЙ І. С. Духовні цінності радянської молоді.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ГОНЧАРЕНКО Н. В. Духовная культура: Источники и движущие силы прогресса.— Киев: Наук. думка.— 379 с.
- ГОРАК В. В., КОБКО Г. Л. Советское село в системе социально-классовых отношений развитого социалистического общества.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 31 с.
- Гуманистическая сущность политической идеологии и ее значение в формировании коммунистического сознания молодежи: (Метод. материалы в помощь лектору).— Львов: Львов. обл. орг. о-ва «Знання» УССР.— 25 с.
- Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма: (На материалах УССР)/Под общ. ред. Д. С. Шелеста.— Киев: Вища школа. Голос. изд-во.— 311 с.
- Диалектика объективного и субъективного в развитии социалистического общества/[Г. Г. Вдовиченко, Г. Г. Емельяненко, А. Т. Лукьянов и др.].— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 205 с.
- Дисциплина труда как условие экономического прогресса: (В помощь лектору)/Сост. И. Д. Мачнева.— Харьков: Харьк. обл. орг. о-ва «Знання» УССР.— 25 с.
- ДОБРУСКИН М. Е. Творческое содружество рабочего класса, крестьянства и интеллигенции — важнейшая черта советского образа жизни.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- ДОВГАЛЬ О. О., СТОГНІЙ І. П. Комуністичний світогляд і трудова діяльність.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ДОЛЯ В. Є., МАРИНЮК В. І. Теоретико-пізнавальний і психологічний аспекти формування комуністичного світогляду.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЕВТУШЕНКО А. И. Философия и коммунистическое мировоззрение: (Ист.-метод. вопр. единства материализма и диалектики).— Киев: Наук. думка.— 255 с.
- ЗАДВОРНЫЙ А. М. Построение развитого социализма—воплощение в жизнь ленинских идей.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 31 с.
- Закономерности становления и развития мировой системы социализма: Рабочая программа курса для студентов филос. фак-та/Сост. П. Д. Коваль.— Киев: Ви-

- ща школа. Изд-во при Києв. ун-те.— 23 с.
- ЗУЕВ К. Е. Проблемы человека в условиях научно-технической революции.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 64 с.
- ЗУЕВ К. Е. Социальная политика КПСС в действии.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 22 с.
- КАКОВСКИЙ К. Г., КОВАЛЬ А. У. Пути преодоления существенных различий между городом и деревней в условиях развитого социализма.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 38 с.
- КАЛАКУРА Я. С. Робітничий клас — вирішальна сила у зміцненні інтернаціональної єдності суспільства розвинутого соціалізму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 25 с.
- КОВАЛЬ П. Д., В. И. Ленин, КПСС об идеологической борьбе как одной из основных форм классовой борьбы, о непримиримости социалистической и буржуазной идеологии: (Метод разработки в помощь пропагандистам и слушателям парт. учебы).— Киев. Б. И.— 19 с.
- КОЗЛОВА И. М. Возрастание роли пролетарского интернационализма в борьбе против современного оппортунизма за единство мирового революционного процесса : Метод. разработка.— Хмельницьк : Хмельницьк. обл. орг. о-ва «Знание».— 23 с.
- КОЛОВКОВА Е. О. Сім'я в суспільстві розвинутого соціалізму.— К. : Політвидав України.— 93 с.
- КОММУНАРОВ С. Н. Интернационализация общественного сознания — закономерность развития социализма.— Киев : Вища школа. Голов. изд-во.— 176 с.
- КОРОЛЬКО В. Г. Образ жизни и НТР: проблемы идеологической борьбы.— Киев : Политиздат Украины.— 222 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Проблемы экономической и научно-технической пропаганды на современном этапе.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 26 с.
- ЛАЗОРЕНКО Е. В. Всестороннее развитие личности : (Исследование проблемы в теории науч. коммунизма).— Киев : Вища школа. Голов. изд-во.— 175 с.
- Ленинский принцип партийности идеологии и современная идеологическая борьба: (Метод. материалы) / [Подгот. А. Я. Макогон].— Кировоград : Кировоград. обл. орг. о-ва «Знание» УССР.— 33 с.
- ЛИБЕЦ В. И. В. И. Ленин о соотношении объективных условий и субъективного фактора в развитии социалистического общества.— Донец. гос. ун-т.— 33 с.
- ЛІВЕНЦОВА В. О. Подолання соціальних відмінностей між людьми фізичної і розумової праці в умовах розвинутого соціалізму.— К. : Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 118 с.
- ЛІТОВЧЕНКО В. П. Робітничий клас — творець соціалістичного способу життя.— К. : Політвидав України.— 87 с.
- ЛИТОВЧЕНКО В. П. Социалистический труд — основа формирования личности советского рабочего.— Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 203 с.
- ЛОГВИНЕНКО В. К., ЛЫСКО Л. Р. Субъекты общественного производства : Вопр. методол. систем. анализа.— Киев : Вища школа. Голов. изд-во.— 157 с.
- ЛУТАЕНКО В. С. Роль пропаганды науки в формировании мировоззрения советского человека.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 26 с.
- МАТВИЙЧУК В. М., САЄНКО А. О. Охрана навколишнього середовища — соціальне завдання суспільства розвинутого соціалізму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 20 с.
- МАТВИЙЧУК М. М. Розвиток КПРС марксистсько-ленінського вчення про партію в сучасних умовах.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МЕЛЬНИЧЕНКО В. Е. Животворный источник победы : (В. И. Ленин о пролетар. интернационализме).— Киев : о-во «Знание» УССР.— 62 с.
- МОРОЗОВ В. А., КОРЕГІН О. Я. Демографічні проблеми суспільства розвинутого соціалізму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 17 с.
- Науковий комунізм / Пер. з рос. [П. М. Федосеев, В. Г. Афанасьев, К. Н. Брутенц та ін.].— К. : Вища школа. Голов. вид-во.— 398 с.
- Научный коммунизм [Сб. статей / Ред. кол. : Н. И. Сазонов (ств. ред.) и др.].— Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— Вып. 15. 65 с.— (Вестн. Харьк. ун-та, № 199).
- Наш социалистический образ жизни : Прим. учеб. программа.— Киев : Молодь.— 87 с.
- Наш соціалістичний спосіб життя : На допомогу слухачам мережі комс. політнавчання / [За ред. І. Ф. Надольного].— К. : Молодь.— 367 с.
- ОНИКІЄНКО В. В. Праця в сільському господарстві : (Соц.-екоп. аспекти).— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ОСИЧНЮК Е. В. О логике курса исторического материализма.— Киев : Вища школа. Изд-во при Києв. ун-те.— 84 с.
- ПАНЧЕНКО М. П. Ленінська теорія відтворення та її здійснення в умовах розвинутого соціалізму : (До 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна).— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ПАНЧЕНКО П. П., ТАЛАН Є. П. Світлий шлях колгоспного селянства.— К. : Політвидав України.— 111 с.
- ПАСТУХ М. С., СКРИПКА П. И. Вопросы структуры и закономерностей развития общественного сознания в марксистской социологии : [Лекция].— Киев : Б. и.— 37 с.
- ПЕТЕРС І. А. Світовий соціалізм — вирішальний фактор прогресу людства.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ПИТУГАНОВ А. Л., СЕРДЮК Л. А. Научно-технический прогресс и эффективность управления производством.— Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 183 с.
- ПЛИСЮК В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму : (Діяльність Ком. партії по вдосконаленню соц. сусп. відносин на селі 1960—1978).— Львів : Вища школа. Вид-во при Львів ун-ті.— 135 с.
- ПОБЕРЕЖНЫЙ И. Н. Ленинизм и мировой революционный процесс.— Киев : о-во «Знание» УССР.— 28 с.
- Политическая культура развитого социализма : Метод. рекомендации в помощь пропагандистам.— Ворошиловград : Б. и.— 18 с.

- Проблеми методології наукового пізнання і соціальної практики в світле ленінсько-теоретичного насліддя / [Ю. В. Кушаков, Г. Г. Вдовиченко, В. А. Босенко і др.].—Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.—318 с.
- Пути формирования и источники пополнения рабочего класса развитых капиталистических стран / [А. Н. Шлепаков, Г. И. Вайнштейн, В. Н. Гулевич и др.].—Київ : Наук. думка.—251 с.
- СИНЬКІВСЬКА Л. І. Інтернаціоналізація духовної сфери радянського способу життя.—К. : т-во «Знання» УРСР.—20 с.
- Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма / [В. И. Куценко, Н. И. Михальченко, Ю. Д. Прилюк и др.]; АН УССР. Ин-т философии.—Київ : Наук. думка.—367 с.
- СОЛДАТОВ В. І. Трудовий колектив соціалістичного суспільства.—К. : Політвидав України.—101 с.
- Социалистическая духовная культура : Некоторые вопр. истории, теории, практики / [В. Г. Антоненко, Б. А. Гаевский, В. А. Зоц и др.].—Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те; Дебрецен : Изд-во Дебрецен. ун-та.—239 с.
- Социальная природа буржуазных партий в современном капиталистическом мире : Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т социал. и экон. пробл. зарубеж. стран.—Київ : Наук. думка.—182 с.
- Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады / [И. С. Хмель, В. А. Горбик, В. Н. Гулевич и др.]; АН УССР, Ин-т соц. и экон. пробл. зарубеж. стран.—Київ : Наук. думка.—403 с.
- Структурно-логические схемы и методика применения их в курсе научного коммунизма : Метод. рекомендации. [В 2-х ч.] / Ин-т повышения квалификации преподавателей обществ. наук при Київ. гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко; [Побережний И. Н. и др.].—Київ : ІІІК преп. обществ. наук.—Ч. 1. Вып. 1. 113 с.; Ч. 1. Вып. 2. 108 с.; Ч. 2. Вып. 1. 90 с.; Ч. 2. Вып. 2. 83 с.
- ТАРАСЕНКО Д. І., КРИВОХАТСЬКИЙ М. М. Єдність інтересів колективу і суспільства.—К. : Політвидав України.—159 с.
- ТОМЧУК П. В. Трудовий характер соціалістичного способу життя.—К. : т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ЧЕРКАСОВА С. И., ПШЕНИЧНЮК Е. В. Социалистическое соревнование и управление производством.—Київ : о-во «Знання» УССР.—20 с.
- ШИНДЕРОВ Б. В., ГРАБОВСКИЙ А. В. Социалистический образ жизни и особенности его совершенствования в современном советском селе.—Київ : о-во «Знання» УССР.—36 с.
- ШИРЯЕВ Ю. І. Підвищення якості роботи—ключова проблема будівництва комунізму.—К. : т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ШЛЕПАКОВ А. М. та ін. Ленінські ідеї миру і сучасність.—К. : т-во «Знання» УРСР.—61 с.
- ШЛЯХТУН П. А. Интеллигенция в современном буржуазном обществе.—Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.—189 с.
- ШУЛЬГА М. О. Розвиток соціалістичного способу життя особи.—К. : т-во «Знання» УРСР.—20 с.
- ШУМИХИН Н. Ф. Ленинизм и национально-освободительные революции современности.—Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.—230 с.

ЕТИКА І ЕСТЕТИКА

- Актуальные проблемы марксистско-ленинского эстетик (Прим. программа теорет. семинара для худож. интеллигенции). Третий год обучения. 1980—1981 учеб. год.—Київ : Облполграфиздат.—12 с.
- БАТРАК Г. Е. На пути становления личности : (О ком. воспитании молодежи).—Днепропетровск : Промінь.—142 с.
- ГОНЧАРУК Г. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма : (На материалах УССР).—Київ ; Одесса : Вища школа. Голов. изд-во.—191 с.
- ГОРДИЄНКО А. Т. Комуністична партійність і свобода художньої творчості.—К. т-во «Знання» УРСР.—24 с.
- ДАНИЛЕНКО І. М. Класове та загальнолюдське в комуністичній моралі.—К. : Політвидав України.—85 с.
- ЗАСЛУЖЕНОК В. С. Патріотичне та інтернаціональне виховання молоді в умовах розвинутого соціалізму.—К. : т-во «Знання» УРСР.—47 с.
- ЗИНЬКОВСКАЯ Е. М. Сущность и факторы нравственного воспитания в условиях социалистического общества.—Київ : о-во «Знання» УССР.—17 с.
- ЗЯЗЮН І. А., РОДЧАНІН Є. Г. Морально-естетичні погляди В. О. Сухомилинського.—К. : т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ІГНАТОВ В. О., ПІДДУБНИЙ В. А., Оглядова рецензія лекцій з проблем інтернаціонального і патріотичного виховання і критики буржуазного націоналізму.—К. : т-во «Знання» УРСР.—26 с.
- ІОРДАТІЙ М. Ф. Два світи—два мистецтва : До проблеми особи в літературі та мистецтві.—К. : Мистецтво.—125 с.
- КАМИШАН М. А. Роль морального фактора в суспільстві розвинутого соціалізму.—К. : т-во «Знання» УРСР.—47 с.
- КОЛЕСНИК М. І. Людяність краси : Естетичне як особистісне відношення.—К. : Мистецтво.—173 с.
- Коммунистическое воспитание молодежи : (Метод. указания в помощь слушателям).—Київ : Б. и.—22 с.
- Комплексный подход к коммунистическому воспитанию студенческой молодежи.—Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.—215 с.
- ЛІВЧУК Л. Т. Психологія і художественное творчество : (Критич. анализ).—Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.—159 с.
- В. И. Ленин, КПСС о коммунистическом воспитании : Учеб. план и программа теорет. семинара.—Київ : Б. и.—13 с.
- ЛИТВИНЕНКО В. Ф. Виховання ідейної переконаності радянської молоді.—К. : т-во «Знання» УРСР.—48 с.

- ЛЯШЕНКО І. Ф. Естетика ленінізму і питання музичної культури.— К.: Музична Україна.— 223 с.
- МАЗЕПА В. І. Ленінські принципи партійності і народності мистецтва соціалістичного реалізму: (До 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна).— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- МАЗЕПА В. І. Художнє пізнання дійсності.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 22 с.
- МАЗЕПА В. И. Эстетическое наследие В. И. Ленина и современные проблемы художественной культуры.— Киев: Наук. думка.— 162 с.
- МАЗЕПА В. И., ЯРАНЦЕВА Н. А. Творческое развитие КПСС ленинских принципов партийного руководства художественной культурой социалистического общества: (В помощь руков. и слушателям теорет. семинаров...)— Киев: Б. и.— 11 с.
- Марксистско-ленинская эстетика: Метод. указания для самостоятел. подгот. студентов.— Харьков. с.-х. ин-т.— 63 с.
- Мистецтво і сучасність: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського.— К.: Наук. думка.— 235 с.
- МИСУНО А. В. Нравственный идеал и социальная активность личности в условиях развитого социализма.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 19 с.
- МИХАЛЕВ В. П. Искусство и идеологическая работа: (В помощь руков. и слушателям теорет. семинаров для худож. интеллигенции...)— Киев. Б. и.— 11 с.
- МИХАЛЕВИЧ А. В. Во всю силу чудесности: Сб. статей.— Киев: Мистецтво.— 195 с.
- НАЛИВАЙКО Д. С. Искусство: направления, течения, стили.— Киев: Мистецтво.— 288 с.
- Нравственные основы социалистического образа жизни: (Метод. рекомендации в помощь пропагандистам и слушателям системы полит. просвещения и экон. образования).— Ворошиловград: Б. и.— 31 с.
- Общественные науки в идейном воспитании творческой молодежи.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 175 с.
- Основи комуністичної моралі: Орієнтов. навч. програма.— К.: Молодь.— 59 с.
- Основні напрями виховання радянської людини / [Редкол.: О. М. Гопченко (відп. ред.) та інші].— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 148 с.
- Основи марксистско-ленинской эстетики: (Учеб.-темат. планы, планы семинар. занятий и метод. разработки) / [Сост.: Бражник С. И., Елигулашвили Э. М., Яранцева Н. А.].— Киев: Б. и.— 38 с.
- Патриотическое и интернациональное воспитание советской молодежи в условиях развитого социализма / Под общ. ред. Д. Н. Щербакова.— Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.— 124 с.
- ПОЛУК І. В. Взаємозв'язок інтернаціонального й атеїстичного виховання.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 64 с.
- ПОЛЯКОВА Т. А. Социально-эстетическая функция искусства в познавательной деятельности.— Киев: Наук. думка.— 154 с.
- ПРИБАЛКО П. П., ВОЛОБУЄВ В. І. Утвердження принципів комуністичної моралі у сільського населення.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 16 с.
- Проблеми культури й нравственное воспитание молодежи: (Метод. рекомендації).— Кировоград: Кировоград. обл. орг. о-ва «Знання» УССР.— 23 с.
- Пути совершенствования коммунистического воспитания студентов: Сб. науч. и метод. тр. / [Редкол.: Е. Н. Шабалина (отв. ред.) и др.].— Днепропетровск: Днепропетр. ун-т.— 175 с.
- РУВИНСКИЙ Л. И. Нравственное воспитание подростков.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- СКУРАТОВСКИЙ В. А. Актуальные вопросы патристического и интернационального воспитания в современных условиях.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 26 с.
- СМОРЖ Л. А. Искусство в свете ленинской теории отражения.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во.— 327 с.
- СУПТЕЛЬ Ж. А. Молодежь и культура.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 21 с.
- ФЕДУРУК В. С. Художня творчість мас у розвинутому соціалістичному суспільстві.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 20 с.
- ФЕДУРУК В. С. Эстетическое воспитание в системе комплексного подхода к воспитанию трудящихся: (В помощь руков. и слушателям теорет. семинаров для худож. интеллигенции...)— Киев: Б. и.— 11 с.
- Формирование активной жизненной позиции — главная задача нравственного воспитания трудящихся: (Метод. указания в помощь слушателям).— Киев: Б. и.— 22 с.
- ФРАНКО І. Я. Краса і секрети творчості: Статті, дослідження, листи.— К.: Мистецтво.— 500 с.— (Пам'ятки естет. думки). Художественная деятельность: Проблема субъекта и объектив. детерминации / [В. И. Мазепа, В. П. Иванов, В. А. Малахов и др.]; АН УССР. Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.— 259 с.
- ШАБАЛИНА Е. Н. Роль искусства в нравственном формировании личности.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 20 с.
- ЩЕРБО А. Б., ДЖОЛА Д. Н. Красота воспитывает человека.— 2-е изд.— Киев: Рад. школа.— 104 с.
- Элитарные представления об искусстве и современный мир: [Сб. статей] / АН УССР. Ин-т лит. им. Т. Г. Шевченко; [Отв. ред. Д. В. Затонский].— Киев: Наук. думка.— 298 с.
- Этика и эстетика: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев: ун-те.— Вып. 23. В. И. Ленин и актуальные проблемы этики и эстетики. 144 с.
- ЯРАНЦЕВА Н. О. Мистецтво соціалістичного реалізму як засіб ідейно-політичного, трудового й морального виховання.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 18 с.

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- АНТОНОВ А. В., СВІРКО В. А. Психология понимания пиктографических знаковых систем.— Киев: о-во «Знання» УССР.— 52 с.
- АНУФРІЄВА Р. А., ГОЛОВАХА Є. І. Трудовий колектив і всебічний розвиток

- особи.—К.: т-во «Знання» УРСР.—18 с.
- БОГАЕНКО В. А., ИЩУК С. И., СТЕПАНЕНКО А. В. Комплексное планирование социально-экономического развития города: (Разраб. и реализация плана).—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—112 с.
- БЫСТРИНА А. П. Воспитание активной жизненной позиции.—Одесса: Маяк.—120 с.
- ВАСИЛЕВСКАЯ А. М. Методы формирования у молодых рабочих коммунистического отношения к труду.—Киев: РДЭНТП.—18 с.
- Возрастание социальной активности трудящихся в условиях развитого социализма: (Метод. рекомендации в помощь пропагандистам, политинформаторам и агитаторам).—Воршиловград: Б. и.—28 с.
- ВЫХРУЩ В. П. Опыт комплексного планирования экономического и социального развития региона: Обзор.—Киев: УкрНИИТИ.—42 с.
- ГАФТ Л. Ш. Методологические проблемы создания АСУ.—Киев: о-во «Знание» УССР.—23 с.
- ГАЦА О. О., ЧАЛИЙ О. А. Управление виробництвом в условиях застосування АСУ.—К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ГЛУШКОВ В. М., КОЖУРИН Ф. Д. Региональные автоматизированные системы управления.—Киев: о-во «Знание» УССР.—64 с.
- ДАНОК В. М. Профорентация и профторбор как факторы регионального использования кадров.—Киев: о-во «Знание» УССР.—33 с.
- ЗЛОБИНА О. Г., АНУФРІЄВА Р. А. Тенденції розвитку міжособистісного спілкування.—К.: т-во «Знання» УРСР.—22 с.
- ИВАНЧЕНКО Е. Г. Социально-психологические средства повышения эффективности научного творчества.—Киев: РДЭНТП.—22 с.
- КАНЫГИН Ю. М., БОТВИН В. А. Проблемы развития и использования научного потенциала крупных городов.—Киев: Наук. думка.—216 с.
- КИССЕЛЬ Е. И. Социально-психологические аспекты развития творчества в НИИ.—Киев: о-во «Знание» УССР.—18 с.
- КОВАЛЕНКО П. С. Развитие городов.—Киев: Наук. думка.—299 с.
- КРАСНОКУТСКАЯ Н. В. Ситуации в производственных коллективах.—Киев: о-во «Знание» УССР.—23 с.
- КУЦ Ф. Д., МАКСИМЕНКО Л. Н. Адаптация молодого рабочего в трудовом коллективе.—Киев: о-во «Знание» УССР.—21 с.
- КУЦЕНКО В. И. Развитие непродуцтвенной сферы на современном этапе.—Киев: о-во «Знание» УССР.—48 с.
- В. И. Ленин о социальной активности трудящихся: (Метод материалы).—Кировоград: Кировоград. обл. орг. о-ва «Знание» УССР.—34 с.
- ЛИФИНЦЕВ Н. А. Совершенствование культуры управления социалистическим производством.—Киев: о-во «Знание» УССР.—22 с.
- МАКСИМЕНКО С. Д., БЕХ И. Д. Актуальные проблемы познавательной деятельности.—Киев: РДЭНТП.—18 с.
- МАРУНЯ В. П. Рациональна організація вільного часу молоді.—К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- МОЙСЕЕНКО В. В. Ленинские идеи совершенствования работы аппарата управления и служебная ценностная ориентация работников учреждений.—Киев: ИК.—32 с.
- МОЛЯКО В. А. Техническое творчество — основа подготовки молодежи к трудовой деятельности.—Киев: о-во «Знание» УССР.—17 с.
- МУСАТОВ С. А. Психологические факторы усвоения научно-технических знаний молодежной аудиторией.—Киев: о-во «Знание» УССР.—20 с.
- Образ жизни: Теорет. и методол. пробл. социал.-психол. исслед. / [Р. А. Ануфриева, Е. И. Головаха, Л. М. Гринченко и др.]; АН УССР. Ин-т философии.—Киев: Наук. думка.—299 с.
- ПАВЛЮТЕНКОВ Е. М. Формирование мотивов выбора профессии.—Киев: Рад. школа.—143 с.
- ПАНТЕЛЕЕВ Н. А. Управление трудовыми ресурсами в условиях развитого социализма.—Киев: о-во «Знание» УССР.—64 с.
- ПАНЧЕНКО Е. Г. Трудовой коллектив: комплексные планирования економічного і соціального розвитку.—К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ПЕКUR В. Н., ЧЕТВЕРТАК В. Г. Труд и социализация личности.—Киев: о-во «Знание» УССР.—19 с.
- ПОНОМАРЕВА Р. А. Психологический аспект формирования активнопозитивного отношения к труду у будущих рабочих.—Киев: о-во «Знание» УССР.—18 с.
- ПОПЛУЖНИЙ В. Л. Соціальні почуття радянської людини.—К.: Вища школа. Голов. вид-во.—178 с.
- ПРОСКУРА Е. В. Роль трудовой деятельности в становлении личности будущего рабочего.—Киев: о-во «Знание» УССР.—20 с.
- Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М. И. Борншевского.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—168 с.
- Психофизиология оператора в системах человек — машина / [Отв. ред. и авт. предисл. К. А. Иванова-Муромский].—Киев: Наук. думка.—342 с.
- Социально-экономические проблемы развития отраслей непродуцтвенной сферы народного хозяйства: [Сб. статей] / Н.-и. экон. ин-т; Под общ. ред. П. В. Волобая.—Киев: ЭНИИ.—210 с.
- Социально-этические проблемы управленческой деятельности / [К. К. Грищенко, Н. И. Михальченко, Н. А. Сакада и др.]; АН УССР. Ин-т философии.—Киев: Наук. думка.—222 с.
- СУВорова И. П. Совершенствование регионального управления трудовыми ресурсами.—Киев: Наук. думка.—170 с.
- Теория и практика комплексного развития города / [В. В. Финагин, В. И. Докшевич, А. Н. Ковалева и др.]; Отв. ред. В. И. Сенченко.—Киев: Наук. думка.—207 с.

НАУКОВИЙ АТЕІЗМ

- ЛЕНІН В. І. Про атеїзм, релігію і церкву: 36 статей, листів та ін. матеріалів / [Упоряд. та авт. вступ. слова: В. В. Бабанюк, О. С. Косянчук, В. В. Фомиченко; Під ред. А. О. Єршова, В. К. Танчеря].— К.: Політвидав України.—343 с.
- АРСЕНЬЕВ В. А., ДАНИЛОВ В. И. Баптисты-раскольники — кто они?: Документалист. очерк.— Харьков: Прапор
- БОЛДИЖАР М. М. Антинародна діяльність уніатської церкви: (На матеріалах Ужгород. унії).— Львів: Вища школа. Вид-во при Льв. ун-ті.—199 с.
- БРАЖНИК И. И. Проблемно-профилирующее преподавание научного атеизма: Метод. пособие.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—67 с.
- БУБЯКОВ І. Т., КОСЯНЧУК О. С. Громадянські обов'язки і релігійна віра.— К.: Політвидав України.—76 с.
- Вопросы атеизма: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 16. В. И. Ленин и актуальные проблемы научного атеизма. 143 с.
- ГАЛЕЧКА Т. Атеїзм, теологія, ревізйонізм: Крит. аналіз ревізйоністських фальсифікацій марксистсько-ленінського атеїзму / Скор. пер. з словац.— К.: Політвидав України.—182 с.
- ГОЛЪБАХ П. Кишенькове богослов'я.— К.: Політвидав України.—192 с.
- ГОПЧЕНКО П. Г. Социальный прогресс и богословские утопии.— Одесса: Маяк.—103 с.
- ГРИНІВ Є. А. Бруклін на роздоріжжі: (Єговизм в умовах кризи релігії).— К.: т-во «Знання» УРСР.—46 с.
- ДМИТРЕНКО П. М. Претворение в жизнь ленинского атеистического наследия: [Метод. материалы].— Кировоград: Кировоград. обл. орг. о-ва «Знание» УССР.—27 с.
- ДУЛУМАН Е. К., КИРЮШКО Н. И., ЯРОЦКИЙ П. Л. Научно-техническая революция и формирование атеистического мировоззрения. / АН УССР, Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.—311 с.
- ЗАКОВИЧ Н. М. Советская обрядность и духовная культура / АН УССР. Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.—221 с.
- ЗАМАЛЕЕВ А. Ф., ЗОЦ В. А. Богословы ищут бога: Филос.-атеист. очерки по истории христиан. теологии.— Киев: Молодь.—168 с.
- ЗОЦ В. П. Атеїзм у системі цінностей духовної культури.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- Как прекрасен этот мир, посмотри: Рассказы людей, в прошлом верующих, о том, как они обрели материалист. мировоззрение, стали активными участниками ком. стр-ва / [Сост. В. Л. Новоселов].— Донецк: Донбас.—108 с.
- КИРЮШКО М. І. Роль атеїзму в культурному розвитку особи.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- Кому это выгодно? / [Е. Дорош, Д. Корецкий, Л. Выбля и др.; Сост. и авт. предисл. Н. А. Забережьев].— Киев: Политиздат Украины.—141 с.
- КОСУХА П. І. Релігія в планах антикомунізму.— К.: Політвидав України.—88 с.

Массовый атеизм — характерная черта социалистического образа жизни: (Метод. рекомендации в помощь лекторам-атеистам и преподавателям нар. ун-тов).— Харьков: Харьк. обл. орг. о-ва «Знание» УССР.—27 с.

- Основи наукового атеїзму: Орієнтов. навч. план та програма / [Підгот. П. І. Косуха, В. О. Лебідь].— К.: Молодь.—80 с.
- ПОЛІЩУК Ю. Д. Інтелектуальне й емоційне в атеїстичному вихованні.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ФОМЕНКО А. К. Несовместимость коммунистической нравственности и религии.— Киев: о-во «Знание» УССР.—48 с.
- ЧЕРНЫШЕВ В. С. Моладжые обряды.— Днепропетровск: Промінь.—102 с.
- ШИШ А. З. Уніатство: шляхом підступів і зради.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ЩЕДРИН В. К. Критика релігійної моралі.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

- ПРОКОПОВИЧ Ф. Філософські твори. В 3-х т. Т. 2. Логіка. Натурфілософія, або фізика. Етика: Пер. з лат. / [Упоряд.: М. Д. Рогович, В. М. Нічкі].— К.: Наук. думка.—550 с.
- Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму: 36 наук. праць / АН УРСР. Ін-т філософії; [Редкол.: П. Манзенко (відп. ред.) та ін.].— К.: Наук. думка.—178 с.

КРИТИКА СУЧАСНОЇ
БУРЖУАЗНОЇ ФІЛОСОФІЇ
ТА СОЦІОЛОГІЇ

- АКОПОВ М. А. Чи вільний «вільний світ?». — К.: Політвидав України.—164 с.
- АНИСИМОВ А. Н. Гегемонистские лже-теории на службе антисоветизма.— Киев: Политиздат Украины.—153 с.
- БЕРЕНШТЕЙН Л. Е., ИСАКОВА Н. П., САПРЫКИН А. Г. Критика буржуазных фальсификаций социально-политического и экономического развития советской деревни.— Киев: о-во «Знание» УССР.—32 с.
- БЕРЕНШТЕЙН Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—191 с.
- Буржуазный национализм — знеряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки / [Редкол.: Р. Г. Симоненко (відп. ред.) та ін.].— К.: Наук. думка.—310 с.
- Буржуазные концепции культуры: кризис методологии / [В. Г. Табачковский, В. В. Лях, Н. П. Полищук и др.]; АН УССР. Ин-т философии.— Киев: Наук. думка.—365 с.
- ВАЙНЕР С. Х. Сионизм — форма расизма.— К.: т-во «Знания» УРСР.—48 с.
- ВЕРБИЛО А. Н. Критика буржуазных концепций по вопросам войны и мира.— Киев: о-во «Знание» УССР.—48 с.
- ВЕРГУН В. А., РЕШЕТНЯК В. П. Апология современного государственно-монополистического капитализма в концепциях буржуазной футурологии: Учеб. пособие.— Киев: Изд-во Киев. ун-та.—101 с.

- Вопросы общественных наук: Респ. межвед. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 43. Критика буржуазной идеологии реформизма и ревизионизма в курсах общественных наук. 140 с.; Вып. 44. Критика буржуазных и ревизионистских концепций в курсе научного коммунизма. 145 с.
- ГАЙ Ю. І. З ким і проти кого: Ганеб. шлях петлюрівщини та її «спадкоємців».— К.: Молодь.—223 с.
- ГАЙСИНОВИЧ М. Д. Мифы и действительность.— Львов: Каменяр.—149 с.
- ГОРДИЕНКО А. Т. НТР, личность и современная идеологическая борьба.— Киев: о-во «Знание» УССР.—18 с.
- ДЕМКІВСЬКИЙ А. В. Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій економіки Української РСР.— К.: т-во «Знання» УРСР.—18 с.
- ДМИТРУК К. Е. Безбатченки: Документальная публикация с рис.— 3-е вид., доп.— К.: Дніпро.—318 с.
- ЕДЕЛЬМАН А. І. Критика богословско-філософських спекуляцій сionізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- ЖДАНОВ Д. А. Мир миров или война миров?: (Борьба идеологий и проблемы внеземных цивилизаций).— Киев: о-во «Знание» УССР.—64 с.
- ИВАНЧЕНКО И. Г. Идеологическая диверсия империализма: система, содержание, направленность.— Киев: Наук. думка.—387 с.
- КАПЕЛЬГОРОДСЬКА Н. М. Ідеологічна боротьба в сучасному зарубіжному кінознавстві.— К.: Наук. думка.—205 с.
- КАРПЕНКО М. Ф., ПОХВАЛИНСЬКИЙ Б. В. Критика буржуазних реформістських і ревізіоністських теорій з проблем суспільного розвитку.— К.: т-во «Знання» УРСР.—47 с.
- КЕЛЕМБЕТОВА В. Ю. Сучасна буржуазна соціологічна антропологія: (Критичногр. дослідження).— К.: Наук. думка.—266 с.
- КОРОЛЕВИЧ Я. О. На екзильному заїзді: (Про реакційну суть укр. буржуаз. націоналістів).— К.: т-во «Україна».—48 с.
- КРУГЛОВ С. М., ФОМИЧЕНКО В. В. У полоні утопій: Критика сучасних буржуаз. та дрібнобуржуаз. теорій суспіл. розвитку.— К.: Політвидав України.—150 с.
- КУКУРУДЗА И. И. Критика буржуазных фальсификаций социально-экономических предпосылок социалистической революции.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—151 с.
- КУРГАНСКИЙ В. А. Реакционная сущность современных буржуазных социальных утопий.— Киев: о-во «Знание» УССР.—19 с.
- ЛЯХ В. В. Критика буржуазных концепций роли науки и техники в общественном развитии.— Киев: о-во «Знание» УССР.—19 с.
- НАЗАРЕНКО Г. А. Современная идеологическая борьба и молодежь: (Метод. разработ.).— Хмельницкий: Хмельниц. обл. орг. о-ва «Знание» УССР.—36 с.
- ПОЛИЩУК Н. П. Кризис современных буржуазных теорий общественного развития.— Киев: о-во «Знание» УССР.—20 с.
- РУВИНСКИЙ Л. А. Сионизм: реакционные цели и преступные средства.— Одесса: Маяк.—143 с.
- СОБОЛЬ О. Н. Культура, личность и современная идеологическая борьба.— Киев: о-во «Знание» УССР.—20 с.
- СОЙФЕР Д. И. Крах сионистских теорий.— Днепрпетровск: Промінь.—190 с.
- СТОКЯЛО В. А. Критика фальсификации католическими идеологами исторического материализма.— Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.—215 с.
- СУТУЛІН А. М. За кулісами імперіалістичного «партнерства».— К.: Політвидав України.—112 с.
- ТОДОРОВ А. С. Якість життя: Критич. аналіз буржуаз. концепцій; / Пер. з болг.— К.: Політвидав України.—195 с.
- ШАФЕТА П. Г. Люди і країни: Нариси, статті, памфлети.— К.: Політвидав України.—96 с.
- ШЕРЕМЕТ Є. Є. Українці за фахом: (Про реакційну суть укр. буржуазних націоналістів).— К.: т-во «Україна».—80 с.
- ШИБИК М. О. Серце і гріш: (Викриття буржуазної ідеології, підступи антикомунізму).— К.: Політвидав України.—249 с.

Склали: Л. Т. ІВАНЕНКО,
Л. М. КРИШТАЛЬ

Наші автори

- БЛУДОВ**
Яків Семенович — професор Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького
- ВИШНЯК**
Олександр Іванович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОРБАЧ**
Назар Якович — кандидат філософських наук, доцент Львівського політехнічного інституту
- ДОКТОРОВ**
Борис Зусманович — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціально-економічних досліджень АН СРСР
- ЗАУЧЕНКО**
Георгій Антонович — доктор філософських наук, професор, завідувачий кафедрою філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
- ЛАЗОРЕНКО**
Людмила Віленівна — кандидат філософських наук, викладач Київського педінституту іноземних мов
- МАКЄЄВ**
Сергій Олександрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- НАРСЬКИЙ**
Ігор Сергійович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Інституту суспільних наук при ЦК КПРС
- НЕСТЕРЕНКО**
Владислав Григорович — старший викладач Українського інституту інженерів водного господарства (м. Ровно)
- ПАНІОТТО**
Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПОЛІЩУК**
Ніна Павлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РАЙДА**
Костянтин Юрійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТАБАЧКОВСЬКИЙ**
Віталій Георгійович — доктор філософських наук, заступник головного редактора журналу «Філософська думка»
- ЧОРНОВОЛЕНКО**
Вілен Пилипович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціологічних досліджень праці Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. О. Струк

Здано до набору 18.05.82. Підп. до друку 16.07.82. БФ 45235. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 14,07. Тираж 1350 пр. Зам. 2-346.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ-4, Репіна, 4.

ФІЛЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 4, 1982, ИЮЛЬ—АВГУСТ. (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 1 раз в 2 мес. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252001 Киев-4, Репина, 4.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

„Філософська думка“

В ньому висвітлюються актуальні проблеми, поставлені перед марксистсько-ленінською філософією XXVI з'їздом КПРС, вміщуються теоретичні матеріали до 60-річчя утворення Союзу РСР, в яких аналізуються діалектика сучасного соціального процесу, статті про світоглядні і методологічні аспекти матеріалістичної діалектики. Він широко знайомить читачів з найновішими досягненнями марксистсько-ленінської філософії, з найважливішими здобутками природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне й методологічне значення, піддає критиці сучасна буржуазну ідеологію.

Велика увага на сторінках журналу приділяється історії філософської і соціологічної думки. Зокрема, публікуються матеріали з питань історії вітчизняної філософії, тексти рукописів діячів Києво-Могилянської академії. Друкуються статті на допомогу керівникам методологічних семінарів, методичні матеріали для слухачів семінарів системи партійної освіти, огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, рецензії на філософську та суспільно-політичну літературу, бібліографічні матеріали, висвітлюється наукове життя в республіці, Радянському Союзі, за рубежом.

Журнал розрахований на науковців, викладачів і студентів, працівників партійних, радянських і громадських організацій.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік. Передплатна ціна — 4 крб. 60 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, в учбових і культурних закладах. Передплата триває протягом всього року.
